

ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΑΝΟΙΚΤΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών

ΔΜΠΣ Δημιουργική Γραφή

Διπλωματική Εργασία

Η *Πεντάτευχος* της Κωνσταντινούπολης (1547):

μελέτη και φιλολογική έκδοση της ρωμανιώτικης

και λαντίνο διασκευής του Δευτερονόμιου (1.1-2.25)

Βασιλική Καραγκούνη

Επιβλέπων καθηγητής: Τάσος Α. Καπλάνης

Πάτρα, Φεβρουάριος 2019

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Η *Πεντάτευχος* της Κωνσταντινούπολης (1547):
μελέτη και φιλολογική έκδοση της ρωμανιώτικης
και λαντίνο διασκευής του Δευτερονόμιου (1.1-2.25)

Βασιλική Καραγκούνη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Τάσος Α. Καπλάνης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας
Α.Π.Θ.

Β' Συνεπιβλέπων Καθηγητής:

Εμμανουήλ Πλούσος

ΣΕΠ στη ΔΓΡ54 Επιμέλεια κειμένων και
εκδοτικές πρακτικές, ΕΑΠ

Πάτρα, Φεβρουάριος 2019

Περίληψη

Η πολύγλωσση *Πεντάτευχος* της Κωνσταντινούπολης (1547) αποτελεί το εξαιρετικό αποτέλεσμα μιας ιδιαίτερης συνάντησης και συμβίωσης των Σεφαραδίτικων και Ρωμανιώτικων Ισραηλιτικών Κοινοτήτων στην πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, προκειμένου να καλυφθούν οι λειτουργικές, θρησκευτικές και εκπαιδευτικές τους ανάγκες. Στο πρώτο μέρος της παρούσης εργασίας παρουσιάζεται συνοπτικά το ιστορικό και γλωσσικό υπόβαθρο των δύο γλωσσών, οι πολυπολιτισμικές επιρροές και οι επιδράσεις των πρακτικών που ασκούσαν σε αυτές, οι αντίστοιχες κυρίαρχες κουλτούρες στην Ισπανία και στην οθωμανική αυτοκρατορία. Ως προς αυτό, υποστηρίζεται ότι η αναγκαιότητα για βιβλικές μεταφράσεις επιβλήθηκε από τις ιστορικές συνθήκες και τους αντιεβραϊκούς διωγμούς. Ακολούθως παρουσιάζεται συνοπτικά, το σώμα των βιβλικών μεταφράσεων και στις δύο γλώσσες, αφού θεωρείται κοινός τόπος ότι η *Πεντάτευχος* της Κωνσταντινούπολης δεν αποτελεί μια μεμονωμένη έκδοση, αλλά τη συνέχεια μιας μακράωνης μεταφραστικής παράδοσης βιβλικών κειμένων. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τη διπλωματική έκδοση του Δευτερονόμιου (1:1-2:25) με εβραϊκούς χαρακτήρες, αφού για τα ρωμανιώτικα, δεν υπάρχει τέτοια έκδοση μέχρι στιγμής. Τις μεταγραφές αυτές ακολουθούν η φιλολογική έκδοση του λαντίνο και του ρωμανιώτικου κειμένου (σε λατινικούς και ελληνικούς χαρακτήρες αντίστοιχα), μία σύγκριση με άλλες μεταφράσεις σε κριτικό υπόμνημα και ένα γλωσσάρι του ρωμανιώτικου κειμένου.

Λέξεις – Κλειδιά

Πεντάτευχος της Κωνσταντινούπολης, βιβλικές μεταφράσεις, λαντίνο, ιουδαιο-ελληνικά, ρωμανιώτικα.

Abstract

The Polyglot *Pentateuch* of Constantinople (1547) is the extraordinary result of a unique encounter and coexistence of the Sephardic and Romaniote Jewish Communities in the capital of the Ottoman Empire and its purpose was to meet their liturgical, religious and educational needs. The first part of this thesis presents a concise summary of the two languages' historical and linguistic backgrounds, followed by the multicultural influences and impacts of practices imposed to them by the respective dominant cultures in both Spain and the Ottoman Empire. In this respect, the necessity for biblical translations imposed by historical conditions and anti-Jewish persecution is argued. The corpus of biblical translations is then briefly illustrated in both languages, given that it is currently considered commonplace that the *Pentateuch* of Constantinople does not comprise of a single edition, but represents instead the continuation of a long-standing tradition of biblical translations. The second part of this thesis includes a diplomatic edition of Deuteronomy (1:1-2:25) in Hebrew characters, since there has been no record of such a transcription for the Romaniote text so far. These transliterations are followed by philological editions of both the Ladino and the Romaniote text (in Latin and Greek characters respectively), a comparison with other translations in the apparatus, and a glossary of the Romaniote text.

Keywords

Pentateuch of Constantinople, Biblical translations, Ladino, Judeo-Greek, Romaniote.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	iv
Abstract.....	v
Περιεχόμενα	vi
Κατάλογος Εικόνων.....	vii
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ	1
1. Η λαντίνο μετάφραση της <i>Πεντατεύχου</i> της Κωνσταντινούπολης: ιστορικό και γλωσσικό υπόβαθρο	2
1.1. Οι Εβραίοι της Ισπανίας και οι γλώσσες τους: μια σύντομη ιστορική ιστορική αναδρομή	2
1.1.1 Ρωμαϊκός εποικισμός της Ιβηρικής Χερσονήσου.....	2
1.1.2 Εισβολή και επικράτηση των Βησιγόθων	4
1.1.3 Μουσουλμανική κατάκτηση.....	6
1.1.4 <i>Reconquista</i> (718-1492 ΚΕ).....	9
1.1.5 Η διαμόρφωση της ισπανοεβραϊκής κοινής.....	11
1.2 Οι απόψεις για τη γέννηση της ισπανοεβραϊκής γλώσσας.....	15
1.2.1 Ισπανοεβραϊκά, λαντίνο και άλλες ονομασίες	19
1.2.2 Στοιχεία από άλλες γλώσσες στα ισπανοεβραϊκά.....	20
1.2.3 Ο θάνατος μιας γλώσσας.....	21
1.2.4 Μια μαρτυρία στις αρχές του 17 ^{ου} αι.....	21
1.3 Χειρόγραφα και βιβλία στα λαντίνο μέχρι και τον 16 ^ο αι.: από την Ιβηρική Χερσόνησο στην οθωμανική αυτοκρατορία	22
1.3.1 Τα πρώτα εβραϊκά τυπογραφεία στην οθωμανική αυτοκρατορία, τα βιβλία που εκδόθηκαν και ο ρόλος τους στην εβραϊκή διαπαιδαγώγηση τον 16 ^ο αι	22
1.3.2 Ιουδαιο-ποιώντας τους <i>conversos</i>	24
1.4. Οι μεταφράσεις της Βίβλου.....	25
1.4.1 Ο όρος λαντίνο για τις θρησκευτικές μεταφράσεις	25
1.4.2 Οι μεταφράσεις στα λαντίνο κατά την περίοδο <i>Sefarad I</i>	26
1.4.3 Μεταφράσεις της Βίβλου στα λαντίνο κατά την περίοδο <i>Sefarad II</i> μέχρι το τέλος του 16 ^{ου} αι.....	29
2. Η ρωμανιώτικη μετάφραση της <i>Πεντατεύχου</i> της Κωνσταντινούπολης: ιστορικό και γλωσσικό υπόβαθρο.....	30
2.1 Η Παλαιστίνη υπό τα ελληνικά βασίλεια	30
2.1.1 Η βασιλεία του Μ. Αλεξάνδρου και οι πολιτισμικές εξελίξεις στην Παλαιστίνη.....	31
2.1.2 Η διαμόρφωση της τριγλωσσίας.....	32
2.1.3 Η διαμάχη Πτολεμαίων και Σελευκιδών.....	32
2.1.4 Η εξέγερση των Μακκαβαίων	33
2.1.5 Η δυναστεία των Ασμοναίων	34
2.1.6 Η Παλαιστίνη επί ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.....	35
2.1.7 Η καταστροφή του Δεύτερου Ναού και ο Προφορικός Νόμος	36
2.1.8 Μισναϊκά εβραϊκά.....	36
2.2 Τα λατινικά και η συνέχιση της τριγλωσσίας.....	37
2.3 Ελληνιστές Εβραίοι.....	38
2.4 Οι εβραϊκές κοινότητες στη ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία: νομικό καθεστώς και διωγμοί.....	40
2.4.1 Η ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τα πρώτα προβλήματα	40
2.4.2 <i>Codex Theodosianus</i>	41
2.4.3 <i>Corpus Juris Civilis</i>	42
2.4.4 Διατάγματα για αναγκαστικό προσηλυτισμό	43

2.4.5 Από τον 13 ^ο μέχρι και τον 15 ^ο αι	44
2.5 Η τριγλωσσία: εβραϊκά, αραμαϊκά και ιουδαιο-ελληνικά	46
2.6 Ελληνικά που γράφονται με εβραϊκούς χαρακτήρες	47
2.6.1 Μεσαιωνικές μεταφράσεις βιβλικών κειμένων στα ρωμανιώτικα	48
3. Η <i>Πεντάτευχος</i> της Κωνσταντινούπολης	50
3.1 Πραγματολογικά δεδομένα	50
3.2 Η λαντίνο διασκευή	53
3.3 Η ρωμανιώτικη διασκευή	54
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ	58
1. Φιλολογική έκδοση της <i>Πεντατεύχου</i> της Κωνσταντινούπολης	59
2. Στήλη με λαντίνο	62
2.1 Εισαγωγικό σημείωμα – η λαντίνο διασκευή	62
2.2 Διπλωματική μεταγραφή	62
2.3 Εκδοτικές αρχές	73
2.4. Μεταγραφή σε λατινικούς χαρακτήρες	76
3. Στήλη με ρωμανιώτικα	95
3.1 Εισαγωγικό σημείωμα – η ρωμανιώτικη διασκευή	95
3.2 Διπλωματική μεταγραφή	95
3.3 Εκδοτικές αρχές	108
3.4 Μεταγραφή σε ελληνικούς χαρακτήρες	112
ΓΛΩΣΣΑΡΙ	133
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	136

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1-1	3
Εικόνα 1-2	5
Εικόνα 1-3	9
Εικόνα 1-4	11
Εικόνα 2-1	43
Εικόνα 2-2	44
Εικόνα 3-1	52
Εικόνα 4-1	61

Βασιλική Καραγκούνη *Πεντάτευχος της Κωνσταντινούπολης (1547):*
μελέτη και φιλολογική έκδοση της ρωμανιώτικης και
λαντίνου διασκευής του Δευτερονόμιου (1:1-2:25)

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1

Η λαντίνου μετάφραση της *Πεντατεύχου* της Κωνσταντινούπολης (1547): ιστορικό και γλωσσικό υπόβαθρο.

1.1 Οι Εβραίοι της Ισπανίας και οι γλώσσες τους: σύντομη ιστορική αναδρομή.

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρακολουθήσουμε την παρουσία των Εβραίων στην Ιβηρική Χερσόνησο, η οποία, όπως θα δούμε, μπορεί με σχετική ασφάλεια να τοποθετηθεί στην αρχαιότητα. Όπως είναι αναμενόμενο, οι Εβραίοι της Ισπανίας κατά τις ιστορικές περιόδους, για τις οποίες υπάρχουν τεκμήρια,¹ έρχονται σε επαφή και αλληλεπίδραση με τις διαφορετικές γλώσσες των κυρίαρχων λαών στην περιοχή: πρώτα με τα λατινικά, αργότερα (από τον 10 αι. ΚΕ) με τη δημόδη λατινική, τη μήτρα των τοπικών ιδιωμάτων, κατόπιν με τα αραβικά και τέλος με τα καστιλιάνικα. Κάθε περίοδος ξεκινά ελπιδοφόρα για την ζωή των εβραϊκών κοινοτήτων με ευημερία και ειρήνη, τελειώνει κάθε φορά, όμως, με βία και διωγμούς. Αρχικά από τους χριστιανούς και τους Βησιγότθους, τους Άραβες και τον διωγμό από το βερβερικό βασίλειο του Μαρόκου και τέλος ξανά με τους χριστιανούς και τον διωγμό από την Ισπανία το 1492. Μετά από αυτόν τον διωγμό, οι Σεφαραδίτες Εβραίοι έρχονται σε επαφή με την τουρκική γλώσσα αλλά και τις γλώσσες των χριστιανικών λαών στα οθωμανικά εδάφη όπου εγκαθίστανται, ενώ η ανάπτυξη οικονομικών και πολιτιστικών σχέσεων με τη φωτισμένη Ευρώπη, ισχυροποιεί αρχικά το στοιχείο της ιταλικής και έπειτα αυτό της γαλλικής γλώσσας.

1.1.1 Ρωμαϊκός εποικισμός της Ιβηρικής Χερσονήσου

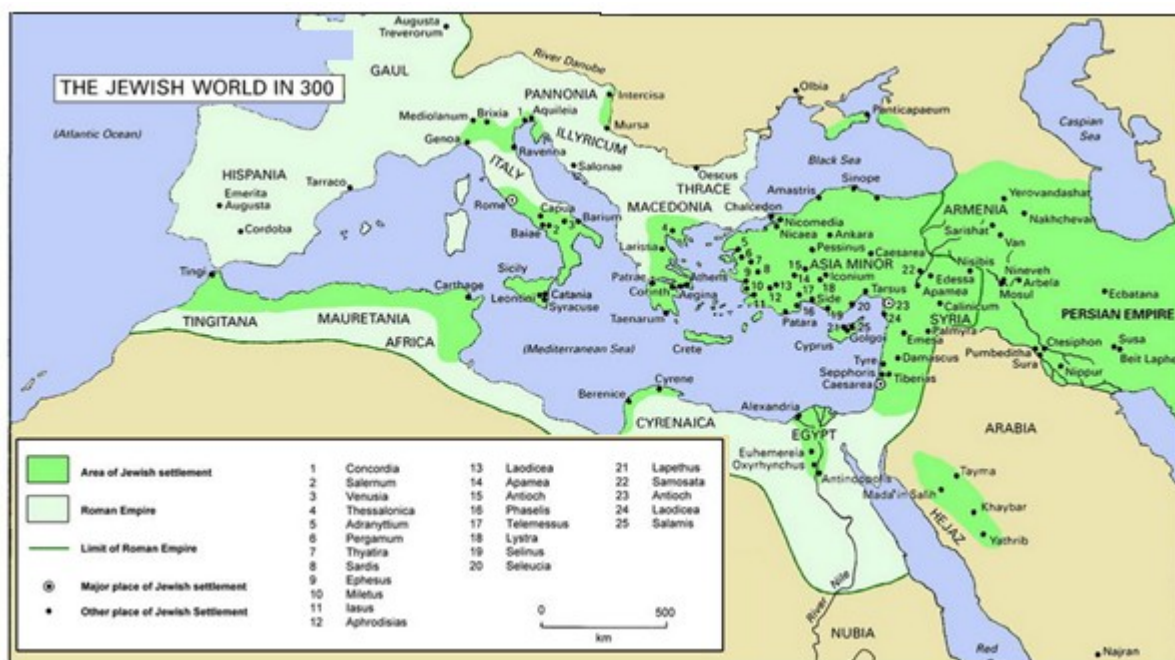
Η εβραϊκή παρουσία στην Ισπανία μετρά τουλάχιστον δύο χιλιάδες χρόνια με την καταστροφή του Δεύτερου Ναού στην Ιερουσαλήμ από τους Ρωμαίους και την αναγκαστική μετακίνηση των Εβραίων στην Ευρώπη από την εποχή του Βεσπασιανού και του Τίτου,² ενώ

¹ Βλ. Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*, Medieval Iberian Peninsula Texts and Studies, Volume X, Λάντνεν, E. J. Brill, 1994, σσ. 1 και 7.

² Τα πραγματολογικά δεδομένα αντλήθηκαν από το Paloma Díaz-Mas, *Sephardim: The Jews from Spain*, μτφρ. και επιμ. George K. Zucker, University of Chicago Press, Σικάγο, 1992 (εδώ ιδίως σσ. 1-2). Επίσης, βλ. λήμμα

οι βιβλικές αναφορές για εβραϊκή παρουσία στην περιοχή δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθούν.³ Η παλαιότερη σωζόμενη εβραϊκή επιτύμβια στήλη είναι γραμμένη στα λατινικά, ανήκε σε ένα νήπιο, την Annia Salomonula, χρονολογείται μεταξύ 150-250 ΚΕ και ανακαλύφθηκε στην Adra (Abdera).⁴

Εικ. 1-1. Εβραϊκές Κοινότητες το 300 ΚΕ⁵

Όταν οι Εβραίοι αναπτύχθηκαν στη χερσόνησο των Πυρηναιών είχε εξαπλωθεί ήδη δύο αιώνες πριν, από το 206 πΚΕ με τον ρωμαϊκό εποικισμό, η λατινική γλώσσα περισσότερο

«Spain» στη *Jewish Virtual Library*, (ανακτήθηκε από <<https://www.jewishvirtuallibrary.org/spain-virtual-jewish-history-tour>> στις 7/12/2018). «History of the Jews in Spain» ανακτήθηκε από <<http://kehillatisrael.net/docs/learning/sephardim.html>> στις 9/12/2018· βλ. λήμμα «Spain» στο Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, 12 τόμοι, Funk and Wagnalls, Νέα Υόρκη, 1901-1906, τόμος 11, σσ. 484-502.

³ Για τις θρησκευτικές αναφορές, βιβλικές και ραβινικές στην ιστορία των Εβραίων της Ισπανίας πριν την Δεύτερη Διασπορά, βλ. E.H. Lindo, *The History of the Jews of Spain and Portugal*, Λονδίνο, Longman, Brown, Green & Longmans, 1848, σσ. 1-5. Για συνοπτική παρουσίασή τους από τη ματιά ενός ιστορικού, βλ. Solomon Katz, *The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdoms of Spain and Gaul*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Μασαχουσέτη, 1937, σσ. 3-5.

⁴ Η επιγραφή βρίσκεται στο Ernst Willibald & Emil Hübnner, *Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Apud G. Reimerum, Βερολίνο, 1869, σ. 268 β' στήλη.

⁵ Ανακτήθηκε από <<http://kehillatisrael.net/docs/learning/img-a/11-0300Jewish-world.jpg>> στις 23 Φεβρουαρίου 2019.

στις ανατολικές και νότιες περιοχές αλλά και στα αστικά κέντρα όπου εγκαταστάθηκαν πληθυσμοί που μιλούσαν λατινικά.⁶ (Βλ. Εικ. 1-1)

Έπειτα από την επικράτηση του χριστιανισμού στην Ισπανία, η Σύνοδος της Ελβίρας (303-304 ΚΕ) εξέδωσε ογδόντα εκκλησιαστικούς κανόνες που είχαν ως στόχο τον διαχωρισμό Εβραίων και χριστιανών με τον εξοστρακισμό των πρώτων, την απαγόρευση μικτών γάμων, ακόμα και την απαγόρευση για κοινά γεύματα.⁷ Οι απαγορεύσεις αυτές που θεωρήθηκαν σημαντικές για την Εκκλησία επιβεβαιώνουν ότι μέχρι τότε Εβραίοι και χριστιανοί ζούσαν και συνυπήρχαν αρμονικά χωρίς διακρίσεις.

1.1.2 Εισβολή και επικράτηση των Βησιγόθων

Από το 415 ΚΕ με την εγκατάσταση των αρειανών Βησιγόθων στο Τολέδο και την εισβολή τους στην Ιβηρική Χερσόνησο, οι συνθήκες για τους Εβραίους ομαλοποιούνται. Το γλωσσικό τοπίο δεν αλλάζει, αφού οι Βησιγόθοι είναι δίγλωσσοι και εκτός από γοθικά μιλούν και λατινικά. Το 585 κυριαρχούν στη χερσόνησο αλλά επίσημη γλώσσα παραμένει η λατινική. Τα γοθικά χρησιμοποιούνται ως γλώσσα λατρείας του αρειανισμού, αφού οι εισβολείς έχουν την δική τους μεταφρασμένη στα γοθικά Βίβλο, τη *Βίβλο του Ουλφίλα*. Θα εκλείψουν, όμως, όταν το 587 ο βησιγόθος βασιλιάς Recarred (586–601) ασπάζεται τον καθολικισμό. Στο 3ο Συμβούλιο του Τολέδο το 589 μαζί με την ηγεσία του βασιλείου αποκηρύσσουν τον αρειανισμό και επιτρέπουν στην εκκλησιαστική ηγεσία να επιβάλει συνθήκες διωγμού για τους αρειανιστές και τα γοθικά κείμενά τους αλλά και εναντίον των Εβραίων.⁸ Πλέον οι Εβραίοι απαγορευόταν να έχουν χριστιανές συζύγους, δούλους, αλλά και οποιοδήποτε αξίωμα ή θέση που θα τους επέτρεπε να ελέγχουν και να τιμωρούν χριστιανούς.⁹ Με τους επόμενους βασιλιάδες, νέες απαγορεύσεις προστίθενται ή ατονούν

⁶ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2014, σ. 129.

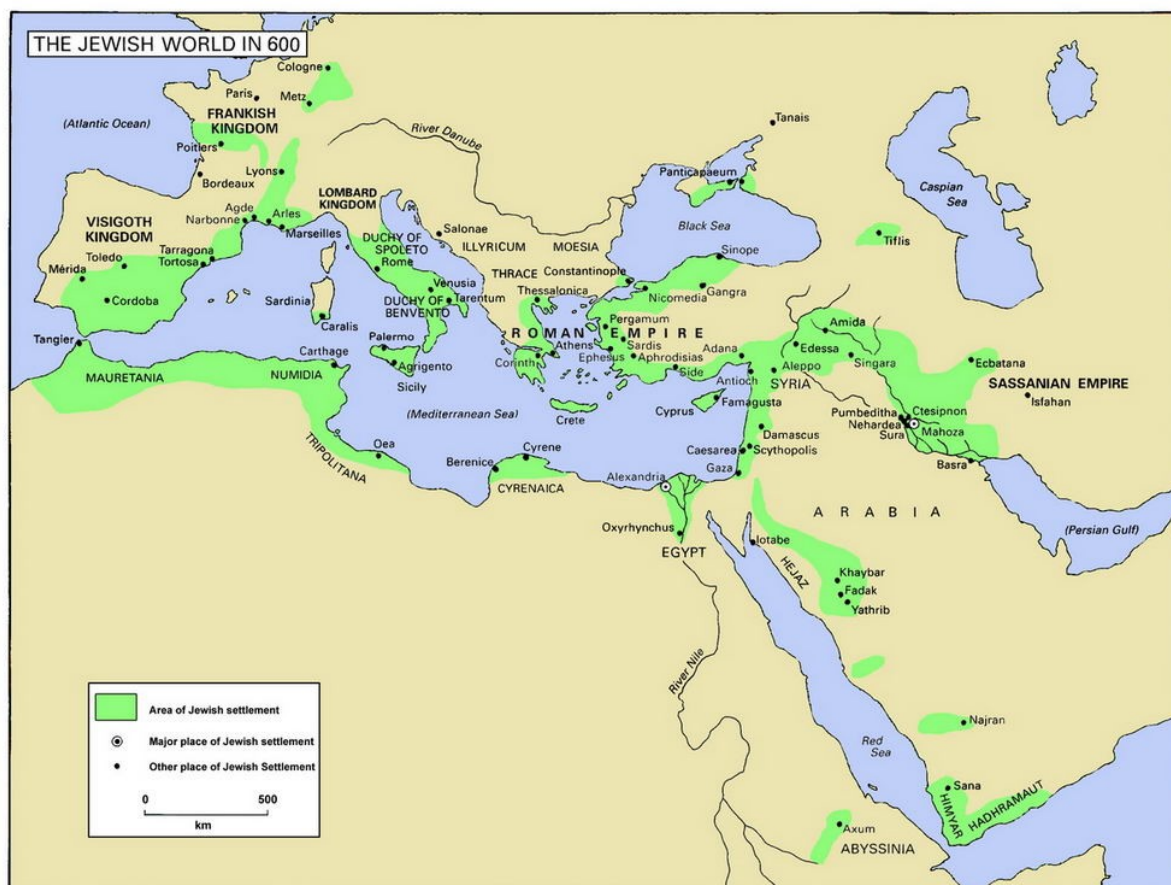
⁷ Βλ. A.W.W. Dale, *The Synod of Elvira and Christian Life in the Fourth Century: a Historical Essay*, Macmillan, Λονδίνο, 1882, σσ. 27, 28, 92, 207, 250, 252-260, 264-267. Ο Κανόνας 16 της Συνόδου της Ελβίρας αντιμετώπιζε τους Εβραίους και τους αιρετικούς, κατ' εξαίρεση με τον ίδιο τρόπο. Για την αντιμετώπιση της συναναστροφής με Εβραίους, ως πιο σοβαρό παράπτωμα από τη συναναστροφή με αιρετικούς, βλ. David M. Freidenreich, «Jews, Pagans, and Heretics in Early Medieval Canon Law», *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th–11th Centuries*, επιμ. John Tolán, Capucine Nemo-Pekelman, Nicolas De Lange & Laurence Foschia, Brepols, Τύρνχαουτ, 2014, σσ. 78-81.

⁸ Βλ. Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*, ό.π., σσ. 30-31· Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 131.

⁹ Ibid. σ. 132.

διαδοχικά, όπως το 613 επί βασιλέα Sisebut (612-621),¹⁰ όταν επιβάλλεται ο προσηλυτισμός των Εβραίων στον χριστιανισμό, με χιλιάδες να εγκαταλείπουν τη χώρα και άλλους να ασκούν τη θρησκεία τους εν κρυπτώ,¹¹ σχηματίζοντας ουσιαστικά μια προγονική μορφή των *marranos*.¹² (Βλ. Εικ. 1-2)

Εικ. 1-2 Εβραϊκές Κοινότητες το 600 ΚΕ¹³

¹⁰ Βλ. Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*, ό.π., σ. 28.

¹¹ Βλ. Edward H. Flannery, *The Anguish of the Jews: Twenty-Three Centuries of Anti-Semitism, Revised and Updated Edition*, επιμ. Lawrence Boadt et al., Paulist Press, Νιου Τζέρσει, 2004, σ. 75.

¹² «Marranos» ή κρυπτο-Εβραίοι ονομάζονται αυτοί που αναγκάστηκαν να προσηλυτιστούν κατά τον Μεσαίωνα στην Ιβηρική Χερσόνησο, εξακολούθησαν, όμως, να ακολουθούν εν κρυπτώ την ιουδαϊκή θρησκεία. Ο όρος αναφέρεται μετά την περίοδο της *Reconquista*, παρόλα αυτά προϋπήρχαν προγονικές μορφές του φαινομένου με βίαιους προσηλυτισμούς, όπως αυτή επί βασιλείας του Sisebut, βλ. σχετικά Cecil Roth, *A History of the Marranos*, Meridian Books & The Jewish Publication Society of America, Νέα Υόρκη-Φιλαδέλφεια, 1959, σ. 7. Για τους πρώτους *marranos* και την αρπαγή των εβραίοπουλων το 616 ΚΕ, βλ. Menahem Mansoor, *Jewish history and thought: an introduction*, ΚΤΑΥ, Χόμποκεν Νιου Τζέρσει, 1991, σσ. 173-174.

¹³ Ανακτήθηκε από <<http://kehillatisrael.net/docs/learning/img-a/17-0600Jewish-world.jpg>> στις 23 Φεβρουαρίου 2019.

Οι πρώτοι αυτοί κρυπτο-Εβραίοι επιστρέφουν στη θρησκεία τους επί βασιλείας του Swintila (621-631),¹⁴ αλλά αναγκάζονται ξανά επί βασιλείας του Sisenand (631-636) να ασπαστούν και πάλι τον χριστιανισμό.¹⁵

Στα επόμενα χρόνια, η κατάσταση χειροτερεύει με νέες απαγορεύσεις, επιβολές αλλαγής θρησκευμάτων και οικονομικές κυρώσεις εναντίον των Εβραίων, με αποκορύφωμα τα χρόνια της βασιλείας του Egica (687-701)¹⁶ και το 17^ο Συμβούλιο του Τολέδο (694) που επιβάλλει σε κάθε Εβραίο να γίνει σκλάβος υπό την ιδιοκτησία του κράτους.¹⁷ Τα παιδιά που ήταν πάνω από επτά ετών τα απομάκρυναν από τους γονείς τους και τους επέβαλαν υποχρεωτική βάπτισμα.¹⁸ Όλες αυτές τις δεκαετίες, πολλοί Εβραίοι μεταναστεύουν στη μουσουλμανική Βόρεια Αφρική, για να ζήσουν σε καλύτερες συνθήκες και εκεί έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή με τα αραβικά.

1.1.3 Μουσουλμανική κατάκτηση

Με τη μουσουλμανική κατάκτηση της Ιβηρικής Χερσονήσου το 711, πολλοί από τους Εβραίους που είχαν μετοικήσει στη Βόρεια Αφρική επέστρεψαν και οι σκλάβοι Εβραίοι της Ισπανίας απελευθερώθηκαν, ενώ κάποιοι ανέκτησαν μερικώς και τις περιουσίες τους.¹⁹ Οι Εβραίοι άρχισαν να γνωρίζουν μέρες ευημερίας παρά το καθεστώς του *dhimmi*²⁰ και τη βαριά φορολόγηση, απελευθερωμένοι τουλάχιστον από τους διωγμούς των χριστιανών. Το 755 εδραιώνεται η Δυναστεία των Umayyad ή αλλιώς αυτό που έγινε γνωστό ως το χαλιφάτο

¹⁴ Βλ. Solomon Katz, *The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdoms of Spain and Gaul*, ό.π., σ. 13· Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*, ό.π., σσ. 31, 32.

¹⁵ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 132· Bernard S. Bachrach, *Early medieval Jewish policy in Western Europe*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις, 1977, σσ.11-12, Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*, ό.π., σ. 31.

¹⁶ *Ibid.*, σσ. 33, 34.

¹⁷ *Ibid.*, σ. 34. Επίσης βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 132. Για την περίπτωση των παιδιών, υπήρχε το προηγούμενο της απόφασης του 4^{ου} Συμβουλίου στο Τολέδο (633) που αφορούσε βαπτισμένα παιδιά μη βαπτισμένων γονέων και τα οποία απομακρυνόντουσαν από τους γονείς τους για να λάβουν χριστιανική παιδεία, βλ. σχετικά Edward H. Flannery, *The Anguish of the Jews: Twenty-Three Centuries of Anti-Semitism, Revised and Updated Edition*, ό.π., σσ. 75-76.

¹⁸ Βλ. Edmund Salusbury Ffoulkes, *A Manual of Ecclesiastical History, from the First to the Twelfth Century Inclusive*, John Henry Parker, Οξφόρδη, 1851, σ. 249.

¹⁹ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σσ.132-133.

²⁰ Σύμφωνα με την ισλαμική ορολογία, το *dhimma* είναι μια σύμβαση μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων που πιστεύουν στη Βίβλο (Ahl Al-Kitab). Σε ένα χαλιφάτο, οι μουσουλμάνοι παρέχουν προστασία της ζωής και της περιουσίας των *dhimmi*, με αντάλλαγμα τον φόρο που ονομάζεται *jizya*. Βλ. λήμμα «Dhimmi», Josef Meri, *The Routledge Handbook of Muslim-Jewish Relations*, Routledge, Νέα Υόρκη-Λονδίνο, 2016, σσ. 20-21.

*El Andalus*²¹ ή ως εποχή της *Convivencia*.²² Οι Εβραίοι της Ιβηρικής Χερσονήσου εξοικειώνονται με τον αραβικό πολιτισμό και επικοινωνούν με τις κοινότητες της Βόρειας Αφρικής αλλά και με κοινότητες στην ευρύτερη λεκάνη της Μεσογείου και μουσουλμανικές κτήσεις, λ.χ. στις ακτές της Τυνησίας και τη Βαγδάτη και ραβίνοι από την Ανδαλουσία επικοινωνούν με τις εκεί ραβινικές σχολές και ειδικά με την Γεσσιβά της Σούρα,²³ διδάσκοντας το βαβυλωνιακό Ταλμούντ στην Ισπανία, χρησιμοποιώντας τα εβραϊκά της Μισνά και τα αραμαϊκά.²⁴ Ακόμα, όμως και στις *responsa*, τις απαντήσεις για τους νόμους της Αλαχά, βρίσκονται όροι στη λατινογενή γλώσσα της εποχής. Η αλληλεπίδραση με τον αραβικό πολιτισμό τόνωσε και αναβάθμισε ως μορφωμένη ελίτ τους Εβραίους της Ανδαλουσίας παρόλο που αποτελούσαν μια ισχνή πληθυσμιακή κοινότητα της τάξης του 0,5% με πυκνότερη όμως παρουσία σε πόλεις όπως η Λουκένα, η Γρανάδα, η Κόρδοβα και το Τολέδο.²⁵ Κατά τον 9^ο αι. οι Εβραίοι της Ανδαλουσίας μιλούσαν αραβικά και με δίψα μάθαιναν την γλώσσα ακόμα και εάν αυτός ο ζήλος τους υπέτασσε στην αραβική κουλτούρα.²⁶ Μέσω της εκμάθησης της γλώσσας ενσωματώθηκαν στο κυρίαρχο μοντέλο του αραβικού πολιτισμού και απέκτησαν πρόσβαση σε μια τεράστια δεξαμενή λογοτεχνικού, φιλοσοφικού και επιστημονικού στοχασμού, που ήταν προϋπόθεση για την επιτυχία και την

²¹ Το 711 ΚΕ όταν ο Ṭāriq ibn Ziyād κατέκτησε την Ιβηρική Χερσονήσο, στην οποία κυριαρχούσαν οι Βησιγότθοι από τον 5^ο αι., οι Εβραίοι καλωσόρισαν τον Ṭāriq ως ελευθερωτή και σύμφωνα με κάποιους, άνοιξαν τις πύλες για να περάσει αυτός και ο στρατός του. Αντίθετα με τους χριστιανούς, οι μουσουλμάνοι αρχικά δεν αντιμετώπισαν ως απειλή τους Εβραίους. Βλ. λήμμα «Al-Andalus» στο Josef Meri, *The Routledge Handbook of Muslim–Jewish Relations*, ό.π., σ. 27-28.

²² Πρόκειται για όρο που εισήγαγε το 1948, ο ισπανός ιστορικός Américo Castro για να περιγράψει τη συνύπαρξη των τριών κοινοτήτων, εβραϊκής, μουσουλμανικής και χριστιανικής σε αστικά κέντρα της Ιβηρικής Χερσονήσου κατά τον Μεσαίωνα. Ο όρος είναι αμφιλεγόμενος αφού από τη μια δε γίνεται αποδεκτός από όσους θεωρούν την ισπανική ταυτότητα να πηγάζει από την προ-ισλαμική εποχή ξέχωρα από την εβραϊκή και μουσουλμανική επιρροή και από την άλλη επειδή στον σύγχρονο διάλογο στον αραβικό και ισλαμικό κόσμο, τείνει να παρουσιάζεται μια εξιδανικευμένη εικόνα πλουραλισμού, ανοχής και ειρήνης που δεν ανταποκρίνεται στις πραγματικές συνθήκες της μουσουλμανικής κατάκτησης της Ιβηρικής Χερσονήσου. Βλ. λήμμα «Convivencia» στο Josef Meri, *The Routledge Handbook of Muslim–Jewish Relations*, ό.π., σ. 22.

²³ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 134.

²⁴ Εμβληματική φυσιογνωμία ο Γκαόν της Γεσσιβά της Σούρα, Amram ben Sheshna γνωστός και ως Amram Gaon ή Mar-Amram που γράφει πάνω από διακόσιες απαντήσεις για χαλαχικούς νόμους, *responsa*, κάποιες από τις οποίες συγκαταλέγονται στο σώμα των χειρογράφων γνωστό ως Cairo Geniza. Επίσης έγραψε ένα πλήρες προσευχητάρι (Σιντούρ) για την οικία και την συναγωγή, για νόμους και έθιμα για κάθε μέρα και ολόκληρο τον ετήσιο κύκλο, το παλαιότερο που υπάρχει και που στην ολοκληρωμένη του μορφή εκδόθηκε με τον τίτλο *Seder Rab Amram Gaon*, στο δεύτερο μέρος του οποίου υπάρχουν και *rizmonim*, τραγούδια με θρησκευτικό μνημιακό περιεχόμενο. Βλ. λήμμα «Amram ben Sheshna» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π., τόμος 1, σσ. 535-536.

²⁵ Βλ. Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands*, Jewish Publication Society, Φιλαδέλφεια, 1979, σ. 54.

²⁶ Βλ. Raymond P. Scheindlin, «Hebrew Poetry in Medieval Iberia», *Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain*, επιμ. V. Mann et al., George Braziller, Νέα Υόρκη, 1992, σσ. 51-52.

απόκτηση κοινωνικού κύρους.²⁷ Η προσήλωση των Αράβων στα αραβικά ως υπέρτατη γλώσσα του Κορανίου και η αντιμετώπιση των στίχων στα αραβικά ως την τέλεια μορφή ποίησης, ενέπνευσε τους Εβραίους που με ζήλο αφομοίωναν την αραβική κουλτούρα και σηματοδότησε με αντίστοιχο τρόπο τη στροφή στη δική τους ιερή γλώσσα. Οι εβραϊκές σπουδές αρχίζουν να γνωρίζουν άνθιση,²⁸ ενώ ταυτόχρονα γράφεται εβραϊκή κοσμική ποίηση στην Ισπανία στο 900 ΚΕ, για πρώτη φορά μετά τα βιβλικά χρόνια και τη θρησκευτική ποίηση.²⁹ Η εβραϊκή κοσμική ποίηση γνώρισε τη χρυσή εποχή της από τον επόμενο αιώνα και άρχισε να φθίνει τον 12^ο αι.³⁰ ή για την ακρίβεια, μεταφέρθηκε σε ένα άλλο περιβάλλον, με μια γνώριμη από το παρελθόν, κυρίαρχη κουλτούρα και νέες πολιτισμικές συνθήκες, τη χριστιανική Ισπανία.³¹ Αυτά συνέβησαν αφού οι Εβραίοι αναγκάστηκαν να μετακινηθούν προς τα πλησιέστερα χριστιανικά εδάφη μετά την εισβολή και την εγκαθίδρυση της δυναστείας των Αλμοχάδων, Βερβέρων του Μαρόκου στη βορειοδυτική Αφρική και την Ισπανία, εξαιτίας των σκληρών αντισημιτικών διωγμών που επέβαλαν και τον προσηλυτισμό των Εβραίων στο Ισλάμ.³² Ακόμα και οι προσήλυτοι Εβραίοι έπρεπε να φοράνε διακριτικό ένδυμα ενώ οικονομικά μέτρα εξόντωσης, όπως η απαγόρευση για εμπορικές δραστηριότητες, οι κατασχέσεις περιουσιών αλλά και ποινές όπως γυναίκες σύζυγοι να δίνονται σε μουσουλμάνους, συνέθεταν ένα περιβάλλον φρίκης παρόμοιας με την Ιερά Εξέταση.³³ Συνοψίζοντας, στα χρόνια της μουσουλμανικής κατάκτησης οι Εβραίοι της Ισπανίας χαρακτηρίζονται από διγλωσσία, καθώς μιλούν τα αραβικά ενώ παράλληλα διαμορφώνονται και τα εβραίο-αραβικά και ποικίλες οσμώσεις με τον κυρίαρχο αραβικό λαό και πολιτισμό.

²⁷ Βλ. σχετικά Joseph Pérez, *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*, μτφρ. Lysa Hochroth, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο, 2007, σ. 11.

²⁸ Βλ. Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands*, ό.π., σσ. 57-58.

²⁹ Βλ. Raymond P. Scheindlin, «Hebrew Poetry in Medieval Iberia», ό.π., σσ. 39-40.

³⁰ Από τις πρώτες εμβληματικές μορφές του είδους, ο μεγάλος ποιητής Judah Halevi. Γεννημένος στο Τολέδο με ραβινικές σπουδές κοντά στον διάσημο μελετητή Isaac Alfasi συνδύαζε τη μελέτη των βιβλικών εβραϊκών και του Ταλμούντ, των αραβικών, των φυσικών επιστημών και της φιλοσοφίας. Η σύζευξη αυτή αντικατοπτριζόταν και στην ποίησή του που ήταν και θρησκευτική αλλά και κοσμική. Βλ. λήμμα «Judah Halevi» στη *Jewish Virtual Library* (ανακτήθηκε από <<https://www.jewishvirtuallibrary.org/judah-halevi>> στις 2 Φεβρουαρίου 2019).

³¹ Βλ. Raymond P. Scheindlin, «Hebrew Poetry in Medieval Iberia», ό.π., σσ. 50 και 53.

³² Βλ. Jonathan Ray, *The Sephardic Frontier: The "Reconquista" and the Jewish Community in Medieval Iberia*, Cornell University Press, Ίθακα· Λονδίνο, 2006, σσ. 11-12.

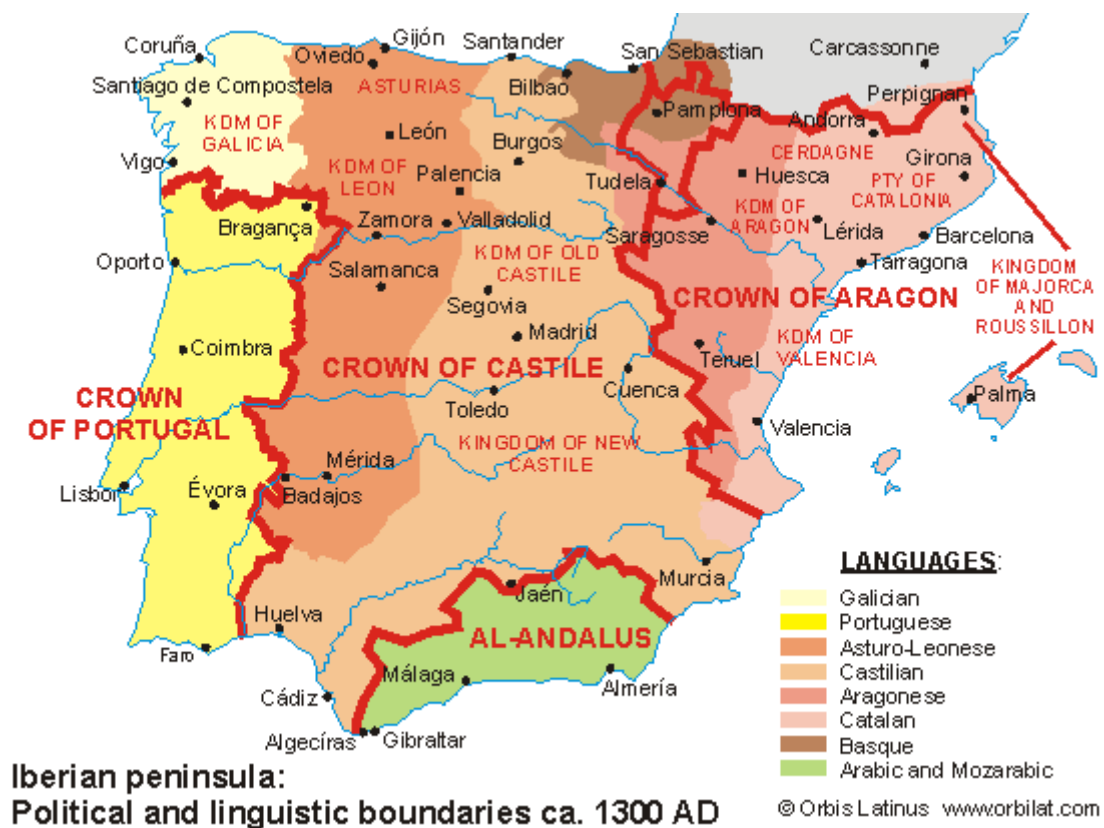
³³ Βλ. S.D. Goitein, *Jews and Arabs: A Concise History of Their Social and Cultural Relations*, Dover Publications, Μινεόλα Νέα Υόρκη, 2005⁴, σ. 80-81.

1.1.4 Reconquista (718-1492 KE)

Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει τους αιώνες πάλης για τον έλεγχο της Ιβηρικής Χερσονήσου μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Η χριστιανική ανακατάληψη της Ισπανίας ξεκίνησε από το 718 ΚΕ με τη μάχη της Covadonga, τη νίκη του Pelagius και την ίδρυση του ανεξάρτητου χριστιανικού βασιλείου των Αστουριών και τελείωσε με την επικράτηση των στρατευμάτων της Καστίλης και την διάλυση του τελευταίου μουσουλμανικού θύλακα, του χαλιφάτου της Γρανάδας.

Στο πεδίο της γλώσσας, από τον 10^ο αι. σταδιακά προστέθηκαν στοιχεία στην τοπική γλώσσα των χριστιανών, δηλαδή στην καθομιλούμενη κοινή, δημόδη λατινική και αναπτύχθηκαν γλωσσικές ποικιλίες που οι μουσουλμάνοι ονόμαζαν «mozarabic» ή «ajami»³⁴, δηλαδή τον πρόγονο των διακριτών γλωσσικών δομών και διαλέκτων που

Εικ. 1-3 Πολιτικός και γλωσσικός χάρτης της Ιβηρικής Χερσονήσου το 1300 ΚΕ³⁵

³⁴ Βλ. λήμμα «Mozarabic Language» σε *Britannica*, ανακτήθηκε από <<https://www.britannica.com/topic/Mozarabic-language>> 2 Φεβρουαρίου 2019.

³⁵ Ο χάρτης ανακτήθηκε από <http://www.orbilat.com/Maps/Iberia/Iberia_1300.gif> 24 Φεβρουαρίου 2019.

διαμορφώθηκαν μετέπειτα ως καστιλιάνικα, καταλανικά, πορτογαλικά κ.ά.³⁶

Η κατάσταση για τους Εβραίους παρουσιάζει νέα διαφοροποίηση: αρχικά, οι χριστιανοί τους αντιμετώπισαν ως σύμμαχο και βοηθό εναντίον των μουσουλμάνων ηγεμόνων, αφού οι Εβραίοι ήταν απόλυτα εξοικειωμένοι με τη γλώσσα και τα έθιμά τους. Το γλωσσικό και πολιτισμικό στοιχείο έπαιξε ξανά πρωτεύοντα ρόλο, αφού αυτή τη φορά οι Εβραίοι της Ισπανίας επέλεξαν την ταύτιση με την άλλη κυρίαρχη κουλτούρα της περιοχής, τη χριστιανική. (Βλ. Εικ. 1-3)

Αυτή η συνεργασία τιμωρήθηκε με αυξημένους διωγμούς από την μουσουλμανική ηγεσία αλλά επιβραβεύτηκε με πλήρη αυτονομία σε χριστιανοκρατούμενες περιοχές, ενώ ο Alfonso IV (1327-1336) ο κατακτητής του Τολέδο, έθεσε υπό την προστασία του τους Εβραίους εξασφαλίζοντάς τους πλήρη ισότητα με τους χριστιανούς.³⁷ Μετά τον θάνατό του, όμως, η κατάσταση άλλαξε άρδην. Διώξεις, προσηλυτισμός, οργανωμένες επιθέσεις, δολοφονίες ακόμα και ομαδικές σφαγές με ορόσημα χρονιές όπως το 1250 με τον πρώτο λίβελο αίματος, το 1391 με τη σφαγή χιλιάδων Εβραίων σε όλη την επικράτεια και κυρίως σε Σεβίλλη, Κόρδοβα, Τολέδο, Καστίλη, Βαλένθια, Πάλμα, Βαρκελώνη, Λερίδα, Ζιρόνα,³⁸ το 1415 με κατάσχεση των ταλμουδικών κειμένων με την κατηγορία ότι περιείχαν αντιχριστιανικά εδάφια, το 1483 με τον διορισμό του Tomás de Torquemada στο αξίωμα του Μεγάλου Ιεροεξεταστή και τις μαζικές καταδίκες και τέλος το διάταγμα της Αλάμπρα του 1492 των καθολικών μοναρχών Isabella και Ferdinando II που επέβαλε προσηλυτισμό ή απέλαση. Ο τελευταίος Εβραίός εγκατέλειψε την Ισπανία στις 31 Ιουλίου του ίδιου έτους.³⁹ Όσοι έφυγαν δεν είχαν την δυνατότητα μέσα στους τρεις μήνες, που ήταν το χρονικό περιθώριο που έδινε το διάταγμα, να μεταφέρουν περιουσίες και υπάρχοντα, πήραν, όμως, μαζί τους τη γλώσσα που μιλούσαν πριν την εκδίωξη.⁴⁰

³⁶ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σσ. 133, 137.

³⁷ Τα πραγματολογικά δεδομένα για την περίοδο αυτή αντλούνται από το λήμμα «Spain» στη *Jewish Virtual Library* (ανακτήθηκε από <<https://www.jewishvirtuallibrary.org/spain-virtual-jewish-history-tour>> στις 2 Φεβρουαρίου 2019).

³⁸ Βλ. Norman Roth, *Conversos, Inquisition and the Expulsion of the Jews from Spain*, The University of Wisconsin Press, Μάντισον, ©1995, 2002², σσ. 11-12, 23, 32-33, 35-47, 106, 115, 317.

³⁹ Βλ. Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, τόμος 2, Varda Books, Σκόκι· Ιλινόις· ΗΠΑ, © 1961, 2001, σ. 439.

⁴⁰ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 137· λήμμα «Spain» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π.

1.1.5 Η διαμόρφωση της ισπανοεβραϊκής κοινής

Μετά το διάταγμα για την εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία το 1492, ακολούθησε αντίστοιχο διάταγμα στην Πορτογαλία το 1496,⁴¹ το οποίο όμως στην πράξη μετατράπηκε σε υποχρεωτικό προσηλυτισμό δεκάδων χιλιάδων. Κάποιοι από αυτούς, εκτοπισμένοι ήδη από την Ισπανία, αργότερα αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν και την Πορτογαλία, σε επόμενα μεταναστευτικά ρεύματα.⁴² Ο αριθμός των ανθρώπων που εγκατέλειψαν την Ισπανία μετά το διάταγμα του 1492 δίνεται με μεγάλες αποκλίσεις από διαφορετικές πηγές με πιθανότερη την εκδοχή να ήταν περίπου 200.000.⁴³ Όχι μόνο Εβραίοι αλλά και πρώην προσήλυτοι (*conversos*) ή κρυπτο-Εβραίοι (*marranos*), εγκατέλειψαν μαζικά την Ιβηρική Χερσόνησο για την Ιταλία, τη Γαλλία, την Ολλανδία, την Αγγλία, τη Γερμανία, τη Δανία, την Αυστρία και την Ουγγαρία. Μερικές χιλιάδες πέθαναν προσπαθώντας να βρουν ένα ασφαλές καταφύγιο.

Η πλειοψηφία τους, όμως, λόγω των διωγμών μετά τις Σταυροφορίες στις χριστιανικές χώρες, εγκαταστάθηκε σε πολλές περιπτώσεις μετά από περιπλάνηση, στα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου, από τη Βόρεια Αφρική ως τα παράλια της Μικράς Ασίας. (Βλ. Εικ. 1-4) Ο αριθμός τους υπολογίζεται περίπου σε 90.000.⁴⁴

Ο Σουλτάνος Bayezid II ενθάρρυνε την εβραϊκή εγκατάσταση σε όλη την επικράτεια και οι δύο πολυπληθέστερες κοινότητες δημιουργήθηκαν στη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Σημαντικό ρόλο στην απόφασή του, έπαιξε ο Αρχιραβίνος της Κωνσταντινούπολης, Moses b. Elijah Capsali, ένας φωτισμένος θρησκευτικός ηγέτης που είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη του Σουλτάνου.⁴⁵

Και οι δύο πόλεις γνώρισαν άνθιση και οικονομική ανάπτυξη με μεγάλες βιοτεχνίες και νέες τεχνικές που έφεραν μαζί τους οι Σεφαραδίτες Εβραίοι σε τομείς όπως η υφαντουργία, η

⁴¹ Βλ. François Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims of Portugal: King Manuel I and the End of Religious Tolerance (1496–7)*, Λάιντεν, Brill, 2007, σσ. 190-191.

⁴² Βλ. Minna Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul: the Formative Years; 1453-1566*, Brill, Λάιντεν Βοστώνη, 2010, σσ. 47-49.

⁴³ Για τους πληθυσμούς, βλ. λήμμα «Spain», σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π.: λήμμα «Spanish Expulsion» στη *Jewish Virtual Library*, ανακτήθηκε από <<https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-spanish-expulsion-1492>> στις 29 Οκτωβρίου 2018.

⁴⁴ Βλ. Jonathan Marc Gribetz, *Defining Neighbors: Religion, Race, and the Early Zionist-Arab Encounter*, Princeton University Press, Πρίνστον-Οξφόρδη, 2014, σ. 53.

⁴⁵ Βλ. λήμμα «Moses b. Elijah Capsali» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π., τόμος 3, σσ. 561-562.

Εικ. 1-4 Η μετανάστευση των Σεφαραδιτών από τον 15^ο αι. ΚΕ⁴⁶

ταπητουργία, η κατασκευή όπλων και δυναμίτιδας, αλλά και χάρη στις μικρές βιοτεχνίες που επεξεργάζονται γυαλί, τσιγαρόχαρτο, μικροείδη καθημερινής χρήσης.⁴⁷ Άλλος τομέας που ευεργετήθηκε ήταν το εμπόριο χάρη στους πλούσιους *conversos* που συνέρρευσαν κατά χιλιάδες επιστρέφοντας στη θρησκεία τους. Παράλληλα με την τραπεζική και μεγαλοεμπορική δραστηριότητα των πλουσίων, υπήρχε και η πλειοψηφία των φτωχών Εβραίων που δραστηριοποιούνταν στο μικροεμπόριο. Αξιοσημείωτη είναι και η πνευματική άνθιση με τις γνώσεις και τις σπουδές που έφεραν μαζί τους οι Σεφαραδίτες που προσέφεραν υπηρεσίες είτε ως σύμβουλοι αξιωματούχων, ακόμα και στην Υψηλή Πύλη, είτε ως επιστήμονες (φημισμένοι γιατροί και φαρμακοποιοί). Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση είναι ο γιατρός Joseph Hamon,⁴⁸ γόνος οικογένειας σπουδαίων γιατρών στην Ισπανία, ο οποίος στην οθωμανική αυτοκρατορία έγινε γιατρός του Bayezid II και του Selim I, ενώ ο

⁴⁶ Ανακτήθηκε από <https://www.lifo.gr/uploads/image/627094/Sepharadic_Migrations.jpg> στις 24 Φεβρουαρίου 2019.

⁴⁷ Βλ. Jonathan S. Ray, *After Expulsion: 1492 and the Making of Sephardic Jewry*, NYU Press, Νέα Υόρκη-Λονδίνο, 2013, σσ. 47-50, 71.

⁴⁸ Βλ. λήμμα «Joseph Hamon» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π., τόμος 6, σ. 202.

γιος του Moses Hamon έγινε γιατρός του Süleyman I.⁴⁹ Και οι δύο πόλεις αναδείχθηκαν σε κέντρα θεολογικών σπουδών και πνευματικά κέντρα και απέκτησαν στις αρχές του 16^{ου} αι. τυπογραφεία για να καλύψουν τις αυξημένες πλέον ανάγκες του πληθυσμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα θρησκευτικού πνευματικού και μορφωτικού κέντρου είναι η Ταλμούντ Τορά (ΑΓκαντόλ) στη Θεσσαλονίκη που ιδρύθηκε το 1520, που αποτελούσε τον τόπο για τις θρησκευτικές λειτουργίες,⁵⁰ αλλά και καθημερινής συνάθροισης. Ταυτόχρονα λειτουργούσε και ως σχολείο που μόρφωνε και εκπαίδευε τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, παρέχοντας ταυτόχρονα συσσίτια και ρουχισμό για τους μικρούς μαθητές. Παρείχε ακόμα και φιλοξενία σε Εβραίους επισκέπτες στην πόλη. Το 1690 απέκτησε και το δικό της τυπογραφείο σε μια ειδική αίθουσα προκειμένου να τυπώνονται εκεί τα βιβλία των μαθητών. Έγινε γρήγορα γνωστή ως πρότυπο σε πολλές κοινότητες της Διασποράς.⁵¹ Ιδιαίτερα η Θεσσαλονίκη, λοιπόν, γνώρισε τη χρυσή της περίοδο κατά τον 16^ο αι και τον 17^ο αι., μετατράπηκε σε πόλο έλξης και ασφαλές καταφύγιο για καταδιωγμένους Εβραίους από ευρωπαϊκά εδάφη και απέκτησε για αιώνες τον τίτλο «Madre de Israel».⁵²

Εκτός από τις δύο αυτές μεγάλες κοινότητες, οι Σεφαραδίτες εγκαταστάθηκαν στη γνώριμη από άλλες περιόδους μετανάστευσης, Βόρεια Αφρική, σε ευρωπαϊκές πόλεις όπως το Άμστερνταμ, στα παράλια της Μικράς Ασίας αλλά και στη Ρόδο και σε πόλεις των Βαλκανίων όπως τη Νικόπολη, τη Σόφια, το Βιδίνιο, τον Αυλώνα, το Σαράγεβο, τα Σκόπια, το Βελιγράδι, τη Φιλιπούπολη, το Σπλιτ, την Μπίτολα, το Ντουμπρόβνικ, την Ανδριανούπολη, τη Λάρισα, τα Τρίκαλα. Σε όλα τα αστικά κέντρα όπου εγκαταστάθηκαν, οργανώθηκαν με βάση τους οικογενειακούς δεσμούς και επομένως και τον τόπο προέλευσής τους. Ίδρυσαν τη συναγωγή τους στην οποία έδωσαν ονόματα από τα μέρη που προέρχονταν.⁵³ Συναθροίζονταν δηλαδή ως εντά (תתא,edah) και αυτοδιοικούσαν με τον

⁴⁹ Βλ. Esther Benbassa & Aron Rodrigue, *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries*, University of California Press, Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, 2000, σ.38· βλ. λήμμα «Hamon» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π., τόμος 6, σ. 202.

⁵⁰ Η αποφυγή του όρου «ναός» γίνεται ηθελημένα για λόγους θρησκευτικού σεβασμού αφού ο ορθόδοξος ιουδαϊσμός δέχεται την ύπαρξη ενός μόνο Ναού και τον αποδίδει στο Μπέιτ Α Μικντάς (בית המקדש, Beit HaMikdash), που βρισκόταν στο Όρος του Ναού, Αρ ΑΜπάιτ (אר הבית, Ar haBayit) στην Ιερουσαλήμ.

⁵¹ Βλ. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σ. 141· Γιοζέφ Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, University Studio Press, Βιβλίο Β', Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 605-607.

⁵² Τα πραγματολογικά δεδομένα βρίσκονται στο λήμμα «Constantinople» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia* ό.π., τόμος 4, σσ. 237-244. Επίσης, βλ. λήμμα «Salonica» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π., τόμος 10, σσ. 658-660.

⁵³ Για κοινοτική οργάνωση και γλώσσα, βλ. Jonathan S. Ray, *After Expulsion: 1492 and the Making of Sephardic Jewry*, ό.π., σσ. 81-92.

κοινοτικό θεσμό καάλ (קהל, kahal ή qahal), το θεσμικό κοινοτικό συμβούλιο,⁵⁴ γνωστό στη σύγχρονη εποχή ως κείλά (קהילה, kehilla). Αυτός ο τρόπος αυτοδιοίκησης είναι απόλυτα συμβατός με την έννοια της αυτοδιοίκησης των κοινοτήτων στην οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και στην χριστιανική Ισπανία, επειδή την εποχή αυτή δεν υφίσταται η έννοια του πολίτη. Ο διαχωρισμός γινόταν με βάση το θρήσκευμα και οι εβραϊκές κοινότητες αντιμετωπίζονται ως συλλογικές οντότητες με δεδομένη την αυτο-οργάνωση ακόμα και την αυτονομία, όπως είδαμε ήδη σε κάποιες περιπτώσεις στη χριστιανική Ισπανία. Στο εσωτερικό των κοινοτήτων, οι οικογενειακοί δεσμοί και η κοινή καταγωγή και προέλευση δημιουργούσαν ένα διαχωριστικό πλέγμα σε πόλεις υποδοχής όπου προϋπήρχαν σημαντικές εβραϊκές κοινότητες αλλά και σε πόλεις με νεοεισερχόμενο πληθυσμό όπως η Θεσσαλονίκη.⁵⁵ Με αυτόν τον τρόπο χτίζεται μια ιδιόμορφη διαστρωμάτωση που αναπαράγεται μέσα στο χρόνο και κάθε μικρο-κοινότητα παραμένει σε στεγανά. Ενδεικτικές είναι οι ονομασίες συναγωγών της Θεσσαλονίκης, όπως Mayorka (1391), Provincia (1394), Italia Yashan (1423), Kastilia (1492-93), Aragon (1492-93), Katalan Yashan (1492), Kalabria Yashan (1497), Sicilia Yashan (1497), Mayorka Sheni (τέλη 15^{ου} αι.), Katalan Chadash (τέλη 15^{ου} αι.), Apulia (1502), Lisbon Chadash (1510), Portugal (1520), Evora (1535), Lisbon Chadash (1535-1537), Otranto (1537), Tciana (1545), Italia Chadash (1582), Italia Sheni (1606), Mograbis (τέλη 17^{ου} αι.).⁵⁶ Ταυτόχρονα, όμως, με τον αυτοπροσδιορισμό με βάση τον τόπο προέλευσης, την Καστίλη, την Καταλονία ή την Αραγονία, ειδικότερα στις επόμενες γενιές και τους γάμους μεταξύ διαφορετικών κύκλων αλλά και με τις μεταξύ τους αναπόφευκτες τριβές και διαμάχες που προκάλεσαν μετακινήσεις ή και ίδρυση νέων τέτοιων μικρο-κοινοτήτων, ειδικά όταν παράλληλα υπήρχαν και κοινότητες εντελώς διαφορετικής προέλευσης και με άλλη καθομιλουμένη, τα στεγανά αυτά σταδιακά υποχώρησαν ή επαναπροσδιορίστηκαν και παρέμεινε ισχυρό συνδετικό στοιχείο, η κοινή ταυτότητα του αυτοπροσδιορισμού μέσω μιας ευρύτερης προέλευσης, αυτής της Ισπανίας, της *Sefarad* με όχημα έκφρασής της, τη γλωσσική ταυτότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι συνήθως οι κοινότητες που προϋπήρχαν πριν την έλευση των Σεφαραδιτών ή νέοι μετανάστες που έρχονταν για να βρουν καταφύγιο από διωγμούς που υφίσταντο σε άλλες χώρες, ατονούν και χάνουν τη δική

⁵⁴ Για την εβραϊκή πολιτεία, την πολιτική οργάνωση, την κοινοτική ζωή και τους όρους «καάλ» και «εντά», βλ. Daniel J. Elazar και Stuart A. Cohen, *The Jewish Polity: Jewish Political Organization from Biblical Times to the Present*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον, 1985, σσ. 11-20.

⁵⁵ Βλ. Jonathan S. Ray, *After Expulsion: 1492 and the Making of Sephardic Jewry*, ό.π., σσ. 13-16 και 74-88.

⁵⁶ Βλ. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919*, ό.π., σ. 65.

τους ιδιαίτερη ταυτότητα.⁵⁷ Η πολιτισμική ιδιαιτερότητα που κυριάρχησε ήταν αυτή των Σεφαραδιτών. Στη Θεσσαλονίκη, μια πόλη όπου σίγουρα η εβραϊκή κοινότητα δε θεωρούνταν μειοψηφία, όπως και σε άλλα αστικά κέντρα, ήταν τόσο ισχυρή η πολιτισμική παρουσία των Σεφαραδιτών, που μιλούσαν ισπανοεβραϊκά όχι μόνο οι Εβραίοι διαφορετικής προέλευσης αλλά ακόμα και μη εβραϊκοί πληθυσμοί.⁵⁸ Από τη γλώσσα της καθημερινότητας, τη γλώσσα των συναλλαγών σε εμπορικές και οικονομικές συναλλαγές μεταξύ διαφορετικών ατόμων και κοινοτήτων, ανάμεσα σε Εβραίους της Ισπανίας και τους νεοφερμένους προσήλυτους της Πορτογαλίας μέσα από την ανάγκη για επικοινωνία, αναδύεται μια κοινή ταυτότητα που εκφράζεται μέσα από μια κοινή γλώσσα, τα ισπανοεβραϊκά.⁵⁹ Μία ιδιαίτερη γλώσσα που προέκυψε από τη συγχώνευση διαφορετικών ιδιολέκτων, ντοπιολαλιών με κύρια την καστιλιανική, αφού όμως ενισχύθηκε η διαδικασία της απλοποίησης και της εξισορρόπησης των μεταξύ τους διαφορών ενώ με τον καιρό μορφοποιούνται και τοπικές μορφές ισπανοεβραϊκών, που δεν έχουν σχέση με τα δύο ιδιώματα, τα παρακλάδια της γλώσσας που διακρίνονται εξαρχής, το ένα στη Βόρεια Αφρική και το άλλο στην Ανατολική Ευρώπη. Με το πέρασμα του χρόνου, τα ισπανοεβραϊκά της Θεσσαλονίκης καταλήγουν να διαφέρουν από αυτά που ομιλούνται στην Κωνσταντινούπολη ή τη Σμύρνη.⁶⁰

1.2 Οι απόψεις για την γέννηση της ισπανοεβραϊκής γλώσσας.

Το ζήτημα μιας ιδιαίτερης εβραϊκής λατινικής γλώσσας τίθεται πρώτα από τον αμερικανό φιλόλογο D.S. Blondheim που συγκρίνει τη *Vulgata*⁶¹ με τις προγενέστερες εκδοχές, γνωστές ως *Vetus Latina* ή *Vetus Itala* ή *Itala*⁶² και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι προέρχονται από

⁵⁷ Βλ. Jonathan S. Ray, *After Expulsion: 1492 and the Making of Sephardic Jewry*, ό.π., σσ. 81-92.

⁵⁸ Ενδεικτικά, βλ. <<https://jewishreviewofbooks.com/articles/2417/memory-and-desecration-in-salonica/>> όπως ανακτήθηκε στις 24 Φεβρουαρίου 2018. Ο Devin Naar είναι καθηγητής Σεφαραδιτικών Σπουδών στην έδρα Isaac Alhadef, αναπληρωτής καθηγητής Ιστορίας και μέλος του Stroum Center for Jewish Studies στο Jackson School of International Studies του Πανεπιστημίου της Ουάσινγκτον.

⁵⁹ Βλ. Olga Borovaya. *The Beginnings of Ladino Literature: Moses Almosnino and His Readers*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον- Ιντιανάπολις, σσ. 35-38.

⁶⁰ Βλ. Matthias B. Lehmann, «Linguistic transformations: Ladino (Judeo-Spanish)» στο *The Cambridge History of Judaism, Volume III, The Early Modern World, 1500-1815*, επιμ. Jonathan Karp Adam Sutcliffe, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2018, σσ. 258-259.

⁶¹ *Vulgata*, λατινική μετάφραση της Βίβλου από τον Ιερώνυμο υπό την εντολή του Πάπα Δάμασου Α΄ στον 4^ο αι. ΚΕ Έγινε η επίσημη Βίβλος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, αναγνωρισμένη και από το Συμβούλιο του Τρεντ (1545-1563). Διεθνής συντομογραφία Vg.

⁶² *Vetus Latina* ή *Vetus Itala* ή *Itala*, το σύνολο των λατινικών μεταφράσεων της Βίβλου (Παλαιάς και Καινής) πριν τη *Vulgata*.

Εβραίους ομιλητές μιας εβραϊκής εκδοχής της λατινικής που φωνητικά, λεξικολογικά και συντακτικά παρουσιάζει χαρακτηριστικές και διακριτές ιδιότητες. Τα συμπεράσματά του τεκμηριώνουν την έκφραση που επιλέγει να χρησιμοποιήσει ως κεντρικό όρο του έργου του, «parlers Judéo-Romans»,⁶³ ενώ οι αιτίες για αυτήν την ανάπτυξη της διακριτής γλώσσας αναζητούνται από τον ίδιο σε κοινωνικούς και θρησκευτικούς παράγοντες.⁶⁴

Περίπου εκατό χρόνια μετά και σε ένα από τα πλέον πρόσφατα βιβλία, *Languages in Jewish Communities, Past and Present* που τυπώθηκε τον Νοέμβριο του 2018,⁶⁵ το ζήτημα που έθεσε ο καθηγητής D. S. Blondheim, προβληματίζει ακόμα τους μελετητές. Η Ora Schwarzwald απαντώντας στο ερώτημα εάν τα ισπανοεβραϊκά μπορεί να θεωρηθούν ως ξεχωριστή γλώσσα πριν την εκδίωξη των Σεφαραδιτών Εβραίων σημειώνει ότι ο «Max Weinreich διέκρινε δύο περιόδους στην ανάπτυξη των ισπανοεβραϊκών (*Dzhudezmo*): τη *Sepharad I*, πριν από την απέλαση από την Ιβηρική Χερσόνησο και τη *Sepharad II*, από τον 16ο αιώνα και μετά».⁶⁶ Και στη συνέχεια παραθέτει τις δύο κύριες απόψεις των μελετητών για το ότι «τα ισπανοεβραϊκά αναπτύχθηκαν στην Ιβηρική Χερσόνησο και ότι ήταν ήδη διαμορφωμένα ως εβραϊκή γλώσσα»,⁶⁷ αλλά και την αντίθετη άποψη, με εκπρόσωπο τη Laura Minervini που εξέτασε προσεκτικά ποικίλα μεσαιωνικά κείμενα *aljamiado*⁶⁸ και υποστήριξε ότι τα φωνολογικά, μορφολογικά και λεξικολογικά στοιχεία αποδεικνύουν ότι οι Εβραίοι χρησιμοποιούσαν την ίδια διαλεκτική ποικιλία με τους χριστιανούς γείτονές τους.⁶⁹ Η ίδια καταλήγει ότι λόγω «του εβραϊκού-αραμαϊκού στοιχείου σε αυτά τα κείμενα, την εβραϊκή ορθογραφία και το ειδικό εβραϊκό περιεχόμενο, είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι ήδη υπήρχαν ορισμένες μορφές ισπανοεβραϊκών στη μεσαιωνική Ισπανία».⁷⁰ Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τον ιδιαίτερο θρησκευτικό εθνο-κοινωνιολογικό χαρακτήρα που μορφοποιεί γλωσσικές τάσεις, προτιμήσεις και ποικιλίες, από το εβραϊκό-αραμαϊκό στοιχείο που εισήχθη στα ισπανοεβραϊκά για θρησκευτικούς και άλλους όρους, από το γεγονός ότι γλωσσολογικοί

⁶³ Βλ. D.S. Blondheim, «Les parlers judéo-romans et la *Vetus Latina*», στο *Romania*, τόμος 50, Νο 200, 1924, σσ. 541-581.

⁶⁴ *Ibid.*, σ. 580.

⁶⁵ Πρόκειται για το *Languages in Jewish Communities, Past and Present*, επιμ. Benjamin Hary & Sarah Bunin Benor, Walter de Gruyter Inc., Βοστώνη/Βερολίνο, 2018.

⁶⁶ Βλ. Ora Schwarzwald, «Judeo-Spanish throughout the Sephardic Diaspora» στο *Languages in Jewish Communities, Past and Present*, επιμ. Benjamin Hary και Sarah Bunin Benor, Walter de Gruyter Inc., Βοστώνη, Βερολίνο, 2018, σ. 147.

⁶⁷ *Ibid.*, σσ. 147-148.

⁶⁸ Κείμενα γραμμένα σε κάποια γλώσσα με εβραϊκούς όμως χαρακτήρες, γράμματα.

⁶⁹ *Ibid.*, σ. 148.

⁷⁰ *Ibid.*

τύποι που επιλέχθηκαν από Εβραίους και διατηρήθηκαν στη γλώσσα, ταυτόχρονα εγκαταλείφθηκαν από τους γείτονές τους και τέλος από τις γλωσσολογικές ομοιότητες μεταξύ των σεφραδίτικων κοινοτήτων στη Βόρεια Αφρική και στην οθωμανική αυτοκρατορία που φαίνεται να μην αποτελούν σύμπτωση, αλλά να πηγάζουν από μια κοινή μεσαιωνική γλωσσική δεξαμενή.⁷¹

Στο λήμμα «Ladino» στην *Encyclopaedia Judaica*, ο Moshe Lazar αναφέρει ότι αν και υπάρχουν δάνεια από τα εβραϊκά, η θεωρία για την προέλευση της γλώσσας από μια ιδιαίτερη εβραϊκή γλώσσα, διαφορετική από τις διαλέκτους της Ισπανίας ήδη από τον 13^ο ή 14^ο αι. στερείται σοβαρών και επαρκών αποδείξεων και ότι μόνον έπειτα από τον διωγμό του 1492, άρχισε να υφίσταται ως διακριτή γλώσσα.⁷² Την ίδια άποψη διατυπώνει ο Simon Marcus για τα ισπανικά που οι Σεφραδίτες πήραν μαζί τους στην οθωμανική αυτοκρατορία και στην Αφρική και που με την πάροδο του χρόνου εξελίχθηκαν στα ισπανοεβραϊκά.⁷³

Σύμφωνα με τον David Bunis,⁷⁴ οι εβραϊκές γλώσσες μοιράζονται τουλάχιστον δύο στοιχεία: αφενός το εβραίο-αραμαϊκό στοιχείο ως ενσωματωμένο δομικό συστατικό της γλώσσας, όπως το έχει περιγράψει ο M. Weinreich⁷⁵ και αφετέρου ένα ορθογραφικό σύστημα που χρησιμοποιεί κάποιο είδος εβραϊκών χαρακτήρων. Επίσης, θεωρεί ότι τα ισπανοεβραϊκά προϋπήρχαν ως εβραϊκή γλώσσα που γεννήθηκε στη μεσαιωνική Ισπανία από την επαφή μεταξύ Εβραίων, Ιβηρο-λατινόφωνων Ισπανών και αραβόφωνων Μαυριτανών ήδη από τον 11^ο αι. αναγνωρίζοντας μάλιστα ως τα πρώτα γραπτά τεκμήριά της τα *Kharjas*, από την αραβική λέξη που σημαίνει «τελικός/τελευταίος», τους καταληκτικούς, δηλαδή, στίχους που βρισκόντουσαν στο τέλος εβραϊκών ποιημάτων, συνδέοντας έτσι τη γλώσσα αυτή με την προφορική παράδοση, αφού τα συγκεκριμένα ποιήματα αντλούσαν θέματα και στίχους από

⁷¹ Ibid.

⁷² Βλ. λήμμα «Ladino» σε Fred Skolnik, Michael Berenbaum & Thomson Gale: *Encyclopaedia Judaica*, ό.π., τόμος 12, σσ. 427-428.

⁷³ Βλ. Simon Marcus, “A-t-il existé en Espagne un dialecte judéo-espagnol?”, *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, Número 1, 22, 1962, σσ. 129-149.

⁷⁴ Βλ. David M. Bunis, *The Historical Development of Judezmo Orthography: A Brief Sketch*, The historical development of Judezmo orthography : a brief sketch, Max Weinreich for Advanced Jewish Studies of the YIVO Institute for Jewish Research, Νέα Υόρκη, 1974, ανακτήθηκε από <<http://www.mediterraneanseminar.org/s/historical-development-of-Judezmo-orthography-OCR-8nd4.pdf>> 2 Ιανουαρίου 2019.

⁷⁵ Βλ. M. Weinreich, «Prehistory and Early History of Yiddish: Facts and Conceptual Framework» στο *The Field of Yiddish*, επιμ. U. Weinreich, Linguistic Circle of New York, Νέα Υόρκη, 1954, σσ. 85-87.

δημοφιλή τραγουδία της εποχής και όχι με τα εβραϊκά που συναντάμε ως γλώσσα της «υψηλής» λογοτεχνίας.⁷⁶

Η Elaine R. Miller θεωρεί ότι οι δύο απόψεις δεν είναι διαμετρικά αντίθετες και υποστηρίζει ότι δίστανται ανάλογα με τις απόψεις των μελετητών για την εβραϊκή ταυτότητα,⁷⁷ αφού έτσι και αλλιώς υπάρχει αντικειμενικό κενό στον ορισμό συγκεκριμένων σημείων, στα οποία πρέπει να διαφέρει μια γλωσσική ποικιλία ώστε να μπορεί να οριστεί ως ξεχωριστή διάλεκτος. Στα κριτήρια που συνιστούν μια «εβραϊκή γλώσσα» επικεντρώνει με γλωσσολογικό και επιστημονικό τρόπο, ο Haim Rabin που διαχωρίζει τις εβραϊκές γλώσσες από τις γλώσσες που ομιλούνται από Εβραίους.⁷⁸

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί και μια τρίτη άποψη που έχει εκφραστεί από τον Iacob Hassan ότι τα εβραίο-ισπανικά μεταλλάχθηκαν σε ένα γλωσσολογικό σύστημα αυτόνομο και διαφορετικό των καστιλιάνικων με την έκδοση του πρώτου τόμου του *Me'am Lo'ez* του Jacob Huli το 1730.⁷⁹

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά για τις απαρχές της ισπανοεβραϊκής γλώσσας στην πλευρά που υποστηρίζει τη δημιουργία της ως ξεχωριστής γλώσσας μετά το 1492, ιδιαίτερη θέση έχουν οι έρευνες της Quintana-Rodriguez που θεωρεί ότι όχι μία αλλά δύο κοινές ισπανοεβραϊκές γλώσσες δημιουργήθηκαν ανεξάρτητα η μία από την άλλη, κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα στο εσωτερικό δύο διαφορετικών κοινοτήτων: της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες μάλιστα επηρέασαν με διαφορετικό τρόπο τις κοινότητες που έρχονταν σε επαφή μαζί τους.⁸⁰ Τέλος, ο Ralph Penny κατέγραψε τις γλωσσολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ γλώσσας και διαλέκτου, την εξέλιξη της ισπανικής γλώσσας μετά το 1492 και τη συγκριτική εξέλιξη των καστιλιανικών μέσα στην Ιβηρική Χερσόνησο και των

⁷⁶ Βλ. Yaakov Bentolila and David Bunis, λήμμα “Judeo-Spanish”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, επιμ. Norman A. Stillman & Phillip Isaac Ackerman-Lieberman, 2010. Περισσότερα για την ιστορική εξέλιξη των ισπανοεβραϊκών βλ. David M. Bunis, *Sephardic Studies: A Research Bibliography: Incorporating Judezmo Language, Literature and Folklore, and Historical Background*, Garland Pub., Νέα Υόρκη, 1981 και συγκεκριμένα τα δύο κεφάλαια για την περίοδο πριν την εκδίωξη-Sefarad I και την περίοδο μετά την εκδίωξη-Sefarad II, σσ. 169-204.

⁷⁷ Βλ. Elaine R. Miller, «The Debate over Pre-Expulsion Judeo-Spanish: Status Quaestionis» στο *Languages and Literatures of Sephardic and Oriental Jews*, επιμ. David Bunis, Ιερουσαλήμ, 2008, σσ. 167-187.

⁷⁸ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 143.

⁷⁹ Βλ. Iacob Hassan, «La literature sefardi culta:sus principales escritores, obras y generos» στο *Judios, Sefarditas, Conversos*, επιμ. Angel Alcalá, Ambito, Βαγιαδολίδ, 1995, σ. 320.

⁸⁰ Βλ. Aldina Quintana-Rodríguez, *Geografía lingüística del judeoespañol. Estudio sincrónico y diacrónico Vol. Sephardic 3*, Peter Lang, Βέρνη, 2006, σσ. 297-310.

ισπανοεβραϊκών εκτός της Χερσονήσου, εντοπίζοντας διαφορές που καταδεικνύουν ότι οι δύο γλώσσες αντλούσαν κοινό υλικό πριν την εκδίωξη.⁸¹

1.2.1 Ισπανοεβραϊκά, λαντίνο και άλλες ονομασίες

Τα ισπανοεβραϊκά ήταν για αιώνες η μητρική γλώσσα των Σεφαραδιτών Εβραίων ενώ η εβραϊκή παρέμενε πάντα η αδιαμφισβήτητη ιερή γλώσσα (Lashon haKodesh, שְׁפָרַדִּי לָשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ). Τα ονόματα της γλώσσας διέφεραν και κάθε κοινότητα χρησιμοποιούσε και το δικό της όνομα, αν και όπως ήδη αναφέρθηκε από πολύ νωρίς διαμορφώθηκαν δύο βασικά παρακλάδια της. Το πρώτο στα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας που απαντάται ως *Laaz Sefaradi*, από την εβραϊκή λέξη לָשׁוֹן που αρχικά σημαίνει τη γλώσσα των ξένων και στο πέρασμα του χρόνου αποκτά τη σημασία της καθομιλουμένης, *Espanyol*, *Franco Espanyol*, *Romance*, *Judeo Espanyol*, *Judezmo* και *Djudezmo*, *Jidyo*, *Ladino*, *Judyo*, *Zhargon*, *Espanyolit* και *Spanyolit* στην περιοχή του σημερινού Ισραήλ και το δεύτερο στη Βόρεια Αφρική, γνωστό ως *Haketia*,⁸² *Hakitia* και *Espanyol*.⁸³ Σήμερα η ισπανοεβραϊκή γλώσσα, όπως την αποκαλούσε και η UNESCO μέχρι πριν από λίγα χρόνια επισημαίνοντας ότι ανήκει στις υπό εξαφάνιση γλώσσες,⁸⁴ πλέον καθιερώνεται και με την ονομασία *Ladino*.⁸⁵ Τον Μάρτιο του 1996 από την Κνέσετ (ισραηλινό κοινοβούλιο) πέρασε νομοθεσία για την ίδρυση δύο κρατικών αρχών, μία για τα Γίντις και μία για τα Λαντίνο και τον πολιτισμό τους, με σκοπό τη διάσωση και την προστασία τους.⁸⁶

⁸¹ Για το έργο του Ralph Penny βλ. Ralph Penny, *History of the Spanish Language*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1991· Ralph Penny, «*Dialect contact and social networks in Judeo-Spanish*», *Romance Philology* 46, No. 2, 1992, σσ. 125-140· Ralph Penny, *Variation and change in Spanish*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2004.

⁸² Περισσότερα για τις διαφοροποιήσεις των λαντίνο, βλ. David M. Bunis «The Lexicography of Sephardic Judaism», ανακτήθηκε από <file:///C:/Users/%CE%B2%CE%B2%CE%B2%CE%B2%CE%B2/Downloads/The_lexicography_of_Sephardic_Judaism.pdf> στις 19 Δεκεμβρίου 2018.

⁸³ Ora (Rodrigue) Schwarzwald, «Judeo-Spanish throughout the Sephardic Diaspora», ό.π., σ. 145· David M. Bunis, *Judezmo : An introduction to the language of the Sephardic Jews of the Ottoman Empire*, Hebrew University Magnes Press, Ιερουσαλήμ, 1999, σσ. 17-18.

⁸⁴ Ανακτήθηκε από <http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=4311&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html> στις 6 Φεβρουαρίου 2019.

⁸⁵ Ενδεικτικό το δημοσίευμα της ισραηλινής εφημερίδας *HaAretz* που χρησιμοποιεί και τις δύο ονομασίες ως ταυτόσημες, ανακτήθηκε από <<https://www.haaretz.com/world-news/europe/embracing-its-jewish-heritage-spain-recognizes-ladino-1.5844585>> στις 21 Ιανουαρίου 2019.

⁸⁶ Η σχετική ιστοσελίδα ανακτήθηκε από <<https://esfarad.com/?p=58944>> στις 31 Ιανουαρίου 2019.

1.2.2 Στοιχεία από άλλες γλώσσες στα ισπανοεβραϊκά

Συνοπτικά, τα στοιχεία που ενυπάρχουν στη γλώσσα και που ενισχύονται ή ατονούν ανά περιόδους είναι τα εξής: το εβραίο-αραμαϊκό στοιχείο που είναι πάντα ενσωματωμένο στη γλώσσα και που αποτελεί κριτήριο για να χαρακτηριστεί μια γλώσσα ως εβραϊκή, το ιουδαίο-αραβικό από την εποχή της Ανδαλουσίας που σταδιακά αντικαθίσταται από τις επιρροές των νέων γλωσσών με τις οποίες έρχονται σε επαφή οι Σεφαραδίτες. Δηλαδή από το τουρκικό, το ελληνικό και το ιταλικό στοιχείο, αφού η Ιταλία αποτελεί και προορισμό των διωγμένων Εβραίων της Ισπανίας και της Πορτογαλίας αλλά και ενδιάμεσο σταθμό στην πορεία άλλων προς ασφαλή καταφύγια είτε μέσω στεριάς και τη χερσόνησο του Αίμου, είτε μέσω της θαλάσσιας οδού και των λιμανιών της Μεσογείου. Τελευταίο χρονικά υπεισέρχεται και το γαλλικό στοιχείο, μέσω της επαφής με τη μορφωμένη Ευρώπη και την παιδεία και ειδικότερα μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος και του δικτύου των εβραϊκών σχολείων που ελέγχεται από την *Alliance Israélite Universelle*.⁸⁷ Οι λόγιοι και οι πνευματικοί ταγοί των κοινοτήτων κατά τον 19^ο αι. προσπάθησαν να απαλλάξουν τα ισπανοεβραϊκά από τις λέξεις με εβραϊκές, τουρκικές και βαλκανικές επιρροές και να αντικαταστήσουν στη σύνταξη τους εβραϊσμούς με γαλλικισμούς.⁸⁸ Στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού, της χειραφέτησης και της δυτικοποίησης των κοινοτήτων στην οθωμανική αυτοκρατορία, οφείλει και η γλώσσα να «γαλλοποιηθεί», να «δυτικοποιηθεί», *frankear*. Ενδεικτική αυτής της νοοτροπίας είναι η συμβουλή προς τους αναγνώστες που εμφανίστηκε σε μία από τις σημαντικότερες και μακροβιότερες εβραϊκές εφημερίδες της Σμύρνης, το *El Meseret*, το 1902 υπό τη διεύθυνση του εκσυγχρονιστή Alexander Ben-Guiat, «*no meter biervos en turko ni en lašón akódeš i enfín buškar poko a poko de frankear alyo kuantto el asiento*»⁸⁹, δηλ. «να μην χρησιμοποιείτε τουρκικές ή εβραϊκές λέξεις και, τέλος, να προσπαθείτε σιγά-σιγά να δυτικοποιήσετε το λεξιλόγιο».

⁸⁷ Βλ. David M. Bunis, «Judezmo (Ladino)» στο *Handbook of Jewish Languages, Revised and Updated Edition*, επιμ. Lily Kahn και Aaron D. Rubin, Brill Academic Pub, Λάιντεν, Βοστώνη, 2017, σσ. 411-417.

⁸⁸ Βλ. Olga Borovaya, *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire*. Indiana University Press, Μπλούμινγκτον, Ινδιανάπολις, 2012, σ. 19.

⁸⁹ Βλ. David M. Bunis, «*Echoes of Yiddishism in Judezmo*» *Jews and Slavs, Volume 22*, επιμ. Wolf Moskovich, The Hebrew University of Jerusalem, Ιερουσαλήμ, Κίεβο, 2010, σ. 237.

1.2.3 Ο θάνατος μιας γλώσσας

Με την κατάρρευση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την αντικατάστασή της από έθνη-κράτη, τα ιδιώματα και οι γλώσσες που ομιλούνται από διάφορες κοινότητες, τείνουν να εξαλειφθούν και το ίδιο ισχύει και για τα ισπανοεβραϊκά. Και ακολούθησε το Ολοκαύτωμα που περιόρισε δραματικά τον αριθμό των ομιλητών. Ακόμα και οι επιζήσαντες αναγκάστηκαν να μετακινηθούν, να μεταναστεύσουν, να διασπαρθούν με αποτέλεσμα η επόμενη γενιά να μη μιλά ισπανοεβραϊκά που θεωρείται από το 1999 από την UNESCO ως μια γλώσσα σε κίνδυνο.⁹⁰ Το 2002 στην έδρα της UNESCO στο Παρίσι διοργανώθηκε συνδιάσκεψη με θέμα τη διάσωση και την αναβίωση της γλώσσας, με τίτλο "Judaeo-Spanish Language and Culture: Challenges and Prospects".

1.2.4 Μια μαρτυρία στις αρχές του 17^{ου} αι.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στον 16^ο αι. Ενδεικτική για την εξέλιξη των ισπανοεβραϊκών στον πρώτο αιώνα μετά την εκδίωξη από την Ισπανία, θεωρείται η μαρτυρία του Ισπανού ιστορικού Gonzallo de Illescas το 1606, που παρατίθεται αυτούσια:

*Otros (Judios) se fueron a Francia, Italia, Flandes, y Alemaña [...] a Constantinopla, Salonique o Tessalonica, al Cayro, y a Berberia. Llevarō de aca nuestra lengua, y toda via la guardan, y usan della de buena gana, y es cierto que en las ciudades de Salonique, Constantinopla, Alexandria y en el Cayro, y en otras ciudades de contratacion y en Venecia, no compran ni venden, ni negocian en otra lengua sino en Español. Y yo conosci en Venecia Judios de Salonique hartos, que hablaban Castellano, con ser bien moços, tambien y mejor que yo.*⁹¹

⁹⁰ Για την παρακμή των ισπανοεβραϊκών στη σύγχρονη εποχή, βλ. Tracy K Harris, «The State of Ladino Today», *European Judaism: A Journal for the New Europe*, τχ. 44(1), 2011, σσ. 51-61.

⁹¹ Βλ. Gonzalo de Illescas, *Historia Pontifical y Catholica, Segunda Parte*, Τόμος 2, Sebastian de Cormellas, Βαρκελώνη, 1606, σ. 109 β. «Άλλοι (Εβραίοι) πήγαν στη Γαλλία, στην Ιταλία, στη Φλάνδρα και τη Γερμανία [...] στην Κωνσταντινούπολη, τη Σαλονίκη ή Θεσσαλονίκη, στο Κάιρο και στη Μπαρμπαριά (Μαγκρέμπ). Πήραν μαζί τους τη γλώσσα και την διατήρησαν και με ευκολία τη χρησιμοποιούν. Και είναι γεγονός ότι στη Σαλονίκη, τη Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο και σε άλλες πόλεις του εμπορίου, καθώς και στη Βενετία, αγοράζουν, πουλάνε και διαπραγματεύονται με μόνη γλώσσα τα ισπανικά. Γνωρίζω στη Βενετία αρκετούς Εβραίους από τη Σαλονίκη που αν και σχετικά νέοι, μιλάνε καστιλιάνικα εξίσου καλά ή και καλύτερα από εμένα» (μετάφραση δική μου).

1.3 Χειρόγραφα και βιβλία στα λαντίνο μέχρι και τον 16^ο αι.: από την Ιβηρική Χερσόνησο στην οθωμανική αυτοκρατορία.

1.3.1 Τα πρώτα εβραϊκά τυπογραφεία στην οθωμανική αυτοκρατορία, τα βιβλία που εκδόθηκαν και ο ρόλος τους στην εβραϊκή διαπαιδαγώγηση τον 16^ο αι.

Το πρώτο τυπογραφείο στην οθωμανική αυτοκρατορία ιδρύεται στην Κωνσταντινούπολη το 1493⁹² ενώ το 1520 ο Don Judah Gedaliah από τη Λισαβόνα ιδρύει τυπογραφείο στη Θεσσαλονίκη.⁹³ Στην Κωνσταντινούπολη εκδόθηκε και το πρώτο βιβλίο στην οθωμανική αυτοκρατορία το 1493 στον εκδοτικό οίκο που προαναφέρθηκε, ιδιοκτησίας των αδελφών David και Samuel Ibn Nahmia από την Πορτογαλία.⁹⁴ Ήταν ένα γνωστό βιβλίο θρησκευτικού κώδικα, το *Arba'ah Turim (Τέσσερις Στήλες)* του Jacob ben Asher. Οι δύο πόλεις μετατράπηκαν στα σημαντικότερα κέντρα τυπογραφίας και εκδόσεων των Εβραίων της οθωμανικής αυτοκρατορίας που η επιρροή τους και οι εκδόσεις τους ξεπέρασαν τα σύνορά της. Μέχρι το 1530, μόνο στην Κωνσταντινούπολη τυπώθηκαν σε εβραϊκά τυπογραφεία πάνω από εκατό βιβλία εκ των οποίων τα περισσότερα ήταν θρησκευτικά κείμενα.⁹⁵ Στην Κωνσταντινούπολη, επίσης, μετέφερε τα τυπογραφεία της από την Ιταλία και κατόπιν από τη Θεσσαλονίκη η διάσημη οικογένεια Soncino (סונצ'ינו),⁹⁶ Ασκεναζίτες από την Αλσατία, ενεργοί για αρκετές δεκαετίες στις εκδόσεις-η διαμάχη του Gerson (Gershom) Soncino με τον Aldo Manuzio είναι αρκετά γνωστή.⁹⁷ Η οικογένεια πήρε το επώνυμό της από το όνομα της πρώτης ιταλικής πόλης στην οποία εγκαταστάθηκαν ως τυπογράφοι. Από τον Israel Soncino και το τυπογραφείο που μεταφέρθηκε στη Napoli, η εκδοτική επιχείρηση πέρασε στον γιο του Joshua που έζησε τρία μόλις χρόνια μετά τον θάνατο του πατέρα του. Έτσι το 1492 ανέλαβε ο νεαρότερος γιος Gerson που μετακινήθηκε σε πόλεις όπως Brescia, Barco, Fano, Pesaro, Ortona, Rimini, καταλήγοντας στη Θεσσαλονίκη και λίγο αργότερα

⁹² Βλ., Yaron Ben Na'eh, «Hebrew Printing Houses» *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Gad Nassi (επιμ.), The ISIS Press, Κωνσταντινούπολη, 2010, σ. 79.

⁹³ Ibid. σ. 86.

⁹⁴ Ibid. σ. 79.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ο ιστότοπος για το εκδοτικό έργο της οικογένειας, ανακτήθηκε από <<http://www.museostampasoncino.it/>> στις 23 Φεβρουαρίου 2019.

⁹⁷ Βλ. για το *Introductio perbrevis ad Hebraicam linguam*, έκδοση του Gershom Sonzino με τον Aldo Manuzio, στον ιστότοπο <<https://marciana.venezia.sbn.it/eventi/aldo-manuzio-e-la-stampa-con-caratteri-ebraici>> όπως ανακτήθηκε στις 23 Φεβρουαρίου 2019.

στην Κωνσταντινούπολη και στο Κάιρο,⁹⁸ όπου εκδίδει δύο βιβλία το 1557.⁹⁹ Οι απόγονοί του συνέχισαν τις εκδόσεις και τις μετακινήσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία με τελευταίο σταθμό το Κάιρο, το 1562-6, όπου χάνονται και τα ίχνη τους. Η εκδοτική τους δραστηριότητα περιελάμβανε κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, θρησκευτικά έργα.

Τα επόμενα χρόνια η Κωνσταντινούπολη γίνεται πόλος έλξης για τυπογράφους, όπως ο Moshe ben El'azar της οικογένειας Parnas Harofe, ο Shmuel Helitz που είχε τυπογραφείο στην Κρακοβία, ο ραβίνος Yosef Hekim και ο γιος του Yitzhak, ο Avraham ben Shmuel HaCohen, οι αδελφοί Ya'abetz, οι οποίοι δραστηριοποιούνται και στη Θεσσαλονίκη και στην Ανδριανούπολη, ο Eliezer ben Yizchak και η Dona Reyna, χήρα του Don Yosef Nasi με υπεύθυνο στο τυπογραφείο της, τον Yosef ben Yitzhak Ashkeloni.¹⁰⁰ Σε αυτό το διάστημα, δηλαδή μετά το 1560 και μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αι. τυπώθηκαν στα εβραϊκά τυπογραφεία στην Κωνσταντινούπολη εκατόν είκοσι βιβλία,¹⁰¹ ανεβάζοντας έτσι την εκδοτική παραγωγή του 16^{ου} αι. σε τετρακόσια βιβλία, εκ των οποίων κάτι λιγότερο από το ένα στα δέκα, είναι γραμμένα στα λαντίνο ή ισπανοεβραϊκά.¹⁰² Η γλώσσα που κυριαρχούσε ήταν τα εβραϊκά και η θεματολογία θρησκευτική, νομολογίας της Αλαχά, κανόνων και σχολιασμού, ραβινικής θεολογίας. Αλλά δίπλα σε αυτά εκδίδονται και βιβλία άλλης θεματολογίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Solomon ben Jacob Almoli,¹⁰³ Καββαλιστή Ραβίνου και γιατρού στην Υψηλή Πύλη. Εξέδωσε θρησκευτικά έργα που έγραψε ο ίδιος όπως τα *Me'assef le-Khol ha-Mahanot* (Κωνσταντινούπολη c. 1531) και *Sha'ar ha-Shem he-Hadash* (Κωνσταντινούπολη, 1533). Αλλά και έργα άλλης θεματολογίας όπως τα *Halikhot Sheva* (Κωνσταντινούπολη, c. 1520) για τη γραμματική της εβραϊκής γλώσσας, το *Sha'ar ha-Yesod* (Κωνσταντινούπολη, 1536) για τις ρίζες των εβραϊκών λέξεων, έναν οδηγό για όνειρα με τον τίτλο *Mefasher Helmin* (Θεσσαλονίκη, 1515) αλλά και ποιήματα. Η επιρροή του έργου του ήταν μεγάλη αφού συνέβαλε στην έκδοση βιβλίων και άλλων συγγραφέων για τη γλώσσα. Ο οδηγός του για τα όνειρα μεταφράστηκε στα γίντις και τυπώθηκε στο Άμστερνταμ το 1694. Ένα μέρος

⁹⁸ S.H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing: with a Foreword by Beatrice Warde*, Dover Publications, Inc., Μινεόλα: Νέα Υόρκη, 2017, σ. 27.

⁹⁹ Πρόκειται για τα βιβλία *Refuot haTalmud* και *Pitron Chalomoth* που διασώζονται στη συλλογή Cairo Genizah, βλ. Yaron Ben Na'eh, ό.π., σ. 80.

¹⁰⁰ Ibid., σσ. 82-83.

¹⁰¹ Ibid., σ. 80.

¹⁰² Βλ. Olga Borovaya, *The Beginnings of Ladino Literature: Moses Almosnino and His Readers*. Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολις, 2017, σ. 43.

¹⁰³ Βλ. λήμμα «Almoli (Almuli) Solomon ben Jacob» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π., τόμος 1, σ. 433.

της πλούσιας αυτής παραγωγής που έχει διασωθεί στις μέρες μας βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη σπανίων βιβλίων και χειρογράφων Μπέινεκε του πανεπιστημίου Γέιλ με τους τίτλους τους και τους συγγραφείς, το έτος και τόπο έκδοσης, προσβάσιμους στο διαδίκτυο.¹⁰⁴

Και ενώ τα βιβλία που είναι γραμμένα στα εβραϊκά στοχεύουν σε κοινό υψηλής μόρφωσης και θρησκευτικής κατάρτισης, τα βιβλία που είναι γραμμένα στα λαντίνο στοχεύουν στην απόκτηση θρησκευτικής κατάρτισης.¹⁰⁵ Απευθύνονται κυρίως σε *conversos* που δε γνωρίζουν εβραϊκά και που διευκολύνονται στο να ανταπεξέλθουν στα θρησκευτικά τους καθήκοντα και στο να συμμετέχουν στις λειτουργίες της κοινότητάς τους, όπως φαίνεται από κάποιους τίτλους βιβλίων στα λαντίνο που τυπώθηκαν κατά την περίοδο αυτή, *Chovot haLevanot, Hanhagat ha-Hayyim*, (Θεσσαλονίκη, 1564) και *Shulchan Lechem haPanim*.

1.3.2. Ιουδαιο-ποιώντας τους *conversos*

Ο 16^{ος} αι. χαρακτηρίζεται από την επιστροφή των πρώην προσήλυτων (*conversos*) και των *marranos*, στον ιουδαϊσμό. Οι ανάγκες για κατήχηση και εμβάθυνση στη θρησκεία είναι αυξημένες και αντιμετωπίζονται με νέες μεταφράσεις, συνεχίζοντας έτσι την παράδοση της ισπανο-εβραϊκής κουλτούρας των μεταφράσεων της Βίβλου. Η συνέχιση αυτής της ιδιαίτερης παράδοσης επιβεβαιώνεται από τη στενή συγγένεια της Βίβλου της Φεράρα με την *Πεντάτευχο* της Κωνσταντινούπολης αλλά και την κοινή τους καταγωγή από τις προγενέστερες λατινικές μεταφράσεις της Βίβλου.¹⁰⁶ Οι πρώην προσήλυτοι δε μιλούν εβραϊκά και δεν καταλαβαίνουν τα βιβλικά κείμενα, παρόλο που σε ελάχιστο χρόνο καταφέρνουν να μάθουν το εβραϊκό αλφάβητο. Για να έρθουν, λοιπόν, σε επαφή με τον ιουδαϊσμό, αρκεί να χρησιμοποιήσουν τη βασική τους γνώση τους στο εβραϊκό αλφάβητο και έτσι να διαβάσουν τη μετάφραση των ιερών κειμένων στη μητρική τους ισπανοεβραϊκή γλώσσα.

¹⁰⁴ Στην ιστοσελίδα που αφορά εβραϊκά βιβλία του 16^{ου} αι. από όλη την Ευρώπη, μπορεί κανείς να δει τους τίτλους αλλά και τους συγγραφείς, το έτος έκδοσης και την πόλη έκδοσης καταχωρημένα αλφαβητικά, στον σύνδεσμο ανακτήθηκε από <<https://www.library.yale.edu/judaica/site/collection/16imprints.php>> στις 14 Ιανουαρίου 2019.

¹⁰⁵ Βλ. Rachel Simon, "The Contribution of Hebrew Printing Houses and Printers in Istanbul to Ladino Culture and Scholarship" *Judaica Librarianship*, τχ. 16, 2001, σ. 134.

¹⁰⁶ Βλ. Matthias B. Lehmann, ό.π. σ. 260.

Μέσα σε αυτήν την ευρύτατα διαδεδομένη διαδικασία της ιουδαϊκής επιμόρφωσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το *Seder Nashim*, ένα προσευχητάρι και νομολογία για γυναίκες, σε δύο εκδόσεις, το ένα τυπωμένο στη Θεσσαλονίκη και το άλλο στην Ιταλία, πιθανόν στη Βενετία. Το Σιντούρ που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1565 είναι γραμμένο στα ισπανοεβραϊκά με εβραϊκούς χαρακτήρες. Το ενδιαφέρον σημείο είναι ότι απευθυνόταν σε γυναίκες που εκείνα τα χρόνια δεν αποκτούσαν μόρφωση και δεν συμμετείχαν καθόλου στη δημόσια λατρεία, αλλά εκτελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα μόνο στο σπίτι τους, στο πλαίσιο των οικιακών τους καθηκόντων. Που ήταν όμως σημαντικά, όχι μόνο για την ορθή τήρηση του Ιερού Σαββάτου, των εορτών, των νηστειών και των σημαντικών γεγονότων της ζωής ενός ανθρώπου, αλλά ακόμα και σε πρακτικά ζητήματα όπως τις επιταγές της κασσέρ διατροφής, των ευλογιών (μπεραχότ, berachot, בְּרָכָה) σε κάθε περίπτωση της καθημερινότητας και των προσευχών (τεφιλότ, tefillot תפילה). Ως εκ τούτου, η επιλογή των κειμένων επικεντρώνονταν αποκλειστικά στις προσευχές που υποχρεωτικά εκτελούνται από γυναίκες αλλά και νόμους και οδηγίες για την καθαρότητα του οίκου, για το τελετουργικό πλύσιμο των χεριών, την ευλογία και την τήρηση του Ιερού Σαββάτου κοκ.¹⁰⁷

1.4 Οι μεταφράσεις της Βίβλου.

1.4.1 Ο όρος λαντίνο για τις θρησκευτικές μεταφράσεις

Σύμφωνα με τον Haim Vidal Sephiha, σε αντίθεση με τον όρο *ισπανοεβραϊκά* που κάποιοι μελετητές τον ταυτίζουν με την καθημερινή γλώσσα, ο όρος *λαντίνο* είθισται να χρησιμοποιείται για τη μετάφραση ή τη γραφή θρησκευτικών κειμένων.¹⁰⁸ Ασχέτως, λοιπόν, με την παραδοχή του πότε ξεκινά η ισπανοεβραϊκή γλώσσα, πριν ή μετά το 1492, οι μεταφράσεις της Βίβλου εμπίπτουν, ούτως ή άλλως, στον όρο *λαντίνο*.

¹⁰⁷ Περαιτέρω πληροφορίες και ανάλυση της γλωσσολογική και κοινωνιολογική σημασία, ειδικότερα σε θέματα φύλου του συγκεκριμένου Σιντούρ βλ. Ora (Rodrigue) Schwarzwald, *Seder Nashim: A 16th century prayer book for women in Ladino, Saloniki (Sidur para mujeres en Ladino, Salonica, siglo XVI)*, Ben Zvi Institute, Ιερουσαλήμ, 2012.

¹⁰⁸ Βλ. Haim Vidal Sephiha, *Le Ladino, judéo-espagnol calque, Deutéronome, versions de Constantinople, (1547) et de Ferrare, (1553): édition, étude linguistique et lexicque*, Centre de recherches hispaniques, Παρίσι, 1973, σ. 48-51.

1.4.2 Οι μεταφράσεις στα λαντίνου κατά την περίοδο *Sefarad I*.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το ενδιαφέρον για τις μεταφράσεις της Βίβλου δείχνουν οι βασιλείς Alfonso X (1252-1284) που επόπτευε τη Σχολή Μεταφραστών στο Τολέδο και Juan II de Castilla (1406-1453). Στις ημέρες τους επικρατούσε κλίμα ανοχής και συνεργασίας μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών. Η *Biblia alfonsina* του 1280 στα καστιλιάνικα είναι η πρώτη ολοκληρωμένη Βίβλος μεταφρασμένη σε ευρωπαϊκή γλώσσα. Παράλληλα με τις μεταφράσεις στην καθομιλουμένη από τη *Βουλγκάτα*, αρχίζουν να γίνονται και μεταφράσεις από Εβραίους, κοινές δηλαδή προσπάθειες στο πεδίο της μετάδοσης και μετάφρασης της Βίβλου στην καθομιλουμένη. Οι μεταφράσεις αυτές έχουν ως αποδέκτες χριστιανούς αφού η Βίβλος είναι το σημείο που ενώνει αλλά και χωρίζει τις δύο θρησκείες.¹⁰⁹

Αυτή η εκδοχή για Εβραίους ειδήμονες ως μεταφραστές διαφόρων μεταφράσεων της Βίβλου στην καθομιλουμένη πριν το 1492, επιβεβαιώνεται και από το έργο *La Fazienda de Ultramar*¹¹⁰ (*Το υπερπόντιο εγχείρημα*). Το έργο είναι σύγχρονο με το μεσαιωνικό καστιλιάνικο έπος *Άσμα του Ελ Σιντ*, και γράφτηκε μεταξύ 1126 και 1142, από τον Almerich, τότε Αρχιδιάκονος και κατόπιν 3^{ος} Πατριάρχης της Αντιοχείας, που ζήτησε από τον Αρχιεπίσκοπο Raimundo του Τολέδο να του μεταφράσει εδάφια της Βίβλου με την ευκαιρία της επίσκεψής του στους Αγίους Τόπους.¹¹¹ Τα βιβλικά εδάφια που παρεμβάλλονται στο οδοιπορικό του μεταφράστηκαν σχεδόν πάντα απευθείας από τα εβραϊκά και όχι από τη *Βουλγκάτα*.¹¹²

Το πιο γνωστό χειρόγραφο στα λαντίνου είναι η *Biblia de Alba*, του Ραβίνου Moshe Arragel, γραμμένο και εικονογραφημένο το 1430. Η Βίβλος αυτή είναι σαφές ότι απευθύνεται σε Εβραίους αφού δεν περιλαμβάνει τα απόκρυφα βιβλία των Μακκαβαίων, σύμφωνα με τον Ιουδαϊκό Κανόνα,¹¹³ αφού το συγκεκριμένο δε θεωρείται θεόπνευστο.

¹⁰⁹ Βλ. Natalio Fernández Marcos, *Las primeras traducciones judías al español σε Conferencia pronunciada el 12 de noviembre de 2008 en el Centro Cultural Caja de Burgos, dentro del Ciclo de Conferencias de la Fundación Francisco Cantera*, en línea Digital CSIC, 2011, σσ. 1, 2, αναρτημένο στο διαδίκτυο, ανακτήθηκε από <<https://digital.csic.es/handle/10261/35689>> στις 17 Νοεμβρίου 2019.

¹¹⁰ Βλ. *Moshé Lazar*, επιμ. *La Fazienda De Ultra Mar : Biblia Romaneada Et Itinéraire Biblique En Prose Castellane Du XIIe Siècle*. Universidad De Salamanca, Σαλαμάνκα, 1965.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Βλ. M., Smith, Maiden J., & A. Ledgeway, A. επιμ., *The Cambridge History of the Romance Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, σ. 613.

¹¹³ Βλ. Pedro Bádenas de la Peña, «Lenguas de traducción y lenguas vivas. El judeogriego (romaniota) y el judeoespañol (ladino), El Camino Hacia su confluencia en el Pentateuco de Constantinopla (1547)», στο

Η μεταφραστική θρησκευτική δραστηριότητα ξεκινά ήδη από τον 13^ο αι. και συνεχίζεται ως τον 15^ο αι. με σειρά βιβλικών μεταφράσεων, τα οποία όμως μόνο αποσπασματικά και σε εξαιρετικά περιορισμένο βαθμό έχουν επιβιώσει στις μέρες μας ως χειρόγραφα, όπως τα *Mss. I-j-3, I-j-4, I-j-5, I-j-6, I-j-7, I-j-8* και *J-ii-19* στη βιβλιοθήκη του Εσκοριάλ.¹¹⁴ Πράγματι, από τον 13^ο και 14^ο αι. διασώζονται μερικώς μόνο δεκατέσσερα χειρόγραφα. Το χειρόγραφο *I-j-3*, γνωστό και ως *E3*,¹¹⁵ ανήκει στην παραγωγή του 15^{ου} αι., περιλαμβάνει τον Ιουδαϊκό Κανόνα αλλά και τα βιβλία των *Μακκαβαίων* και αποτελεί τη βάση για τη μετάφραση της *Βίβλου της Φεράρα*. Ανήκει στην κατηγορία των μεταφράσεων από Εβραίους που ήταν, όμως, παραγγελίες για αριστοκράτες χριστιανούς και ως τέτοιο διασώθηκε από την Ιερά Εξέταση, αφού από την κατοχή της βασίλισσας Isabella βρέθηκε στην κατοχή του βασιλέα Felipe II.

Χάρη στον Felipe II σώθηκε¹¹⁶ και το χειρόγραφο *J-ii-19*. Γνωστό και ως *E19*¹¹⁷ περιλαμβάνει την Πεντάτευχο και τους Προγενέστερους Προφήτες και χωρίζεται σε παρσιγιότ.¹¹⁸ Γεγονός που αποδεικνύει ότι ήταν ένα θρησκευτικό κείμενο γραμμένο από Εβραίους για Εβραίους. Το χαμένο αρχέτυπο υπολογίζεται να έχει γραφεί στα τέλη του 13^{ου} αι. με αρχές του 14^{ου} αι. ενώ το χειρόγραφο που διασώζεται, χρονολογείται περίπου στο 1420.¹¹⁹

Τα χειρόγραφα *I-j-7*¹²⁰ και *I-j-5* είναι γνωστά αντίστοιχα ως *E7* και *E5*. Οι δύο κώδικες θεωρούνται συμπληρωματικοί τόμοι της ίδιας Βίβλου με άγνωστο αρχέτυπο. Το πρώτο γραμμένο ανάμεσα στα 1400-1430 περιλαμβάνει τμήμα της Γενέσεως, την Έξοδο, το Λευιτικό, τους Αριθμούς, το Δευτερονόμιο, τον Ισοού¹²¹, τους Κριτές, Σαμουέλ 1-2 και Βασιλειών 1-2. Το *E5* είναι το συμπλήρωμα του *E7* και περιλαμβάνει τα βιβλία του Ησαΐα,

Coexistence and cooperation in the middle ages. IV European Congress of Medieval Studies F.I.D.E.M. (Federation Internationale des Instituts d'Études Medievales), Palermo 23-27 June 2009, επιμ. Musco, Alessandro & Musotto, Giuliana, Παλέρμο, 2013, σ. 17.

¹¹⁴ Βλ. Moshe Lazar, Λήμμα «Ladino» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π., τόμος 7, σσ. 324-326.

¹¹⁵ Βλ. Moshe Lazar, *Biblia Ladinada Escorial I.J.3: A Critical Edition with Notes and Commentaries*, δύο τόμοι, Madison, 1995.

¹¹⁶ Βλ. Gemma Avenoza, «The Bible in Spanish and Catalan», *The New Cambridge History of the Bible: Volume 2, from 600 to 1450*, Richard Marsden & E. Ann Matter επιμ., Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2012, σ. 291.

¹¹⁷ Βλ. Mark Littlefield, *Biblia romanceada I.j.19*, HSMS, Μάντισον, 1992.

¹¹⁸ Παρσιγιότ, פרישיות, parhiyot, εβδομαδιαίες περικοπές. (ενικός αρ. παρασά, פשרה, parasha)

¹¹⁹ Ανακτήθηκε από <<http://bibliamedieval.es/index.php/e19>> στις 20 Δεκεμβρίου 2018.

¹²⁰ Mark Littlefield, *Escorial Bible I.j.7*, HSMS, Μάντισον, 1996.

¹²¹ «Ιησούς του Ναυή» στη μετάφραση των LXX.

Ιερεμία, Ιεζεκιήλ, Δώδεκα Προφητών, Ρουθ, Ψαλμοί, Ιώβ, Παροιμίες, Εκκλησιαστής, Άσμα Ασμάτων, Δανιήλ, Εστέρ, Έσδρας-Ιερεμίας και Χρονικά 1-2. Είναι μεταφρασμένο από τα εβραϊκά και χρονολογείται ανάμεσα στο 1420 και 1445 ενώ η χρονολογία του αρχέτυπου είναι άγνωστη.¹²²

Το *I-j-4* ή *E4*,¹²³ από το πρώτο μισό του 15^{ου} αι.. Ολοκληρωμένο το μασοριτικό κείμενο αλλά σύμφωνα με τη *Βουλγκάτα* συμπεριλαμβανόμενο και το βιβλίο των Μακκαβαίων, μεταφρασμένο από τα εβραϊκά αλλά με επιρροές της *Βουλγκάτα*.

Στον αντίποδα, χωρίς εβραϊκό χαρακτήρα, τα χειρόγραφα *I-j-6* και *I-j-8* ή αντίστοιχα *E6* και *E8*, γνωστά και ως «*Biblia prealfonsí*», ανασκευάζουν σχεδόν ένα ολοκληρωμένο βιβλικό κείμενο, από τον 13^ο και 14^ο αι. αντίστοιχα. Παρά τη χρονική τους απόσταση έχουν κοινό πρόγονο με απευθείας μετάφραση από τη *Βουλγκάτα*, και που περιελάμβανε όμως στο σύνολό του σε δύο τόμους και την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη.¹²⁴

Συνοπτικά, όπως εξηγεί ο Pedro Badenas de la Peña, η Ιερά Εξέταση μετά το 1492 έκαψε όλα τα εβραϊκά βιβλία, θρησκευτικά, επιστημονικά και λογοτεχνικά και τα αντίγραφα που σώθηκαν ήταν μόνο αυτά που ανήκαν σε ευγενείς, ακόμα και στη βασιλική οικογένεια, οπότε η καταστροφή ήταν σχεδόν ολοκληρωτική.¹²⁵ Οι Εβραίοι μεταφραστές άφησαν το στίγμα τους και επηρέασαν αρκετές από τις καστιλιάνικες μεταφράσεις της Βίβλου. Ήταν λόγιοι εξοικειωμένοι με τη μεσαιωνική ραβινική παράδοση και γραμματεία και στην περίπτωση που οι μεταφράσεις δεν απευθυνόντουσαν σε Εβραίους, ήταν παραγγελίες πλούσιων Χριστιανών που ήθελαν να έρθουν σε επαφή με το Μασοριτικό κείμενο, με μη απορριπτέα βέβαια την εκδοχή να τις χρησιμοποιούσαν *conversos* ή *marranos*. Αυτής μάλιστα, της μακράς παράδοσης θεωρεί ως αποκορύφωμα τη λαντίνο μετάφραση της *Πεντατεύχου της Κωνσταντινούπολης*, που ομοιάζει κατά πολύ με την *Βίβλο της Φεράρα* για τους *conversos* της Δύσης.

¹²² Ανακτήθηκε από <<http://bibliamedieval.es/index.php/e7-e5>> στις 1 Οκτωβρίου 2018.

¹²³ Βλ. Ο. Η. Hauptman, επιμ. *Escorial Bible I-j-4. Vol. I. The Pentateuch*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια, 1953.

¹²⁴ Βλ. Gemma Avenoz, «The Bible in Spanish and Catalan», ό.π., σσ. 298-299.

¹²⁵ Βλ. Pedro Bádenas de la Peña, «Lenguas de traducción y lenguas vivas. El judeogriego (romaniota) y el judeoespañol (ladino), El Camino Hacia su confluencia en el Pentateuco de Constantinopla (1547), ό.π., σ.18.

1.4.3 Μεταφράσεις της Βίβλου στα λαντίνο κατά την περίοδο *Sefarad II* μέχρι το τέλος του 16^{ου} αι.

Από το 1492 μέχρι και το 1600 υπάρχουν δέκα εκδόσεις κειμένων της Τανάχ (תנ"ך, Tanach), δηλαδή της Τορά (תורה, Torah, Πεντάτευχος), των Νεβίμ (נביאים, Προφήτες) και των Κετουβίμ (כתובים, Γραπτά ή Αγιόγραφα). Καταγράφοντάς τα με χρονολογική σειρά είναι τα εξής: *Ψαλμοί*, έκδοση του 1540, *Πεντάτευχος* της Κωνσταντινούπολης του 1547, *Ησαΐας και Ιερεμίας* τυπωμένο στη Θεσσαλονίκη το 1568, *Ιώβ και Δανιήλ* στη Θεσσαλονίκη το 1571, *Μικροί Προφήτες* το 1571, *Ιεζεκιήλ* που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1572, *Παροιμίες* στη Θεσσαλονίκη το 1580, *Προγενέστεροι Προφήτες* στην Κωνσταντινούπολη και *Άσμα Ασμάτων* που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1600.¹²⁶ Ανάμεσα σε αυτές συμπεριλαμβάνεται και το *Heshek Shelomo*, έργο ανωνύμου, με πρώτη έκδοση στη Βενετία το 1588 από τον Giovanni di Gara και επανεκδόθηκε από τους Pietro και Lorenzo Bragadin το 1617.¹²⁷ Πρόκειται για το πρώτο γλωσσάρι με παραθέματα της Βίβλου. Παραθέματα με δύσκολες λέξεις και εκφράσεις ακολουθώντας τη σειρά εμφάνισής τους, με παράπλευρη μετάφραση στα λαντίνο που χρησίμευσε ως βάση για μετέπειτα εκδόσεις της Βίβλου.¹²⁸ Χειρόγραφο του έργου κατείχε ο Gedaliah Cordovero (1562-1625), γιος του διάσημου μελετητή της Καμπαλά, Moses Cordovero (1522-1570),¹²⁹ ο οποίος και θεωρούσε απαραίτητη την έκδοσή του, αφού οι Εβραίοι με μέσο εισόδημα δε μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στο κόστος των ολοκληρωμένων βιβλικών έργων που εμφανίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη κατά τα χρόνια 1540-1585.¹³⁰

¹²⁶ Βλ. A. Benaim, *Sixteenth-Century Judeo-Spanish Testimonies*. Brill, Λάντνεν, 2011, σ. 4.

¹²⁷ Βλ. Shimeon Brisman, *History and Guide to Judaic Dictionaries and Concordances*, Volume Three, Part One of Jewish Research Literature, KTAV, Χόμποκεν Νιου Τζέρσεϊ, 2000, σ. 47.

¹²⁸ Βλ. λήμμα «Ladino» σε *Encyclopedia.Com* ανακτήθηκε από <<https://www.encyclopedia.com/literature-and-arts/language-linguistics-and-literary-terms/language-and-linguistics/ladino>> 15 Φεβρουαρίου 2019· βλ. δημοσίευμα, ανακτήθηκε από <<http://www.kolsefardim.net/will-electronic-dictionaries-have-the-last-word>> στις 15 Φεβρουαρίου 2019.

¹²⁹ Βλ. Shimeon Brisman, *History and Guide to Judaic Dictionaries and Concordances*, ό.π., σ. 46.

¹³⁰ Βλ. David M. Bunis, «Tres formas de ladinar la Biblia en Italia en los siglos XVI-XVII» στο *Introducción a la Biblia de Ferrara : actas del Simposio Internacional sobre la Biblia de Ferrara : Sevilla, 25-28 de noviembre de 1991*, επιμ. Iacob M. Hassán, Angel Berenguer Amador, Σεβίλλη, 1994, σσ. 315-6· Julia G. Krivoruchko, «The Constantinople Pentateuch within the Context of Septuagint Studies» στο *XIII Congress of the International Organization of Septuagint and Cognate Studies, Ljubljana, 2007*, επιμ. Melvin K. H. Peters, Λιουμπλιάνα, 2007, σ. 257.

Κεφάλαιο 2

Η ρωμανιώτικη μετάφραση της *Πεντατεύχου* της Κωνσταντινούπολης. Ιστορικό και γλωσσικό υπόβαθρο.

2.1 Η Παλαιστίνη υπό τα ελληνιστικά βασίλεια.

Η ελληνιστική περίοδος ορίζεται ως η σύνθεση του ελληνικού πολιτισμού με τους ντόπιους πολιτισμούς στην Εγγύς Ανατολή.¹³¹ Ξεκίνησε με τις νίκες του Αλέξανδρου του Μέγα (Alexander III), ο οποίος επέκτεινε το βασίλειό του και ένωσε Δύση και Ανατολή το 334 πΚΕ. Δεν ήταν η πρώτη φορά που οι Εβραίοι ερχόντουσαν σε επαφή με το ελληνικό στοιχείο. Η Μεσόγειος ως ανοιχτή θαλάσσια οδός και οι εμπορικές σχέσεις προϋπήρχαν από τον 14^ο αι. πΚΕ με τα ελληνικά νομίσματα, ως κυρίαρχο μέσο συναλλαγής στην περιοχή, από την εποχή της περσικής κυριαρχίας στη γη του Ισραήλ.¹³² Αυτή τη φορά, όμως, όχι ένα ελληνικό, αλλά ένα μακεδονικό βασίλειο, θα επικρατήσει στρατιωτικά και πολιτισμικά στην περιοχή, αφομοιώνοντας τους πολιτισμούς των κατοίκων της και καθιερώνοντας ενιαία ελληνική γλώσσα και ελληνικού τύπου τρόπο ζωής και σκέψης.¹³³ Για την ακρίβεια, μέσα από αυτήν τη διαδικασία της σύζευξης, δεν επηρεάζονται μόνο οι ντόπιοι πληθυσμοί αλλά και η κουλτούρα του κατακτητή, που είναι πλέον ένα αμάλγαμα, εντελώς διαφορετικό πια από την κλασική αρχαιότητα.

2.1.1. Η βασιλεία του Μ. Αλέξανδρου και οι πολιτισμικές εξελίξεις στην Παλαιστίνη

Η ελληνική πόλις, το δομικό αυτό στοιχείο της ελληνικής αρχαιότητας, μεταφέρθηκε στις κατακτημένες περιοχές. Ο Μ. Αλέξανδρος ίδρυσε νέες πόλεις, ισοπεδώνοντας και ερημώνοντας ταυτόχρονα άλλες ή απλά μετονομάζοντας και αναμορφώνοντας

¹³¹ Βλ. Lawrence H. Schiffman, *From Text to Tradition, A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, Κtav, Χόμποκεν· Νιου Τζέρσεϊ, 1991, σ. 60.

¹³² Βλ. λήμμα «Hellenism» σε Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π. τόμος 6, σσ. 335-340.

¹³³ Επιλέγεται ο όρος «ελληνικού τύπου» αφού ακόμα και το πολίτευμα των μακεδονικών δυναστειών δεν είναι το δημοκρατικό πολίτευμα μιας υποδειγματικής πόλης της κλασικής αρχαιότητας, της Αθήνας, αλλά πολύ προγενέστερο.

προϋπάρχουσες, αλλάζοντας τη φυσιογνωμία των κατακτημένων περιοχών. Οι πόλεις αυτές ήκμασαν εμπορικά και οικονομικά, συγκέντρωσαν μακεδόνες έποικους αλλά και τον ντόπιο πληθυσμό και αποτέλεσαν χωνευτήρι και μέσο διάδοσης του ελληνιστικού πολιτισμού.¹³⁴ Εστιάζοντας στην Ιουδαία και στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης, μια σειρά από νέες πόλεις υπό ελληνόφωνη διοίκηση, οι οποίες διέθεταν θέατρα και γυμνάσια για αθλητικές δραστηριότητες, αναδύθηκαν, είτε ως νέες πόλεις είτε ως προϋπάρχουσες που αναμορφώνονται και μετονομάζονται. Ενώ άλλες που αντιστάθηκαν και μετατράπηκαν σε πεδία μαχών, όπως η Γάζα, αρχικά ερημώθηκαν για να επανακατοικηθούν σύμφωνα με τα νέα ήθη. Μόνο στην Παλαιστίνη υπήρχαν εκατόν τριάντα πόλεις, όπως η Φιλαδέλφεια, η Αρεόπολις, η Πτολεμαΐς, η Σαμάρεια, η Ασκάλων, η Ραφία, η Άζωτος, η Αίρη, η Άκη, η Ακκαρών, η Άρκη, η Γάβα, η Ελευθερόπολις, η Ιόπη, η Νεάπολις, η Πανεάς, η Σκυθόπολις, η Τιβεριάς και η Φασαηλός. Ταυτόχρονα, μια σειρά από πόλεις αναπτύχθηκαν στα μεσογειακά παράλια από την Αίγυπτο μέχρι την Τύρο, μια άλλη στην περιοχή δυτικά του Ιορδάνη, ειδικά στη θάλασσα της Τιβεριάδας και μια τρίτη κατηγορία αποτελούσαν οι απομονωμένες ελληνιστικές πόλεις, η Γαλιλαία, η Ιδουμέα και η Σαμάρεια.¹³⁵ Σε αυτές, περισσότερο οι ανώτερες τάξεις των Εβραίων επιμορφώνονταν και αφομοιώνονταν μέσα από τα σχολεία αλλά και τους άλλους θεσμούς του ελληνιστικού κόσμου. Όμως, δεν ήταν μόνο η ανώτερη τάξη που προκειμένου να διαφυλάξει τα προνόμιά της έδειχνε πρόθυμη να αφομοιωθεί. Ο ιδιότυπος αυτός συγκερασμός αφορούσε στρώματα της ευρύτερης εβραϊκής κοινωνίας αφού η συμμετοχή στον νέο αυτό παγκοσμιοποιημένο κόσμο ήταν ανοιχτή και όλοι μπορούσαν να πάρουν μέρος ενεργά και δυναμικά στα νέα πεδία των επιστημών, της φιλοσοφίας και της θρησκείας όπως διαμορφώνονταν με επίκεντρο την ύλη, με απόρριψη της αθανασίας της ψυχής, την αποθέωση της φύσης και της ανθρώπινης λογικής, την ηθική αλλά και αισθητική απόλαυση, την αναζήτηση της φυσικής ομορφιάς στο ανθρώπινο σώμα,¹³⁶ διαφορετικές δηλαδή απόψεις του φάσματος, κυρίως μεταξύ των στωικών και των επικούρειων φιλοσόφων. Οι οποίες, όμως, παρά τις μεταξύ τους αντιθέσεις και διαφοροποιήσεις, ήταν ασύμβατες με βασικές αρχές του ιουδαϊσμού.

¹³⁴ Βλ. λήμμα «Hellenism» στο Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π.

¹³⁵ Βλ. Victor Tcheridover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, μτφρ. S. Applebaum, The Jewish Publication Society of America, Φιλαδέλφεια, 1959, σ. 91.

¹³⁶ Βλ. Lawrence H. Schiffman, *From Text to Tradition, A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, ό.π., σ. 62.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή εβραϊκή ιστοριογραφία, το Ανσσε΄ Κνέσετ ΑΓΚεντολά (אַנְשֵׁי כְּנֶסֶת הַגְּדוֹלָה, Anshe Knesset haGedolah, Μεγάλο Συμβούλιο) είναι το συμβούλιο των εκατόν είκοσι ραβίνων που κυβερνούν μετά την περίοδο των Προφητών και μέχρι την εξέλιξη του ραβινικού ιουδαϊσμού το 70 ΚΕ. Οι δύο αιώνες αυτοί είναι καθοριστικοί για τη συγκρότηση του ιουδαϊκού κανόνα και για τον εκδημοκρατισμό της εβραϊκής εκπαίδευσης, κάνοντας την Τορά και επομένως και τη γλώσσα της, κτήμα όλων και όχι μόνο της ιερατικής τάξης.¹³⁷

2.1.2 Η διαμόρφωση της τριγλωσσίας

Συνοψίζοντας, ως προς το κυρίαρχο γλωσσικό στοιχείο στην περιοχή, οι πρώτοι Ισραηλίτες μιλούσαν τις διαλέκτους της Χαναάν κατά την περίοδο των διαφορετικών βασιλείων τους και απέκτησαν ενιαία κοινή εβραϊκή γλώσσα όταν υπήρξε η ενοποίηση σε μια κρατική οντότητα, ως απόρροια της πολιτικής βούλησης για ενοποίηση κατά την εποχή του βασιλείου της Ιουδαίας. Ταυτόχρονα, υπήρχαν και πολύγλωσσοι που ερχόντουσαν σε επαφή με τους γειτονικούς λαούς, για οικονομικές κυρίως δραστηριότητες.¹³⁸ Με την καταστροφή του Πρώτου Ναού, την Πρώτη Διασπορά και την επιστροφή από τη βαβυλωνιακή αιχμαλωσία υπεισέρχεται και το αραμαϊκό στοιχείο που εκφράζεται ως διγλωσσία.¹³⁹ Ενώ στο τέλος του 4^{ου} αι. πΚΕ, με την κατάλυση της περσικής αυτοκρατορίας από τον μακεδόνα βασιλιά Αλέξανδρο, προστίθεται ως τρίτο στοιχείο, η ελληνική γλώσσα.¹⁴⁰

2.1.3 Η διαμάχη Πτολεμαίων και Σελευκιδών

Το 323 πΚΕ ο Μ. Αλέξανδρος έχει επεκτείνει την αυτοκρατορία του μέχρι την Ινδία και πεθαίνει αιφνίδια. Οι στρατηγοί διάδοχοί του αδυνατούν να κρατήσουν την αυτοκρατορία ενωμένη και την επόμενη χρονιά, ακολουθώντας το περσικό μοντέλο εξουσίας, ο Σέλευκος (Seleucus) έγινε σατράπης της Βαβυλώνας και ο Πτολεμαίος (Ptolemaeus) της Αιγύπτου. Ενώ στη Μακεδονία, βασιλιάς έγινε ο Κάσσανδρος (Cassander) και στη Θράκη ο Λυσίμαχος (Lysimachus). Τα επόμενα χρόνια που ακολούθησαν, οι δύο διάδοχοι προσπάθησαν να

¹³⁷ Βλ. λήμμα «Great Assembly» σε *Jewish Virtual Library*, ανακτήθηκε από

<<https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-great-assembly>> στις 12 Νοεμβρίου 2018.

¹³⁸ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 62.

¹³⁹ Με εξαίρεση την Αλεξάνδρεια όπου καθομιλούμενη παραμένει η εβραϊκή γλώσσα.

¹⁴⁰ Ibid.

επεκτείνουν τα βασίλειά τους και έτσι η Ιουδαία και η ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης, πέντε φορές πέρασε από το ένα βασίλειο στο άλλο, μέχρι που τελικά επικράτησαν το 301 πΚΕ οι Πτολεμαίοι. Οι σποραδικές επιθέσεις από τους Σελευκίδες και οι επιδρομές από τους Βεδουίνους αντιμετωπίστηκαν από τις στρατιωτικές μονάδες που εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη, συνεχίζοντας την πρακτική της φυλετικής επιμειξίας με τους μικτούς γάμους που είχε εγκαινιάσει ο Μ. Αλέξανδρος.¹⁴¹

Ο επόμενος αιώνας χαρακτηρίστηκε από ένα σχετικό κλίμα σταθερότητας, με σχετική αυτονομία και αυτοδιοίκηση υπό θρησκευτική ηγεσία, παρόλο που ο αρχιερέας του Ναού¹⁴² Ονίας Γ' (Onias III) αντιπάλεψε την ελληνιστική επιρροή. Οι απόψεις του βρήκαν ισχυρό αντίπαλο στην οικογένεια του Τωβία (Tobias) και κατόπιν στους εξελληνισμένους Αρχιερείς που επικράτησαν, και πρώτα με τον Ιάσωνα (Jason) που έγινε Αρχιερέας υπό την εξουσία του Αντίοχου Δ' (Antiochus IV), ο οποίος έχτισε ακόμα και αρένα για αθλήματα στην Ιερουσαλήμ.¹⁴³ Ενδεικτικό του πνεύματος της εποχής, το *Βιβλίο του Ben Sira*¹⁴⁴, βιβλίο εβραϊκής σοφίας του Μπεν Σίρα, που γράφτηκε μεταξύ και 180 και 175 πΚΕ στο ύφος των βιβλικών *Παροιμιών*. Μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον εγγονό του συγγραφέα και παρόλο που το βιβλίο αντιμάχεται την ελληνιστική επιρροή, είναι γενικά παραδεκτό ότι είναι επηρεασμένο από αυτήν.¹⁴⁵

2.1.4 Η εξέγερση των Μακκαβαίων

Η εποχή της ήρεμης συμβίωσης με την υφέρπουσα αλλά βαθιά ελληνιστική επιρροή, τερματίστηκε σύντομα. Το 198 πΚΕ ο σελευκίδης βασιλιάς, Αντίοχος Γ' (Antiochus III) κατέλαβε την περιοχή, επιτρέποντας όμως στους Εβραίους να ζουν σύμφωνα με την Τορά. Αυτό άλλαξε δραματικά με τον διάδοχό του, Αντίοχο Δ' και το σχέδιό του για πλήρη εξελληνισμό και επιβολή της ειδωλολατρίας στην Ιερουσαλήμ. Η λαϊκή αντίδραση στην απαγόρευση κάθε θρησκευτικής πρακτικής εκφράστηκε με την εξέγερση των Μακκαβαίων

¹⁴¹ Βλ. Lawrence H. Schiffman, *From Text to Tradition, A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, ό.π. σσ. 62-65.

¹⁴² Ο αρχιερέας του Ναού είναι στα εβραϊκά ΑΚΟέν ΑΓκαντόλ, לִיטָאן הַגָּדוֹל, HaCohen haGadol.

¹⁴³ Βλ. λήμμα «Menelaus» σε *Britannica*, ανακτήθηκε από <<https://www.britannica.com/biography/Menelaus-Jewish-high-priest>> στις 12 Σεπτεμβρίου 2018.

¹⁴⁴ Το έργο είναι προσβάσιμο στο διαδίκτυο και ανακτήθηκε από <<https://www.bensira.org/>> στις 15 Οκτωβρίου 2018.

¹⁴⁵ Βλ. Jack T. Sanders, «Ben Sira, Wisdom of», στο *Reader's Guide to Judaism*, επιμ. Michael Terry, Fitzroy Dearborn, Σικάγο· Λονδίνο, 2000, σσ. 69β- 70.

που ξέσπασε γύρω στο 175 πΚΕ και τελείωσε με τη νίκη των Ασμοναίων το 165 πΚΕ που επέτρεψε τον καθαρισμό και την επαναλειτουργία, εγκαίνια (פּוּרֵי תֵּשֵׁבֵת, Χανουκά) του Ναού, γεγονότα που μνημονεύονται στη θρησκευτική γιορτή του Χανουκά ή Γιορτή των Φώτων, στις 25 του εβραϊκού μήνα Κισλέβ. Οι δύο μαρτυρίες *Μακκαβαίοι I* και *II* είναι γραμμένες από Εβραίους στα εβραϊκά και ελληνικά αντίστοιχα. Περιγράφουν την προσήλωση των Μακκαβαίων στον ιουδαϊσμό ενώ ο αντίπαλος δεν εντοπίζεται ούτε στους Έλληνες ούτε στους εξελληνισμένους Εβραίους αλλά στα γειτονικά έθνη και τους άλλους λαούς.¹⁴⁶ Στο πρώτο βιβλίο των Μακκαβαίων δίνεται και η εικόνα για την εβραϊκή μετανάστευση και παρουσία όχι μόνο στην Αίγυπτο, τη Συρία, τη Μεσοποταμία και την Περσία αλλά και στη Μικρά Ασία, την Κύπρο, την Κυρήνη και νησιά του Αιγαίου όπως Ρόδο, Κω, Δήλο, Σάμο, την Κρήτη και τον σημερινό ελληνικό χώρο.¹⁴⁷ Αυτή η αποτύπωση της διασποράς των εβραϊκών κοινοτήτων στη Μεσόγειο ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές και στην εικόνα τους στους επόμενους αιώνες, ακόμα και κατά τη βυζαντινή περίοδο.

2.1.5 Η δυναστεία των Ασμοναίων

Η εξέγερση των Μακκαβαίων που είχε ως αίτημα την αυτονομία κατέληξε σε διαπραγμάτευση με τους Σελευκίδες, με αποτέλεσμα έναν πολιτικό και πολιτισμικό συμβιβασμό, με τη δυναστεία των Ασμοναίων. Η ελληνιστική επιρροή αντιμετωπιζόταν ως εμπλουτισμός της εβραϊκής κουλτούρας. Η περίοδος της δυναστείας χαρακτηρίστηκε από την εδαφική ενδυνάμωση με τον πόλεμο εναντίον ελληνικών πόλεων της περιοχής, την κατοχή και την ιουδαιοποίησή τους κατά αντίστοιχο τρόπο που οι ίδιοι είχαν διωχθεί επί του Αντίοχου Δ'. Παραδόξως, ενδυναμώθηκε και το ελληνιστικό στοιχείο με την υιοθέτηση του μοντέλου εξουσίας, της πολιτικής διαχείρισης των ελληνιστικών βασιλείων και τα ελληνιστικά ήθη. Εορτάζονταν με επισημότητα οι στρατιωτικές νίκες, κατά την ελληνική πρακτική, υπεγράφησαν συνθήκες ειρήνης με τη Ρώμη, ενώ ελληνικά ονόματα αντικαθιστούσαν τα εβραϊκά. Επίσης, κυκλοφορούσαν νομίσματα με δίγλωσσες, ελληνικές

¹⁴⁶ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 47.

¹⁴⁷ *Μακκαβαίοι Α*, κεφ. 15:22-23, ανακτήθηκε από <http://users.sch.gr/aiasgr/Palaia_Diathikh/Makkabaiwn_A/Makkabaiwn_A'_kef.13-16.htm#kef.15> στις 3 Φεβρουαρίου 2019.

και εβραϊκές περιγραφές.¹⁴⁸ Η δυναστεία των Ασμοναίων ενσωμάτωσε όλα τα χαρακτηριστικά των ελληνιστικών μοναρχιών. Ενδεικτική της αντίφασης, η περίπτωση του βασιλιά Αριστόβουλου Α΄ (Aristobulus I) που ανάγκασε σε προσηλυτισμό τους κατοίκους της Ιουραίας, αλλά περιέγραψε τον εαυτό του ως «φιλέλληνα».¹⁴⁹

2.1.6 Η Παλαιστίνη επί ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Το 31 πΚΕ που ενσωματώθηκε η Αίγυπτος στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία θεωρείται ότι ανήκει σε μια δεύτερη περίοδο του ελληνιστικού ιουδαϊσμού, η οποία αποκαλείται *ρωμαϊκή περίοδος* και διαρκεί από το 63 μέχρι το 135 ΚΕ.¹⁵⁰ Η ιουδαϊκή αυτονομία τελείωσε κατά την εποχή του Ηρώδη Α΄ (Herod I), κυβερνήτη διορισμένου από τους Ρωμαίους που έχτισε ιππόδρομο και αμφιθέατρο για αθλήματα στην ευρύτερη περιοχή της Ιερουσαλήμ, υιοθετώντας ουσιαστικά ξανά το ελληνιστικό μοντέλο των πόλεων. Η Ρώμη ήταν ανεκτική στη θρησκευτική πρακτική του ιουδαϊσμού ακόμα και στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας που υπήρχε από αιώνες, εβραϊκή κοινότητα. Η Ιουδαία, όμως, ήταν καζάνι που έβραζε. Ο Ηρώδης αντιμετώπισε ως επαναστάτες όσους εμπλεκόντουσαν σε πολιτικές διαμάχες καταπνίγοντας κάθε μορφή διεκδίκησης αυτονομίας.¹⁵¹ Τα κύρια ρεύματα του ιουδαϊσμού της εποχής, ήταν οι Σαδδουκαίοι που ήταν υποστηρικτές των Ασμοναίων, οι Εσσαίοι και οι Φαρισαίοι, οι οποίοι θα είναι τελικά αυτοί που θα επικρατήσουν. Οι διαμάχες τους περιγράφονται στις ανθολογίες του προφορικού Νόμου, Μισνά (Mishnah, מִשְׁנָה) και Τοσεφτά (Tosefta, תוספתא), ως συζητήσεις και διχογνωμίες για θρησκευτικά ζητήματα και ζητήματα ερμηνείας του Νόμου.¹⁵² Στην εποχή των Ασμοναίων όμως είχαν ξεπεράσει τα όρια του θρησκευτικού διαλόγου και πάλευαν μεταξύ τους για την εξουσία, ενώ επί ρωμαϊκής κυριαρχίας αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στα θρησκευτικά καθήκοντά τους, μέχρι τον πρώτο εβραϊκό πόλεμο εναντίον της Ρώμης (66-70 ΚΕ) που σήμανε και το τέλος

¹⁴⁸ Βλ. Lee I. Levine, *Judaism and Hellenism in Antiquity: Conflict or Confluence?*, University of Washington Press, ΗΠΑ, 1998, σσ. 39-46.

¹⁴⁹ Βλ. Victor Tcheridover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, μτφρ. S. Applebaum, ό.π., σ. 253.

¹⁵⁰ Βλ. λήμμα «Judaism» σε *Britannica* ανακτήθηκε από <<https://www.britannica.com/topic/Judaism#ref35193>> 12 Δεκεμβρίου.

¹⁵¹ Βλ. Victor Tcheridover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, μτφρ. S. Applebaum, σσ. 252-253.

¹⁵² Σχετικά με την καταγραφή στη Μισνά, την Τοσεφτά και το Βαβυλωνιακό Ταλμούντ των διαφορετικών απόψεων για την ερμηνεία του Νόμου από τους Φαρισαίους και τους Σαδδουκαίους, βλ. Anthony J. Saldarini, *Pharisees, Scribes, and Sadducees in Palestinian Society. A Sociological Approach*, William B. Eerdmans Publishing Company, Γκραντ Ράπιντς, 1988, σσ. 231-237.

των Σαδδουκαίων αλλά και το τέλος του Δεύτερου Ναού και την αρχή της Δεύτερης Διασποράς.¹⁵³ Ταυτόχρονα, όμως, σήμανε και το τέλος μιας ιδιαίτερης σχέσης, ενός αμφίδρομου εμπλουτισμού ανάμεσα στον ιουδαϊκό και τον ελληνιστικό πολιτισμό. Από το σημείο αυτό, τα όρια γίνονται διακριτά και δε βρίσκονται πια ανάμεσα στους Εβραίους, υποστηρικτές του εξελληνισμού.

2.1.7 Η καταστροφή του Δεύτερου Ναού και ο Προφορικός Νόμος

Με την καταστροφή του Δεύτερου Ναού και τη Δεύτερη Διασπορά ξεκίνησε μια διαφορετική περίοδος στην ιστορία του ιουδαϊσμού που επισφραγίστηκε με τη δεύτερη αποτυχημένη εξέγερση στην Ιουδαία, γνωστή ως εξέγερση του Μπαρ Κοχμπα, 132-136 ΚΕ και επικεντρώθηκε στη μετατόπιση από τη θρησκευτική λατρεία που είχε ως σημείο αναφοράς τον Ναό προς την ερμηνεία του Προφορικού Νόμου και την αναζήτηση ενός ορθού δρόμου. Η λέξη Αλαχά (Halakhah, הלכה) έχει εξάλλου ως ρίζα την έννοια μονοπάτι, δρόμος.¹⁵⁴ Το μεγαλειώδες έργο της διερεύνησης, της εξήγησης και τελικά της καταγραφής του Προφορικού Νόμου, προκειμένου να διασωθεί και να μπορέσουν να καλυφθούν οι νέες θρησκευτικές ανάγκες όπως πειστικά διαμορφώθηκαν με την καταστροφή του Δεύτερου Ναού, κρατά για αιώνες και γίνεται από τους Ταναϊμ (διδασκάλους, תנאים) από το 10-220 ΚΕ και τους Αμοραϊμ (ομιλούντες, אמוראים) από το 200-500 ΚΕ.¹⁵⁵

2.1.8 Μισναϊκά εβραϊκά

Η γλώσσα που συνδέεται με τις συγκεκριμένες εξελίξεις και τους Ταναϊμ και τους Αμοραϊμ είναι τα μισναϊκά εβραϊκά. Πρόκειται για τα εβραϊκά της Μισνά, που βασίζονται στην καθομιλουμένη μεταξύ του 2^{ου} αι πΚΕ και του 3^{ου} αι. ΚΕ, τον απόγονο, δηλαδή κατά πάσα

¹⁵³ Βλ. Victor Tcheridover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, μτφρ. S. Applebaum, ό.π., σσ. 253-254.

¹⁵⁴ Πρόκειται για το σύνολο του Νόμου που προέρχεται από την Τορά, τους Νόμους όπως τους περιέγραψαν οι ραβίνοι και από την πρακτική της παράδοσης, τα έθιμα. Η κύρια, όμως, πηγή είναι οι 613 μιτσβότ-εντολές. Πρόκειται για το νομικό περιεχόμεν και όχι το μέρος που αφορά την εξήγηση, δηλαδή την Αγκαδά. Η Αλαχά διαμορφώθηκε στη Μισνά, το 200 ΚΕ, έπειτα συμπληρώθηκε από την Τοσεφτά, το 300 ΚΕ, έπειτα από το Γιερουσσαλίτικο Ταλμούντ, με σχολιασμό των δύο πρώτων το 400ΚΕ και έπειτα το Βαβυλωνιακό Ταλμούντ, το οποίο περιλαμβάνει και τις ραβινικές responsa . Βλ. Λήμμα «Halakhah» σε Alan Avery-Peck & Jacob Neusner, *The Routledge Dictionary of Judaism*, Routledge, Νέα Υόρκη· Λονδίνο, 2004 σσ. 50a,b-51a,b.

¹⁵⁵ Ανακτήθηκε από <https://www.chabad.gr/templates/articlecco_cdo/aid/669857> στις 18 Φεβρουαρίου 2019.

πιθανότητα, των βιβλικών εβραϊκών.¹⁵⁶ Από το 200 ΚΕ καθιερώθηκε ως καθομιλουμένη η διάλεκτος της Γαλιλαίας ή ιουδαιοπαλαιστινιακή αραμαϊκή στην Παλαιστίνη και η βαβυλωνιακή αραμαϊκή στη Βαβυλώνα.¹⁵⁷ Η γλώσσα επέζησε και μετά τον 3^ο αι. ως γραπτή γλώσσα αφού η μισναϊκή εβραϊκή γραμματεία καλύπτει το χρονικό διάστημα μεταξύ 70 ΚΕ και 500 ΚΕ. Ξεκινά με τα γραπτά των Ταναϊμ, όπως η Μισνά, η Τοσεφτά και τα Μιντρασίμ της Αλαχά. Η δεύτερη περίοδος των μισναϊκών εβραϊκών ταυτίζεται με το έργο των Αμοραϊμ, συμπεριλαμβανομένου του Ταλμούντ της Ιερουσαλήμ, του Βαβυλωνιακού Ταλμούντ και τα Μιντρασίμ της Αγκαντά.¹⁵⁸

2.2 Τα λατινικά και η συνέχιση της τριγλωσσίας.

Τα λατινικά παρόλο που ήταν η γλώσσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δεν μιλιόντουσαν στην Παλαιστίνη, ενώ εξακολουθούσαν να μιλιούνται κυρίως τα αραμαϊκά, τα εβραϊκά και τα ελληνικά. Τα αραμαϊκά από τα αρχαιολογικά ευρήματα της εποχής φαίνεται να είχαν πολλές και διαφορετικές διαλέκτους. Ταυτόχρονα υπάρχουν και γλώσσες όπως ναβαταϊκά, φοινικικά, αραβικά κ.ά. Η γλώσσα επικοινωνίας της κεντρικής ρωμαϊκής διοίκησης με τους υπηκόους εξακολουθούσε να είναι η ελληνική και όχι η λατινική και έτσι *lingua franca* στην ανατολική πλευρά της αυτοκρατορίας παρέμενε η ελληνική. Οι λατινικές επιγραφές που έχουν βρεθεί αφορούν μόνο σε εσωτερικά διοικητικά και στρατιωτικά.¹⁵⁹ Σε γενικές γραμμές μέχρι το 250 ΚΕ τα ελληνικά ήταν η κυρίαρχη γλώσσα των Εβραίων της δυτικής Διασποράς και τα αραμαϊκά της ανατολικής Διασποράς, με εξαίρεση την εβραϊκή κοινότητα της Αλεξάνδρειας με κυρίαρχη την ελληνική γλώσσα.¹⁶⁰ Ταυτόχρονα στο θρησκευτικό πεδίο, τα

¹⁵⁶ Για τα μισναϊκά εβραϊκά βλ. Spolsky, *ό.π.*, σσ.59-60· Moshe Bar-Asher, “Mishnaic Hebrew an introductory survey”, *The Cambridge History of Judaism*, επιμ. Steven T. Katz, τόμος IV, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, Νέα Υόρκη, Μελβούρνη, Μαδρίτη, Κέιπ Τάουν, Σιγκαπούρη, Σάο Πάολο, 2006, σσ. 259-368.

¹⁵⁷ Bernard Spolsky, *ό.π.*, σ. 60.

¹⁵⁸ Συνοπτικά, η Μισνά, η Τοσεφτά, η Γκεμαρά και τα Μιντρασίμ της Αλαχά είναι ο Προφορικός Νόμος. Για τα Μιντρασίμ, βλ. άρθρο με τίτλο «Midrash», ανακτήθηκε από <<https://www.myjewishlearning.com/article/midrash-101/>> στις 12 Νοεμβρίου 2018. Για τη ραβινική αυτή περίοδο, τη Μισνά, την Τοσεφτά και τα Μιντρασίμ, βλ. Steven T. Katz, επιμ., *The Cambridge History of Judaism*, τόμος IV, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, Νέα Υόρκη, Μελβούρνη, Μαδρίτη, Κέιπ Τάουν, Σιγκαπούρη, Σάο Πάολο, 2006, σσ. 259-368.

¹⁵⁹ Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, *ό.π.*, σ. 59.

¹⁶⁰ Willem F. Smelik, *Rabbis, Language and Translation in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2013, σσ. 101-103.

εβραϊκά χρησίμευαν για νομικούς και λειτουργικούς σκοπούς ενώ τα αραμαϊκά για τις συζητήσεις και τις εξηγήσεις του Νόμου αλλά και τις μεταφράσεις,¹⁶¹ καταδεικνύοντας ότι η πολυγλωσσία της εποχής εστίαζε στο τρίπτυχο εβραϊκής, αραμαϊκής και ελληνικής.¹⁶²

2.3 Ελληνιστές Εβραίοι.

Η ελληνιστική επιρροή ήταν ισχυρή στην Αίγυπτο και διάσπαρτη στο ανατολικό μέρος της λεκάνης της Μεσογείου σε αστικά κέντρα, στις πόλεις που ήδη αναφέρθησαν. Για τις ανάγκες των ελληνόφωνων της Αλεξάνδρειας, γίνεται η πρώτη μετάφραση της Τορά στην ελληνιστική κοινή, γνωστή ως *Εβδομήκοντα* ή *Septuaginta* (εφεξής LXX). Η μετάφραση έγινε σταδιακά από τον 3^ο αι. μέχρι και τον 1^ο αι. πΚΕ, απευθείας από την Τανάχ¹⁶³, τον ιουδαϊκό δηλαδή κανόνα, ενώ αργότερα που η μετάφραση υιοθετήθηκε από τους χριστιανούς προστέθηκαν και άλλα βιβλία. Ακολούθησαν και άλλες μεταφράσεις από συγκεκριμένους μεταφραστές, αναθεωρώντας τους LXX ώστε να υπάρξει μεγαλύτερη πιστότητα ως προς το Μασοριτικό κείμενο. Η μετάφραση, λοιπόν, κατά τον ιουδαϊκό κανόνα του Ακύλα (Aquila Ponticus), για τον οποίο επικρατεί η εκδοχή ότι ήταν προσήλυτος στον ιουδαϊσμό γράφτηκε περίπου το 125 ΚΕ. Αποσπάσματά της έχουν επιβιώσει στα *Εξαπλά* του Ωριγένη, *Origenis Hexaplorum que Supersunt*,¹⁶⁴ ενώ ανακαλύφθηκαν και μερικά αποσπάσματα από *Βασιλείς* και *Ψαλμούς* στη συλλογή χειρογράφων της παλιάς Συναγωγής του Καΐρου Μπεν Έζρα, γνωστή ως Γκενίζα Καΐρου (εφεξής Cairo Genizah). Όπως προκύπτει και από τη *Novella 146* η μετάφραση αυτή χρησιμοποιείτο σε εβραϊκές συναγωγές. Μια ακόμα μετάφραση είναι αυτή του προσήλυτου στον ιουδαϊσμό, Θεοδοτίωνος (Theodotion) γύρω στο 150 ΚΕ, η οποία χαρακτηρίστηκε ως *kaige-Theodotion*,¹⁶⁵ από την ταύτισή της με το σύνολο των

¹⁶¹ Ταργκουμίμ, ενικός: ταργκούμ, תרגום, targum.

¹⁶² Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σ. 61. Επίσης, για την επιρροή της ελληνικής γλώσσας κατά την περίοδο των Ασμοναίων και τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Louis Feldman, *Jew and Gentile in the Ancient World: Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1993, σσ. 19-23.

¹⁶³ ΤαΝαΧ, δηλαδή ακρωνύμιο για Τορά, Νεβίμ και Κετουβίμ, δηλαδή Πεντάτευχος, Προφήτες, Αγιόγραφα.

¹⁶⁴ Frederick Field, *Origenis Hexaplorum que Supersunt*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1875, διαθέσιμο στο διαδίκτυο, ανακτήθηκε από <<https://archive.org/details/origenhexapla01unknuoft/page/n6>> στις 3 Ιανουαρίου.

¹⁶⁵ Βλ. Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Fortress Press, Μινεάπολις· Van Gorcum, Άσεν· Μάαστριχτ, 1992, σ. 145.

αναθεωρήσεων, που ονόμασε ως *kaige* ο πρώτος μελετητής τους, Dominique Barthélemy.¹⁶⁶ Και τέλος, η μετάφραση του Σύμμαχου (Symmachus) που ήταν ή εβιονίτης Χριστιανός ή Σαμαρίτης προσήλυτος στον ιουδαϊσμό, στο τέλος του 2^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι. ΚΕ. Από τις πρώιμες αναθεωρήσεις-μεταφράσεις, ακόμα και σε αποσπασματικές επιβιώσεις τους, εβραϊκής προέλευσης θεωρούνται οι *kaige*-Theodotion συμπεριλαμβανομένου και του 8HenvIIgr, η μετάφραση του Aquila και τα 7QLXXExod, 4QLXXNum, Pap. Oxy. 1007 και Pap Rylands Gk. 458.¹⁶⁷ Και οι τρεις μεταφράσεις συμπεριλήφθηκαν στα *Εξαπλά* του Ωριγένη και με τη σειρά Ακύλας, Σύμαχος, Θεοδοτίων είναι γνωστοί ως «οι Τρεις».

Εστιάζοντας σε ελληνιστές Εβραίους που έγραψαν στα ελληνικά, ξεχωρίζει ο φιλόσοφος Φίλων ο Αλεξανδρεύς ή Ιουδαίος (Philo Judaeus) (20 πΚΕ - 45 ΚΕ) και ο ιστορικός Ιώσηπος Φλάβιος (Titus Flavius Josephus) (37- c.100 ΚΕ). Ελληνιστές Εβραίοι συγγραφείς ήταν και ο Δημήτριος (Demetrius), ο Αρτάπανος (Artapanus), ο Ezekiel, ο Ευπόλεμος (Eupolemus), ο Ψευδο-Εκαταίος (Pseudo-Hecataeus), ο Ψευδο-Ευπόλεμος (Pseudo-Eupolemus), ο Ψευδο-Φωκυλίδης (Pseudo-Phocylides) και ο Αριστόβουλος (Aristobulus). Επίσης, υπάρχουν και μεμονωμένα τέτοια κείμενα, όπως *Αριστέα Φιλοκράτει*, γνωστή ως επιστολή του Αριστέα γραμμένο γύρω στο 150 πΚΕ,¹⁶⁸ η οποία περιγράφει το πώς έγινε η μετάφραση των LXX στον 3ο αι. πΚΕ. Έργα που έγραψαν Εβραίοι στα ελληνικά είναι, επίσης, τα *Σοφία Σολομώντος*,¹⁶⁹ που εξυμνεί τη θεία δίκη, *Μακκαβαίοι II, III, IV*, *Oracula Sibyllina*, η *Διαθήκη του Ιώβ* και κυρήγματα του Ψευδο-Φίλωνα για Ιωνά και Σαμψών.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Βλ. Emanuel Tov, “Early Bible translations into Greek and Renderings Derived from them”, *Übersetzung - Translation - Traduction. 3. Teilband*, Τόμος 3, επιμ. Harald Kittel et al. Walter de Gruyter, Βερολίνο-Βοστώνη, 2011, σ. 2353.

¹⁶⁷ Ibid. Επίσης, βλ. Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, ό.π., 1992, σ. 144.

¹⁶⁸ Ανακτήθηκε από <<http://www.attalus.org/greek/aristeas1.html>> στις 6 Ιανουαρίου 2019.

¹⁶⁹ Ανακτήθηκε από <http://users.sch.gr/aiasgr/Palaia_Diathikh/Sofia_Solomwntos/Sofia_Solomwntos.html> στις 6 Ιανουαρίου 2019.

¹⁷⁰ Για όλα τους Εβραίους συγγραφείς και έργα τους στα ελληνικά της ελληνιστικής περιόδου και την κατηγοριοποίησή τους, βλ. Katell Berthelot, “Early Jewish Literature Written in Greek”, *Early Judaism: A Comprehensive Overview*, επιμ. John J. Collins, Daniel C. Harlow, Eerdmans, Γκραντ Ράπιντς Μίσιγκαν, 2012, σσ. cxv-cxli.

2.4 Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία: νομικό καθεστώς και διωγμοί.

Ήδη από το 212 ΚΕ οι Εβραίοι είχαν αποκτήσει τη ρωμαϊκή υπηκοότητα και ο ιουδαϊσμός είχε αναγνωρισθεί ως *religio licita* της αυτοκρατορίας. Ως εκ τούτου, ελεύθερα μπορούσαν να συναθροίζονται και να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στις συναγωγές και να απέχουν από δημόσιες δράσεις που θα παραβίαζαν τους θρησκευτικούς τους νόμους. Η κοινοτική περιουσία και πόροι αλλά και ο φόρος υπέρ του Ναού της Ιερουσαλήμ ήταν επίσης υπό την αυτοκρατορική προστασία. Ως είδος ανταλλάγματος, οι Εβραίοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν τον ειδικό φόρο *fiscus Judaicus*. Όπως όλοι όμως οι ελεύθεροι άνδρες, έτσι και οι Εβραίοι είχαν δικαίωμα απόκτησης της ρωμαϊκής υπηκοότητας και από αυτό το δικαίωμα προέρχεται μεταξύ άλλων και ο όρος που επιζεί ως τις μέρες μας, *Ρωμανιώτης Εβραίος*.¹⁷¹

2.4.1 Η ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τα πρώτα προβλήματα

Το 313 ΚΕ με το διάταγμα των Μεδιολάνων, ο Κωνσταντίνος (Constantine) μαζί με τον Licinius θέσπισαν η ανεξιθρησκεία στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και σταματούν οι διωγμοί των Χριστιανών από τον Κωνσταντίνο. Το 330 ΚΕ ο Κωνσταντίνος μεταφέρει την πρωτεύουσα από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, μια λαμπρή πόλη που χτίζεται στη θέση μια προγενέστερης πόλης του 7^{ου} αι. πΚΕ, του Βυζαντίου.¹⁷² Με τη Σύνοδο της Νίκαιας προσπάθησε να καθιερώσει ένα ενιαίο δόγμα με την αποκήρυξη του αρειανισμού. Ωστόσο ο αρειανισμός συνέχισε να διαδίδεται κυρίως στο ανατολικό μέρος της αυτοκρατορίας. Μέχρι που το 380 ΚΕ με το Έδικτο (διάταγμα) της Θεσσαλονίκης, οι αυτοκράτορες Γρατιανός (Gratianus), Βαλεντινιανός (Valentinianus) και Θεοδόσιος Α΄ (Theodosius I), διακήρυξαν την προσήλωσή τους στον νικαιώτικο χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία της ρωμαϊκής

¹⁷¹ Βλ. Steve Bowman, «Jews in Byzantium», *The Cambridge History of Judaism*, επιμ. S. Katz, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2006, σ. 1040.

¹⁷² Για την εγκατάσταση των Εβραίων στην Κωνσταντινούπολη, ήδη από τα χρόνια του Κωνσταντίνου και τη μετανάστευση κατά τους επόμενους αιώνες, βλ. David Jacoby, «The Jews of Constantinople and their demographic hinterland», στον συλλογικό τόμο *Constantinople and its Hinterland*, επιμ. Cy Mango & Dagron, Aldershot, 1995, σσ. 221-232. Για την περιγραφή του Βυζαντίου και το πώς ιδρύθηκε βλ. Στράβωνα, *Γεωγραφία VII*, 6,1, 6,2 και 7,1 ανακτήθηκε από <http://www.encyclopedia-dacica.ro/?operatie=subiect&locatie=izvoare_elene&fisier=Strabon_-_Geographia-7> στις 3 Νοεμβρίου 2018.

αυτοκρατορίας.¹⁷³ Ακολούθησαν οι διώξεις εναντίον των αιρετικών αρειανών, ανομοιανών, πνευματομάχων και νοβατιανών. Και ενώ φαινομενικά η κατάσταση που διαμορφώθηκε με τους διωγμούς όσων θεωρήθηκαν αιρετικοί, αφορούσε μόνο τη χριστιανική θρησκεία, υπήρξαν σοβαρές παράπλευρες συνέπειες εις βάρος των Εβραίων της αυτοκρατορίας που περιέπεσαν ατύπως σε ένα στάτους, *δεύτερης κατηγορίας πολίτη*.¹⁷⁴

2.4.2 *Codex Theodosianus*

Οι εχθρικές και απαξιώτικες πρακτικές και ρητορική εναντίον των Εβραίων που είχαν ξεκινήσει από τον Κωνσταντίνο και συνεχίστηκαν με τους γιους του Κωνσταντίου Β' (Constantius II) και Κώνστα Α' (Constans I), διακόπηκαν από μια διετή περίοδο ευνοϊκής μεταχείρισης από τον Ιουλιανό τον Παραβάτη (Julianus), ο οποίος μάλιστα είχε δεσμευτεί πως θα βοηθήσει στην ανέγερση του Τρίτου Ναού στην Ιερουσαλήμ. Κορυφώθηκαν με τον Θεοδοσίον Α' (Theodosius I), ο οποίος απαγόρευσε τους γάμους μεταξύ χριστιανών και Εβραίων το 388. Πλέον οι απαγορεύσεις κάλυπταν ένα ευρύτατο πεδίο οικονομικής, διοικητικής και κοινωνικής δραστηριότητας.¹⁷⁵

Αυτές οι πρακτικές, αλλά και ο αποκλεισμός από τα δημόσια αξιώματα του 425, αλλά και η κατάργηση της θεσμικής ιδιότητας κατεγράφησαν στον *Codex Theodosianus* που τέθηκε συνολικά σε ισχύ το 439 επί Θεοδοσίου Β' (Theodosius II). Ο Κώδικας περιελάμβανε και την απόκτηση σκλάβων χριστιανών από Εβραίους, χωρίς όμως αναδρομική ισχύ καθώς και την απαγόρευση για ανέγερση νέων συναγωγών, χωρίς να επηρεάζει και αυτός ο νόμος αναδρομικά τις ήδη προϋπάρχουσες συναγωγές, οι οποίες μπορούσαν να επισκευάζονται και εξακολουθούν να αναγνωρίζονται ως τόπος λατρείας.¹⁷⁶ Οι εβραϊκές κοινότητες δε θα έπρεπε να αναπτύσσονται και να ευδοκμούν, αλλά να παραμένουν ως μια μικρή μειονότητα στην αυτοκρατορία, ως υπενθύμιση ίσως ότι η θεϊκή χάρη και εύνοια είχε πλέον μεταφερθεί στο νέο Ισραήλ και είχε εγκαταλείψει το παλιό Ισραήλ.¹⁷⁷ Η επιβίωση των ισχυρών πολυθεϊστικών και αιρετικών κέντρων στις εκτάσεις της αυτοκρατορίας επί Ιουστινιανού

¹⁷³ Το κείμενο είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο < <http://www.harvestherald.com/sop/eot.html> > όπως προσπελάστηκε στις 24 Φεβρουαρίου 2019.

¹⁷⁴ Βλ. Steve Bowman, «Jews in Byzantium», *ό.π.*, σ. 1036.

¹⁷⁵ Βλ. William Nicholls, *Christian Antisemitism: A History of Hate*, Rowman & Littlefield Publishers, ΗΠΑ, 1993, σσ. 189-194.

¹⁷⁶ Βλ. Steve Bowman, «Jews in Byzantium», *ό.π.*, σ. 1042.

¹⁷⁷ Ibid.

παρείχε τον ζωτικό χώρο στους βυζαντινούς Εβραίους ώστε μετακινούμενοι στις παρυφές της αυτοκρατορίας να μπορέσουν ανενόχλητοι να ευημερήσουν και αυτός είναι ένας σοβαρός λόγος ότι παρά τους διωγμούς υπήρξε άνθιση στις εβραϊκές κοινότητες της εποχής.¹⁷⁸

2.4.3. *Corpus Juris Civilis*

Το νομικό καθεστώς για τους Εβραίους άλλαξε ξανά, προς το χειρότερο, με τη συλλογή παλαιών και νέων νόμων, το *Corpus Juris Civilis*, γνωστό και ως *Codex Justinianus*, από το όνομα του αυτοκράτορα που το εισήγαγε και το αναθεωρούσε κατά το διάστημα 529-565.¹⁷⁹ Ο πόλεμος, όμως, που κήρυξε ο αυτοκράτορας εναντίον των Εβραίων δεν περιορίστηκε μόνο στο νομικό πλαίσιο και τις δυσχερείς επιπτώσεις του στην οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση, αντίθετα επενέβη και στο περιεχόμενο των θρησκευτικών λειτουργιών στις συναγωγές με τη *Novella 146* του 553,¹⁸⁰ με το πρόσχημα ότι κάποιοι Εβραίοι ζήτησαν την παρέμβασή του επειδή σε κάποια συναγωγή δεν επιτρεπόταν η ανάγνωση ελληνικής μετάφρασης. Έτσι, ο Ιουστινιανός για πρώτη φορά επεμβαίνει στο εσωτερικό των συναγωγών, επιβάλλοντας την ανάγνωση της Τανάχ σε μεταφράσεις κατανοητές στους πιστούς, ώστε να μην διαφθείρονται λόγω άγνοιας, ενώ για τη χρήση της ελληνικής γλώσσας επέβαλε τη μετάφραση των LXX ως την πλέον ακριβή και έγκριτη. Ταυτόχρονα, όμως, ενεθάρρυνε και την ανάγνωση της μετάφρασης του Ακύλα, ενώ απαγόρευε την ανάγνωση της Μισσνά, ως μη παραδοθείσα μέσω θεϊκής έμπνευσης. Για την τήρηση του νόμου θα έπρεπε να παρακολουθούνται τα τεκταινόμενα στο εσωτερικό των συναγωγών ώστε να τιμωρούνται οι παραβάτες.¹⁸¹ Προκειμένου να παρακαμφθεί αυτή η πρωτοφανής απαγόρευση υπήρξαν διάφορες τροποποιήσεις, εκ των οποίων μία από αυτές είναι ενδεικτική για το γλωσσικό υπόβαθρο με κυρίαρχη γλώσσα τα ελληνικά και τον βαθμό επιρροής τους.

¹⁷⁸ Ibid., σ. 1047.

¹⁷⁹ Για τον Ιουστινιανό Κώδικα, τις αναθεωρημένες εκδόσεις του και τους τριαντατρείς νόμους που αφορούσαν τους Εβραίους της αυτοκρατορίας, βλ. Catherine Brewer, "The Status of the Jews in Roman Legislation". *European Judaism* 38.2, σσ. 127-139. Για τα κείμενα και επεξηγηματικά σχόλια των νόμων αυτών, βλ. Amnon Linder, *The Jews in Roman Imperial Legislation*, Wayne State University Press, Ντιτρόιτ Μίτσιγκαν, 1987, σσ. 99-212.

¹⁸⁰ Ανακτήθηκε από <<https://sourcebooks.fordham.edu/source/novel146.asp>> στις 5 Σεπτεμβρίου 2018.

¹⁸¹ Βλ. Steve Bowman, «Jews in Byzantium», *ό.π.*, σ. 1048 και Pedro Badenas de la Peña, «Lenguas de traducción y lenguas vivas. El judeogriego (romaniota) y el judeoespañol (ladino), El Camino Hacia su confluencia en el Pentateuco de Constantinopla (1547), *ό.π.*, σελ 8.

Για να ακούγεται η Μισσνά στο πλαίσιο της θρησκευτικής λειτουργίας στις συναγωγές, αναπτύχθηκε το είδος που ονομάστηκε *riyyut* και είναι μια έμμετρη μορφή της απαγγελίας της Μισσνά. Η λέξη προέρχεται από την ελληνική λέξη *ποιητής*. Μια ακόμα θρησκευτική απαγόρευση του Ιουστινιανού βρίσκεται στη *Novella 37* (535) και αφορά στο κλείσιμο των συναγωγών στα επανακτημένα εδάφη της Βόρειας Αφρικής.¹⁸²

2.4.4 Διατάγματα για αναγκαστικό προσηλυτισμό

Το επόμενο στάδιο της κλιμάκωσης ήταν οι απόπειρες για αναγκαστικό προσηλυτισμό των

Εικ. 2-1 Εβραϊκές Κοινότητες στο Βυζάντιο τον 9^ο και 10^ο αι. ΚΕ¹⁸³

¹⁸² Βλ. λήμμα «Justinian I» σε Fred Skolnik, Michael Berenbaum & Thomson Gale: *Encyclopaedia Judaica*, ό.π., τόμος 7, σσ. 396-398.

¹⁸³ Ανακτήθηκε από < <http://kehillatisrael.net/docs/learning/img-a/28-1000Byzantium.jpg> > στις 25 Φεβρουαρίου 2019.

Εβραίων της αυτοκρατορίας, που διατάχθηκε από τον Ηράκλειο (Heraclius) το 632 αλλά δεν πραγματοποιήθηκε.

Τελευταία απόπειρα έγινε από τον Ρωμανό Α΄ (Romanus I) το 932 ΚΕ. (βλ. Εικ. 2-1) Την ίδια εποχή από τα μουσουλμανικά εδάφη κατέφθαναν Καραΐτες και Ραμπανίτες. Κατά τον 11^ο και ο 12^ο αι. οι Εβραίοι του Βυζαντίου αν και σχετικά ασφαλείς και οι ίδιοι και οι περιουσίες τους, έζησαν υπό το καθεστώς απόλυτου εξευτελισμού.¹⁸⁴

2.4.5 Από τον 13^ο μέχρι και τον 15^ο αι.

Και ενώ για τα τέλη του 11^{ου} αι. υπάρχουν οι περιγραφές του Εβραίου περιηγητή Benjamin de Tudela που ρίχνουν φως στις συνθήκες που διαβιούν οι κοινότητες και ειδικά της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης και των Θηβών, ο 12^{ος} αι. είναι κενός πληροφοριών.¹⁸⁵ (βλ.Εικ.2-2)

Μια γνωστή χρονολογία είναι το 1203, κατά το οποίο καταστράφηκε η εβραϊκή συνοικία στο Πέραν από τα φλαμανδικά στρατεύματα.¹⁸⁶ Τότε πολλοί Εβραίοι κατέφυγαν στην ενετοκρατούμενη Κρήτη και κάποιοι ακόμα και στα νησιά του Ιονίου συνεχίζοντας και εμπλουτίζοντας την ιουδαιο-ελληνική γλώσσα.¹⁸⁷ Η συνοικία από τον προηγούμενο αιώνα είχε δεχθεί πολλούς Καραΐτες και είχε μετατραπεί στο πιο δραστήριο κέντρο του караїτισμού.¹⁸⁸ Από την 4^η Σταυροφορία και την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204) η καταρρέουσα βυζαντινή αυτοκρατορία χάνει εδάφη και εβραϊκές κοινότητες περνάνε σε χέρια Λατίνων και Φράγκων ή σε ανεξάρτητα Δεσποτάτα χωρίς όμως να αλλάζουν οι συνθήκες της καθημερινότητας των Εβραίων που παραμένουν, εν πολλοίς, συνθήκες

¹⁸⁴ Βλ. λήμμα «Byzantine Empire» ανακτήθηκε από <<https://www.jewishvirtuallibrary.org/byzantine-empire>> στις 12 Σεπτεμβρίου 2018. Για τους αιώνες μετά τον θάνατο του Ηράκλειου μέχρι το 1204 και τους διωγμούς κατά των Εβραίων, βλ. J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204* (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechische Philologie 30), Αθήνα, 1939, σσ. 1-10.

¹⁸⁵ Βλ. Andrew Sharf, *Jews and other Minorities in Byzantium*, Bar Ilan University Press, Ιερουσαλήμ, 1995, σ. 148.

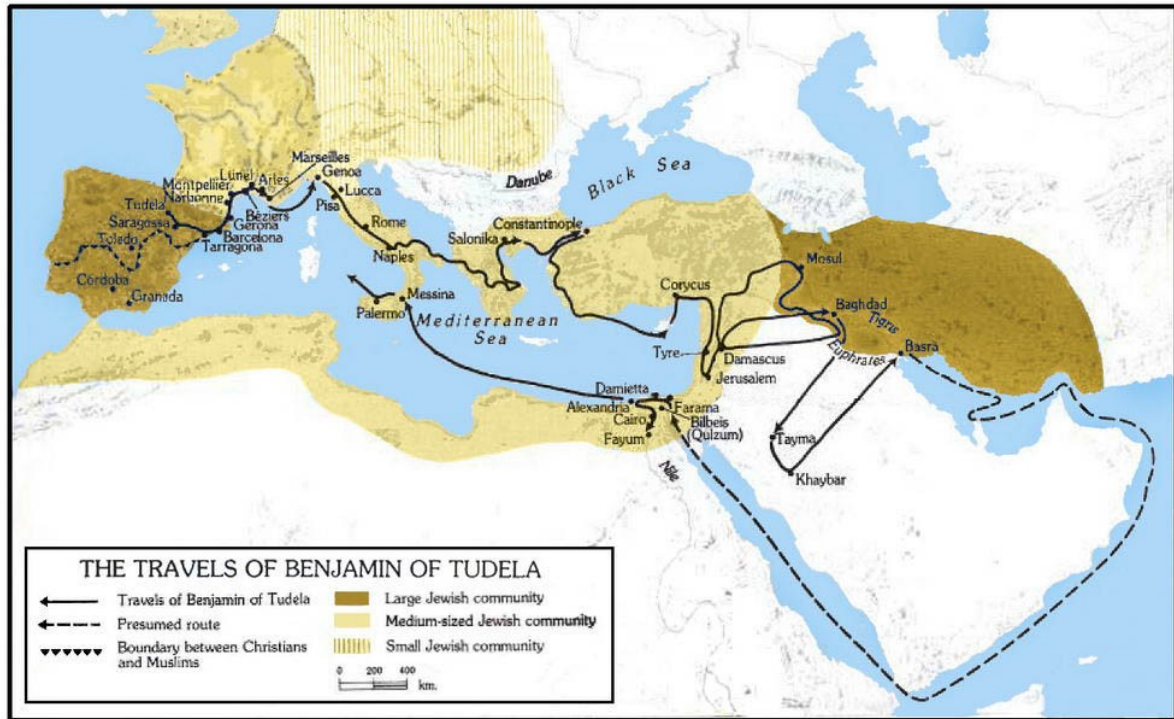
¹⁸⁶ Ibid.: Για την περίοδο μετά την ολοσχερή καταστροφή από τη φωτιά του εβραϊκού οικισμού, βλ. D. Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople from the Comnenan to the Palaiologan Period", *Византийский Временник*, Τόμος 55, Наука, Μόσχα, 1998, σσ. 37-40.

¹⁸⁷ Βλ. Julia Krivoruchko, «Judeo-Greek», *Handbook of Jewish Languages, Revised and Updated Edition*, επιμ. Lily Kahn και Aaron D. Rubin, Brill Academic Pub, Λάντνεν-Βοστώνη, 2017, σ. 197.

¹⁸⁸ Ανακτήθηκε από <http://www.geschichteinchronologie.com/byzanz/EncJud_juden-in-Konstantinopel-ENGL.html> στις 2 Φεβρουαρίου 2019.

διωγμού.¹⁸⁹ Η κατάσταση αλλάζει από το 1430 με τις οθωμανικές κατακτήσεις και σταθεροποιείται από το 1453 και έπειτα, με την τελική νίκη της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Εικ. 2-2 Η καταγραφή των Εβραϊκών Κοινοτήτων σύμφωνα με τον Benjamin de Tudela

Η καταστροφή της εβραϊκής συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη ήταν ολοκληρωτική και προκάλεσε τον θρήνο σε όλες τις κοινότητές της, ωστόσο σύντομα γνώρισε μέρες ευημερίας συγκεντρώνοντας Ρωμανιώτες, Ασκεναζίτες και Εβραίους της Ιταλίας και Καραΐτες, ως αυτόνομο millet υπό τη φωτισμένη ηγεσία του Ρωμανιώτη Αρχιραβίνου, Moses b. Elijah Capsali.¹⁹⁰ Σύντομα, η οθωμανική αυτοκρατορία μετατράπηκε σε ασφαλές καταφύγιο για τους διωγμούς που εξαπέλυσαν χριστιανοί μονάρχες εναντίον ευρωπαϊκών εβραϊκών πληθυσμών, με πρώτους σχεδόν πενήντα χρόνια μετά, τους Εβραίους της Ισπανίας.¹⁹¹

¹⁸⁹ Βλ. Steven Bowman, «Survival in Decline: Romaniote Jewry post-1204», *Jews in Byzantium Dialectics of Minority and Majority Cultures*, επιμ. Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy G. Stroumsa, & Rina Talgam, Λάντεν-Βοστώνη, 2012, σσ. 101-132.

¹⁹⁰ Βλ. Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries : administrative, economic, legal, and social relations as reflected in the responsa*, E.J. Brill, Λάντεν, 1984, σσ. 18-22.

¹⁹¹ *Ibid.*, σ. 12. Για την οργάνωση των τριών κοινοτήτων, Ρωμανιωτών, Σεφαραδιτών και Ασκεναζίτες στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Minna Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul: the Formative Years; 1453-1566*, ό.π., σσ. 45-61, 226-241.

2.5 Η τριγλωσσία: εβραϊκά, αραμαϊκά και ιουδαιο-ελληνικά.

Συνοπτικά, σε όλη τη διάρκεια της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας υπήρξαν σπουδαίες ελληνόφωνες εβραϊκές κοινότητες. Και είναι γεγονός ότι η ελληνική ήταν η μητρική γλώσσα για τους Εβραίους του Βυζαντίου.¹⁹² Επίσης, υπήρξε το σπάνιο φαινόμενο, Εβραίοι να μιλούν μόνο μία γλώσσα και αυτοί ήταν οι ελληνιστές Εβραίοι της αρχαιότητας και της ύστερης αρχαιότητας.¹⁹³ Ακόμα ένα σημαντικό στοιχείο αποτελεί η ενσωμάτωση ελληνικών λέξεων, το οποίο αποδεικνύει ότι η κυριαρχία των ελληνικών δεν αντιμετωπιζόταν ως απειλή για την εβραϊκή γλώσσα και ότι εύκολα τα εβραϊκά, όπως κάθε γλώσσα, απορροφούσαν λεξικολογικά αλλά και γραμματολογικά και συντακτικά στοιχεία από τους γείτονές τους, αφού πριν τις μουσουλμανικές αραβικές κατακτήσεις, ήταν εντελώς ξένη η έννοια της γλωσσικής καθαρότητας για την εβραϊκή γλώσσα.¹⁹⁴

Επικεντρώνοντας στον σύγχρονο ελλαδικό χώρο, ελληνόφωνες κοινότητες βρισκόντουσαν σε Κόρινθο, Κρήτη, Πάτρα, Χίο, Κορώνη, Άρτα, Ιωάννινα, Κέρκυρα, Θεσσαλονίκη, Χαλκίδα, Θήβα, Ναύπακτο. Ο Spolsky υποστηρίζει την άποψη ότι τα ιουδαιο-ελληνικά ήταν η συνέχεια της εβραϊκής χρήσης των ελληνικών που ξεκίνησε από την εποχή της ελληνιστικής κατάκτησης της Παλαιστίνης.¹⁹⁵ Η χρήση αυτή συνεχίστηκε κατά τη ρωμαϊκή εποχή και κατόπιν στο Βυζάντιο. Μετά την Αναγέννηση στον ελληνόφωνο χώρο με κυριότερες τις προαναφερθείσες πόλεις, αποκρυσταλλώθηκε μια εβραϊκή γλώσσα, τα γεβανικά που χάθηκε λόγω της αφομοίωσης και της μετανάστευσης και με το Ολοκαύτωμα και την καταστροφή του ευρωπαϊκού εβραϊσμού.¹⁹⁶ Ο Wexler θεωρεί ότι η περιγραφείσα αποκρυστάλλωση έχει συντελεστεί ήδη κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους.¹⁹⁷

Ο Aslanov έχει εντελώς αντίθετη άποψη, αφού δε θεωρεί ότι τα ιουδαιο-ελληνικά ανταποκρίνονται στα κριτήρια μιας διακριτής γλώσσας και τα αντιμετωπίζει ως ένα διαλεκτικό μείγμα αναπόσπαστο από τις διαλέκτους της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της

¹⁹² Βλ. Nicholas de Lange, «Les Juifs et la langue Grecque», *Pardes*, τχ.12, 1990, σ. 97.

¹⁹³ Βλ. David Jacoby, «The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to the Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of their Evolution», *Jewish reception of Greek Bible versions : studies in their use in late Antiquity and the Middle Ages*, επιμ. Nicholas de Lange, Julia G. Krivoruchko & Cameron Boyd-Taylor, σσ. 161, 162.

¹⁹⁴ Βλ. Steve Bowman, «Jews in Byzantium», *The Cambridge History of Judaism*, επιμ. S. Katz, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2006, σ. 1050.

¹⁹⁵ Βλ. Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, ό.π., σσ. 160, 162, 169.

¹⁹⁶ *Ibid.*, σ. 169.

¹⁹⁷ Βλ. Paul Wexler, *Explorations in Judeo-Slavic Linguistics (Contributions to the Sociology of Jewish Languages, Vol 2)*, E.J. Brill, Λάιντεν, 1987, σσ. 13-59.

Εύβοιας ή της Κρήτης.¹⁹⁸ Διαφωνεί και ως προς την άποψη της ενδογενούς συνέχειας. Θεωρεί ότι τα στάδια της ιουδαιο-ελληνικής της ύστερης αρχαιότητας, της μεσαιωνικής και της σύγχρονης εποχής, δεν διακρίνονται από ομογένεια και δεν επικοινωνούν μεταξύ τους με οργανική συνέχεια. Επισημαίνει ότι τα στάδια αυτά, ακολουθούν τη φυσική εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας και όχι τη συνέχεια του προγενέστερου σταδίου της ιουδαιο-ελληνικής.¹⁹⁹

Παρά την ευρεία χρήση της ιουδαιο-ελληνικής, τα εβραϊκά παρέμειναν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου ως σημαντική γλώσσα των Εβραίων του Βυζαντίου. Η τάση που εμφανίστηκε έντονα από τη ρωμαϊκή περίοδο να για απομάκρυνση από τα εβραϊκά ακόμα και μέσα στις συναγωγές, βρήκε αντίσταση στους εβραϊστές κατά τον 6^ο αι και τελικά από το 800 ΚΕ και έπειτα, τα εβραϊκά είτε της Βίβλου, είτε της Μισσνά γίνονται η κυρίαρχη γλώσσα λατρείας και ραβινικής εξήγησης για το Βυζάντιο όπως και για την Ευρώπη.²⁰⁰ Παράλληλα, όμως, με τα εβραϊκά, σημαντική θέση στη θρησκευτική ζωή κατέχουν και τα αραμαϊκά που είναι επίσης γλώσσα της ραβινικής εξήγησης στην ανατολική πλευρά της αυτοκρατορίας αλλά και γλώσσα που έχει αφήσει βαθύ αποτύπωμα στην εξέλιξη της εβραϊκής. Σε γενικές γραμμές η τριγλωσσία ιουδαιο-ελληνικών, εβραϊκών και αραμαϊκών χαρακτηρίζει την περίοδο.²⁰¹

2.6 Ελληνικά που γράφονται με εβραϊκούς χαρακτήρες.

Ταυτόχρονα με τα ελληνικά κείμενα που έγραψαν Εβραίοι συγγραφείς υπάρχει και η περίπτωση των ελληνικών, τα οποία έχουν γραφεί με εβραϊκούς χαρακτήρες. Σύμφωνα με τη Shifra Sznol,²⁰² υπάρχουν δύο σώματα κειμένων που χρησιμοποιούν ελληνικές λέξεις γραμμένες με εβραϊκούς χαρακτήρες, ή αναφερόμενα συχνά ως *aljamiados*. Το πρώτο ονομάζεται ραβινικά ελληνικά και αφορά τέτοιες λέξεις μέσα στη ραβινική γραμματεία και χωρίζεται σε δύο περιόδους. Η πρώτη καλύπτει τον 2^ο μέχρι τον 7^ο αι. ΚΕ και η δεύτερη

¹⁹⁸ Βλ. Cyril Aslanov, "Judeo-Greek or Greek Spoken by Jews", *Jews in Byzantium, Dialectics of Minority and Majority Cultures*, επιμ. Robert Bonfil, Oded Irshai & Guy G. Stroumsa, 2012, Brill, Λάιντεν-Βοστώνη, σ. 396.

¹⁹⁹ Ibid., σσ.386, 397-398.

²⁰⁰ Βλ. Nicholas de Lange, "The Greek Bible in the Medieval Synagogue», *Jews of Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, επιμ. Robert Bonfil, et al., Brill, Λάιντεν, 2012, σσ. 371-372.

²⁰¹ Βλ. Max Weinreich, *History of the Yiddish Language*. Vol. 1, Yale University Press, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο, 2008, σ. 71. Για την επισκόπηση της εξέλιξης της χρήσης της αραμαϊκής, ibid. σσ. 57-71.

²⁰² Βλ. Shifra Sznol «Greek and Latin Words in Late Midrashim and Judeo-Greek Vocabularies», *Erythreia*, τχ. 26, 2007, σσ. 89-90.

περίοδος καλύπτει τον 8^ο μέχρι τον 11^ο αι ΚΕ. Το δεύτερο σώμα κειμένων ονομάζεται ιουδαίο-ελληνικά ή ιουδαϊκά ελληνικά και ξεκινά από τον Μεσαίωνα. Αυτό το δεύτερο σώμα αποτελείται από ολοκληρωμένα κείμενα γραμμένα στα ελληνικά με εβραϊκούς χαρακτήρες και πολλές φορές με το σύστημα στίξης της Τιβεριάδας (יִיְרַבּוּ תִרְיַן). Τέτοια κείμενα είναι βιβλικές μεταφράσεις, γλωσσάρια βιβλικών κειμένων, ποίηση, προσωπικά έγγραφα κ.ά. Δείγματα και των δύο περιόδων υπάρχουν στη συλλογή της Cairo Geniza. Εκτός από τον όρο «ιουδαίο-ελληνικά», ο Bunis χρησιμοποιεί και τον όρο *μεσαιωνικά ρωμανιώτικα*.²⁰³

2.6.1 Μεσαιωνικές μεταφράσεις βιβλικών κειμένων στα ρωμανιώτικα

Η μοναδική περίπτωση μετάφρασης ολόκληρης της Πεντατεύχου που διασώζεται είναι η πολύγλωττη *Πεντάτευχος* της Κωνσταντινούπολης του 1547, τυπωμένη από τον Eliezer Soncino, που θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Στο δεύτερο προαναφερθέν σώμα, ανήκει και το φημισμένο έργο του Ραβίνου Tobias Ben Eliezer από την Καστοριά, με τον τίτλο *בנין הקלף (Δεκάχ Τοβ, Lekach Ton)*. Πρόκειται για ραβινική εξήγηση, Μιντράς, σχόλιο στην Πεντάτευχο και τις Πέντε Μεγκιλότ (Πέντε Κυλίνδρους, στα εβραϊκά *פִּנְיָנָה שֵׁנֵי חַמֵּשׁ מֵגִלּוֹת*, Χαμές Μεγκιλότ)²⁰⁴. Γράφτηκε το 1097²⁰⁵ και μεταφράζει αραμαϊκά σε εβραϊκά αλλά και χρησιμοποιεί την ελληνική καθομιλουμένη της εποχής του μεταφράζοντας εδάφια του βιβλικού κειμένου και δίνοντας εξηγήσεις θρησκευτικών όρων.²⁰⁶

Ως μεταγενέστερα του 12^{ου} αι. θεωρούνται τα αποσπάσματα του Κοέλετ (*לְהִלֵּךְ*, Kohelet, Εκκλησιαστής) της συλλογής Taylor-Schechter στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του

²⁰³ Βλ. David M. Bunis, «A Comparative Linguistic Analysis of Judezmo and Yiddish», *International Journal of the Sociology of Language*, Τόμος 1981, τχ. 30, σ. 55. Doi:10.1515/ijsl.1981.30.49 στις 21 Ιανουαρίου 2018.

²⁰⁴ Δηλαδή Άσμα Ασμάτων, Ρούθ, Θρήνοι, Εκκλησιαστής και Εσθήρ. Οι Μεγκιλότ αυτές αποτελούν μέρος των Κετουβίμ (Αγιογράφα, το τρίτο μέρος της Τανάχ). Ο συγγραφέας γράφει Μιντράς της Αλαχά και της Αγκαδά και Πεσάτ. Γλωσσάρι για τις Χαμές Μεγκιλότ έχουν γράψει οι Moshe Altbauer & Yakov Schiby, «A Judeo-Greek Glossary of the Hamesh Megillot», *Sefunot*, τχ. 15, 1971, σσ. 367-421, στα εβραϊκά.

²⁰⁵ Βλ. Andrew Sharf, *Jews and Other Minorities in Byzantium*, ό.π., σ. 229.

²⁰⁶ Βλ. Yonathan Kolatch, *Masters of the Word, Traditional Jewish Bible Commentary from the Eleventh Through Thirteen Centuries*, Τόμος II, Τζέρσεϊ Σίτι, KTAV, 2007, σ. 229. Για το συγκεκριμένο έργο αναλυτικότερα, βλ. σσ. 225-238.

Cambridge. Όπως και στην *Πεντάτευχο* της Κωνσταντινούπολης, παρατηρείται και σε αυτά τα αποσπάσματα, η εισαγωγή της πρώτης εβραϊκής λέξης σε κάθε στίχο.²⁰⁷

Επίσης, έχει διασωθεί ολόκληρο το βιβλίο του Ιωνά από την Κέρκυρα του 14^{ου} αι.,²⁰⁸ αποσπάσματα από μεταφράσεις των Ψαλμών (CUL, T-S 12.186 + T-S 12.817 + T.S 12.188) και Βασιλειών 1-2 (T-S 12.184 + T.S. 20.50) που θυμίζουν την εκδοχή του Aquila²⁰⁹ και πληθώρα σχολιασμών στο περιθώριο του χειρογράφου A 147 Infr. Codex Ambrosianus²¹⁰ στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη στο Μιλάνο που περιέχει αποσπάσματα από την Οκτάτευχο. Αναλυτική καταγραφή καθώς και πληροφορίες για τα αποσπάσματα της Cairo Genizah, δίνει ο Nicholas de Lange²¹¹ καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι σωζόμενες μεσαιωνικές και πρώιμες σύγχρονες εβραϊκές εκδόσεις αποδεικνύουν την επίδραση της μετάφρασης του Aquila και ίσως και των LXX.²¹² Θεωρεί μάλιστα, ότι οι ελληνόφωνοι Εβραίοι του Μεσαίωνα χρησιμοποιούσαν αυτές τις μεταφράσεις και για λειτουργικούς αλλά και για εκπαιδευτικούς σκοπούς και ότι οι μεταφράσεις αυτές δεν παράχθηκαν κατά τον Μεσαίωνα αλλά αποτελούν μέρος μιας ζωντανής παράδοσης που ξεκινά ήδη από την, όχι αποκλειστική επιρροή του Aquila.²¹³

²⁰⁷ Βλ. Nicholas de Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, J.C.B. Mohr, Γερμανία, 1996, σσ. 71-78.

²⁰⁸ Βλ. D.C. Hesseling, «Le livre de Jonas», *Byzantinische Zeitschrift* Vol./Τόμ. 10, Karl Krumbacher, Publ. Teubner, 1901, σσ. 208-217, ανακτήθηκε από <<https://ia800308.us.archive.org/15/items/byzantinischeze07krumgoog/byzantinischeze07krumgoog.pdf>> στις 4 Σεπτεμβρίου 2018.

²⁰⁹ Βλ. Julia Krivoruchko “Judeo-Greek”, *Handbook of Jewish Languages, Revised and Updated Edition*, επιμ. Lily Kahn και Aaron D. Rubin, Brill Academic Pub, Λάιντεν-Βοστώνη, 2017, σσ. 202.

²¹⁰ Βλ. Henry, Barclay Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge University Press, Λονδίνο, 1900, σσ. 135-136.

²¹¹ Βλ. Nicholas de Lange, «Jewish Greek Bible Versions», *The New Cambridge History of The Bible*, επιμ. Richard Marsden & E. Ann Matter, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2012, σσ. 56-68.

²¹² Ibid., σ. 61.

²¹³ Ibid. Επίσης, για τη λατρευτική λειτουργία και την εκπαίδευση βλ. Nicholas de Lange, «The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews», *The Old Testament in Byzantium*, επιμ. Paul Magdalino & Robert Nelson, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον, Π.Κ., 2010, σσ. 41-42. Για βιβλιογραφία σχετικά με τη ρωμανιώτικη γλώσσα βλ. Panagiotis Gkoumas, *Bibliography on the Romaniote Jewry*, BoD, Νόρντερστεντ, 2016, σσ. 5-19.

Κεφάλαιο 3

Η Πεντάτευχος της Κωνσταντινούπολης.

3.1 Πραγματολογικά δεδομένα.

Το 1547 τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη μια πολύγλωσση Πεντάτευχος, Χουμάσ (Chumash, חמ"ש), γνωστή ως *Πεντάτευχος της Κωνσταντινούπολης* (εφεξής PC). Η περιγραφή της έκδοσης στα εβραϊκά δίνει μια αρκετά λεπτομερή εικόνα για το έργο.²¹⁴ Ξεκινά δοξάζοντας τον Κύριο που ενέπνευσε την ιδέα να τυπωθεί αυτό το πολύτιμο βιβλίο που περιλαμβάνει τα πέντε μέρη του Νόμου γραμμένα στην ασσυριακή γραφή²¹⁵ μαζί με τις Αφταρότ και τις πέντε Μεγκιλλότ και μαζί με την αραμαϊκή μετάφραση του Οηφελος και τον σχολιασμό του Rashi· έργο που εκτός της θρησκευτικής χρήσης, θα μάθαινε τους ισραηλίτες νέους να μιλάνε σωστά. Οι Αφταρότ και οι πέντε Μεγκιλλότ, όμως, δεν έχουν διασωθεί σε κανένα αντίτυπο. Όσο για τον σχολιασμό του Rashi ήταν ήδη εξαιρετικά δημοφιλής εκείνα τα χρόνια.²¹⁶ Επιπλέον, η αραμαϊκή μετάφραση του Οηφελος και ο σχολιασμός του Rashi είχαν εκδοθεί μαζί με το μασοριτικό κείμενο για πρώτη φορά στη Μπολόνια το 1482.²¹⁷

Η έκδοση εστιάζει στη θρησκευτική και εκπαιδευτική διάσταση, αφού ο τίτλος αναφέρει ότι εκτός από βοηθητικό μέσο για τη σωστή εκμάθηση της γλώσσας, η έκδοση θα βοηθήσει τους νέους να ανταπεξέλθουν στο θρησκευτικό καθήκον τους για την ανάγνωση των ιερών κειμένων, με τον τρόπο που συνηθιζόταν, για αυτό και χωρίζεται ανά εβδομαδιαία περικοπή, παρασά (פ"ש, parasha). Η έκδοση περιλαμβάνει τα ρωμανιώτικα, τα οποία αναφέρονται ως *ελληνικά* και τα λαντίνο, τα οποία αναφέρονται ως *λα'άζ*, δηλαδή ξένη γλώσσα ως τις δύο γλώσσες που χρησιμοποιούνται από το λαό στην εξορία, γκαλούτ (גלות, galut).²¹⁸ Η έκδοση

²¹⁴ Βλ. Haim Vidal Sephiha, *Le Ladino, judéo-espagnol calque, Deutéronome, versions de Constantinople, (1547) et de Ferrare, (1553): édition, étude linguistique et lexicque*, Centre de recherches hispaniques, Παρίσι, 1973, σ. 23.

²¹⁵ εννοεί τα εβραϊκά με στίξη, γνωστά ως στίξη της Τιβεριάδος

²¹⁶ Ήδη, ο σχολιασμός του Rashi ήταν εξαιρετικά δημοφιλής. Ο σχολιασμός του για την Τορά τυπώθηκε στο Reggio της Calabria το 1475 και ήταν το πρώτο εβραϊκό βιβλίο που τυπώθηκε. Εκδότης ήταν ο Avraham Yitzchak ben Garton, σεφαραδίτης Εβραίος.

²¹⁷ Η πλήρης περιγραφή της έκδοσης ανακτήθηκε από <<https://www.christies.com/lotfinder/Lot/bible-in-hebrew-pentateuch-humash-or-1369103-details.aspx>>, 24 Ιανουαρίου 2019.

²¹⁸ Ο όρος *γκαλούτ* αναφέρεται στην εποχή της ρωμαϊκής καταστροφής του Δεύτερου Ναού μέχρι την ίδρυση του σύγχρονου κράτους του Ισραήλ. Δε σημαίνει «διασπορά» με την σύγχρονη έννοια, αφού υπάρχει το εθνικό

αναφέρει επίσης, την ακριβή ημερομηνία, ως Ρόσς Χόντεσς (շրբ ԿՁԴ, Rosh Chodesh),²¹⁹ δηλαδή τη νομηνία του Ταμμούζ του 5307, και τον τόπο, την Κωνσταντινούπολη, καθώς και το όνομα του εκδότη, Eliezer ben Gershom Soncino, ο οποίος μάλιστα υπογράφει την περιγραφή της έκδοσης. Την περασμένη χρονιά, το 1546, ο ίδιος είχε τυπώσει ακόμα ένα πολύγλωσσο Χουμάσς, όπου μαζί με το μασοριτικό κείμενο, την ταργκούμ του Οηφελος, τον σχολιασμό του Rashi υπήρχαν και δύο ακόμα μεταφράσεις: ιουδαίο-περσική και αραβική μετάφραση.

Η σελίδα χωρίζεται σε τρεις στήλες. Στην κεντρική βρίσκεται το μασοριτικό κείμενο. Αν και ο τίτλος αναφέρει πρώτα τα ρωμανιώτικα, η θέση της μετάφρασης στην εξωτερική στήλη του βιβλίου, δείχνει ότι δεν ήταν η πιο εύχρηστη για τον αναγνώστη που ειδικά στο χώρο της συναγωγής θα έπρεπε από κάπου να κρατά το βιβλίο, συνήθως για λόγους ευκολίας από την εξωτερική πλευρά. Επομένως, η λαντίνο, δηλαδή η εσωτερική στήλη, για λόγους ευκολίας στη μετάβαση από τη μια σελίδα στην άλλη, ήταν η γλώσσα που προτιμούσε η έκδοση, θεωρώντας προφανώς ότι το κοινό των Σεφαραδιτών ήταν ευρύτερο. Στο πάνω μέρος της σελίδας βρίσκεται το ταργκούμ του Οηφελος και στην κάτω στήλη, ο σχολιασμός του Rashi. Όλο το κείμενο είναι γραμμένο με τετράγωνους χαρακτήρες.

Γνωστό αντίτυπο της έκδοσης είναι αυτό του Μπρεσλάου και αυτά που υπάρχουν στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας στο Παρίσι, στη Μπόντλιαν Βιβλιοθήκη στη Οξφόρδη, στην Εβραϊκή Θεολογική Σχολή στη Νέα Υόρκη, στην Ιταλία και στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Ισραήλ, στην Ιερουσαλήμ.

Η μετάφραση στα λαντίνο και στα ελληνικά είμαι μία λέξη προς λέξη μετάφραση, εν είδει μεταφραστικού δανείου, αυτό που ο Haim Vidal Sephiha έχει περιγράψει και ορίσει ως «langue calque», αποτυπωματική γλώσσα.²²⁰

κέντρο, αλλά πικρή εξορία, το αίσθημα του νόστου, της καταστροφής, της αιχμαλωσίας, που συνόδευε τον εβραϊκό λαό, στην περιπλάνησή του σε τόπους που θεωρούντουσαν ως εξορία, έξω από τη γη του Ισραήλ.

²¹⁹ Η νομηνία θεωρείται ως ελάσσονα γιορτή στον ιουδαϊσμό. Παραδόξως, ο μήνας Ταμμούζ είναι συνδεδεμένος όπως και ο Αβ με καταστροφές και τραγωδίες του εβραϊκού λαού, αλλά ταυτόχρονα οι μήνες αυτοί αντιμετωπίζονται στον ραββινικό ιουδαϊσμό ως κομβικοί για την τελική αποκατάσταση και λύτρωση. Ίσως να υπάρχει και μια τέτοια πτυχή, ως προς την επιλογή της ημερομηνίας για την έκδοση.

²²⁰ Ο όρος αποτυπωματική γλώσσα χρησιμοποιείται από την Julia G. Krivonuchko, «Η ποιητική των ρωμανιώτικων βιβλικών μεταφράσεων μεταξύ προφορικότητας και εγγραμματοσύνης» στο *Πρώιμη νεοελληνική δημόδης γραμματεία, Πρακτικά του 6^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου NEOGRAECA MEDII Aevi*, επιμ. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, Νίκος Αγιώτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο, 2012, σ. 81.

Εικ. 3-1 Η Πεντάτευχος της Κωνσταντινούπολης (1547)²²¹

²²¹ Βλ. Shifra Sznoł, “שפרה שנול. “יוונית-יהודית מימי הביניים: ביבליוגרפיה לטקסטים ולגלוסרים, MEDIEVAL JUDEO-GREEK BIBLIOGRAPHY TEXTS AND VOCABULARIES.” *Jewish Studies / מדעי היהדות*, Τόμος. 39, 1999, σ. 118*.

Το σκεπτικό αυτού του είδους μετάφρασης, εντελώς απλοποιημένα, βασίζεται στην παραδοχή ότι η εβραϊκή γλώσσα είναι η Άγια Γλώσσα και στο ότι η Τορά πάλλεται ζωντανή μόνο σε αυτήν τη γλώσσα. Οποιαδήποτε άλλη διασκευή, μεταφορά σε μια λαάζ δε θα μπορούσε να την αναπαραστήσει σε όλο της το μεγαλείο. Παρόλα αυτά φαίνεται ότι για λόγους αναγκαιότητας και επιβίωσης, ακριβώς όπως περιγράφει ο τίτλος, για να μάθουν οι νέοι να μιλούν σωστά και για να αποκτήσουν θρησκευτική παιδεία, υπήρξαν αυτές οι μεταφράσεις, που έμοιαζαν ως γλωσσάρια, αφού η μετάφραση γινόταν λέξη προς λέξη, «*palabra por palabra de la verdad hebrayca*»²²² όπως αναφέρει μια άλλη εβραϊκή μετάφραση σε λαντίνο, αυτή της Ferrara, το 1553.²²³

3.2 Η λαντίνο διασκευή.

Σε συνέχεια των όσων προαναφέρθηκαν, ο Lorenzo Amigo Espada, είναι αυτός που πρώτος χαρακτήρισε την PC ως ένα «συνεχές γλωσσάρι του βιβλικού κειμένου».²²⁴ Μεταγραφή στα λαντίνο, κριτική έκδοση με την Βίβλο της Ferrara αλλά και εκτενές γλωσσάρι του Δευτερονόμιου της PC, εξέδωσε ο Haim Vidal Sephiha το 1973. Εκτός από την τεκμηρίωση του διαχωρισμού που προτείνει μεταξύ της αποτυπωματικής γλώσσας, λαντίνο και της καθομιλουμένης Djudezmo,²²⁵ παραθέτει πλήρη και λεπτομερή ανάλυση των γλωσσολογικών, μορφολογικών και συντακτικών φαινομένων που απαντώνται στην PC.²²⁶

Ακολούθησε η διατριβή του Lorenzo Amigo Espada,²²⁷ η οποία εκτός από την ανάδειξη της προφορικότητας της αυτολεξεί μετάφρασης, κατέδειξε και τη συνέχεια από τις προγενέστερες Βίβλους στα καστιλιάνικα και ειδικότερα τη σύνδεση με τα χειρόγραφα E3 και E19 που προαναφέρθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο. Το 1988, ο Moshe Lazar εξέδωσε τη διπλωματική μεταγραφή της λαντίνο στήλης αλλά χωρίς τα σημεία στίξης (νικουντότ, ניקונטוט) και την απόδοση του λαντίνο κειμένου με λατινικούς χαρακτήρες. Αντίστοιχη διπλωματική μεταγραφή δεν έχει δημοσιοποιηθεί μέχρι σήμερα για τη ρωμανιώτικη στήλη.

²²² Δηλ. «λέξη προς λέξη της εβραϊκής αλήθειας».

²²³ Βλ. Max Weinreich, *History of the Yiddish Language*. Vol. 1, ό.π., σ. 149.

²²⁴ Βλ. Lorenzo Amigo Espada, *El Pentateuco de Constantinopla y la Biblia Medieval Romanceada Judeoespañola. Criterios y Fuentes de Traducción*, Universidad Pontificia, Σαλαμάνκα, 1983, σ. 235.

²²⁵ *Ibid.*, σσ. 42-49.

²²⁶ *Ibid.*, σσ. 50-116.

²²⁷ Βλ. Lorenzo Amigo Espada, *El Pentateuco de Constantinopla y la Biblia Medieval Romanceada Judeoespañola. Criterios y Fuentes de Traducción*, ό.π.

Γλωσσολογικές και ιστορικές μελέτες για τη λαντίνο έχει γράψει ο David M. Bunis.²²⁸ Στη μελέτη των θρησκευτικών λαντίνο μεταφράσεων εστιάζει το έργο της Ora (Rodrigue) Schwarzwald.²²⁹ Στις μεταφράσεις μεσαιωνικών βιβλικών κειμένων σε λατινογενείς γλώσσες έχει ασχοληθεί ο Francisco Javier Pueyo Mena,²³⁰ βασικός συνεργάτης του Project Biblia Medieval. Χάρη σε αυτό το project, είναι εύκολο να εντοπιστούν οι διαφορές και οι ομοιότητες ανάμεσα στις μεταφράσεις των βιβλικών κειμένων και συγκεκριμένα των χειρογράφων που προαναφέρθηκαν στο σχετικό κεφάλαιο, αφού προσφέρει τεράστιες δυνατότητες έρευνας και παραβολής σε όλο το σώμα των βιβλικών μεταφράσεων στα καστιλιάνικα μέσα από πόρους ελεύθερα προσβάσιμους στο διαδίκτυο.²³¹

Τα τελευταία χρόνια οι επιστημονικές μελέτες της PC εξετάζουν ταυτόχρονα και τη λαντίνο και τη ρωμανιώτικη στήλη, όπως οι δημοσιεύσεις των N. Fernandez Marcos, Pedro Bádenas de la Peña, Shifra Sznol, Cyril Aslanov, Julia Krivoruchko.

3.3 Η ρωμανιώτικη διασκευή.

Πρώτος ο Richard Simon στο τέλος του 17^{ου} αι., αναφέρει την PC περιγράφοντας τις διαφορετικές στήλες της, εικάζοντας ότι η έκδοση χρησιμοποιούνταν και από τους Καραΐτες και από όσους ασπάζονταν τον ραβινικό ιουδαϊσμό στην Κωνσταντινούπολη.²³² Περίπου δύο αιώνες μετά, ο Émile Legrand εξέδωσε έναν λεπτομερή κατάλογο με βιβλία του 15^{ου} και 16^{ου} αι. στην ελληνική γλώσσα, στον οποίον συμπεριλαμβανόταν και η PC.²³³ Από την περιγραφή αυτή αλλά και από αντίστοιχους καταλόγους, οι Pedro Badenas de la Peña και Shifra Sznol συνοψίζουν την υφιστάμενη θεώρηση για τη ρωμανιώτικη μετάφραση της PC εκείνους τους

²²⁸ Ενδεικτικά βλ. David M. Bunis, «Tres formas de ladinar la Biblia en Italia en los siglos XVI-XVII» σε *Introducción a la Biblia de Ferrara : actas del Simposio Internacional sobre la Biblia de Ferrara : Sevilla, 25-28 de noviembre de 1991*, επιμ. Jacob M. Hassán, Angel Berenguer Amador, 1994, Σεβίλλη, σσ. 315-345.

²²⁹ Βλ. Ora (Rodrigue) Schwarzwald, «Judeo-Spanish throughout the Sephardic Diaspora», ό.π.

²³⁰ Ενδεικτικά, Francisco Javier Pueyo Mena, *Biblia Romanceada, Biblioteca Nacional de Madrid, Ms. 10.288: estudio, edición y notas* [Spanish-Jewish Texts Series No. 8], επιμ. Moshe Lazar, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, Ltd, Μάντισον, 1996 και Moshe Lazar & Francisco Javier Pueyo Mena, *The Ladino Scriptures : Constantinople-Salonica (1540-1572)*, Labyrinthos, Λάνκαστερ Καλιφόρνια, 2000.

²³¹ Βλ. <http://corpus.bibliamedieval.es/>

²³² Βλ. Richard Simon, *Histoire critique du Vieux Testament*, Reinier Leers, Ρότερνταμ, 1685, σσς. 308-309.

²³³ Βλ. Emile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XVe et XVIIe siècles*, Tome deuxième, Ernest Leroux, Παρίσι, 1885-1906, σσ. 159-161.

αιώνες, σε πέντε χαρακτηριστικά: πρόκειται για την καθομιλουμένη της εποχής, χωρίς να έχει σχέση με τους LXX, πρόκειται για νέα μετάφραση από Ρωμανιώτες σε εβραϊκούς χαρακτήρες με στίξη, χρησιμοποιούμενη και από Καραΐτες για τη θρησκευτική λειτουργία και την εκπαίδευση σε θρησκευτικά σχολεία και τέλος υπεύθυνη για την έκδοση ήταν η ραβινική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, με τους σεφαραδίτες ηγέτες να προσθέτουν τη λαντίνου στήλη, την αραμαϊκή μετάφραση (ταργκούμ) του Onquelos και τον σχολιασμό του Rashi.²³⁴

Ακολούθησαν τρία άρθρα του Lazare (Menahem) Belleli, φιλόλογου γεννημένου στην Κέρκυρα, με εισαγωγή στο κείμενο και κριτική έκδοση των πρώτων τεσσάρων κεφαλαίων της Γενέσεως, σημειώσεις για το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο των Εβραίων της Βυζαντινής και της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθώς και κριτική στην έκδοση της PC από τον Hesselning.²³⁵ Καταρρίπτει, επίσης, την εκδοχή ως προς τη χρήση της PC από Καραΐτες. Το 1897 εκδόθηκε από τον Dirk C. Hesselning, το πλήρες κείμενο της PC με ελληνικούς χαρακτήρες,²³⁶ θεωρώντας ότι δεν έχει καμιά σχέση με τη μετάφραση των LXX και με τις μεταφράσεις «των Τριών».

Το 1924 δημοσιεύτηκε η μελέτη για τη ρωμανιώτικη διασκευή της PC του David S. Blondheim.²³⁷ Παρέβαλε αποσπάσματα με εβραϊκούς χαρακτήρες από τον Εκκλησιαστή του 10^{ου}-12^{ου} αι. ΚΕ, τη ρωμανιώτικη στήλη στην PC, τη μετάφραση του Ιωνά από δύο χειρόγραφα του 14^{ου} και 15^{ου} αι., την *Graecus Venetus* του 14^{ου} αι., αλλά και χειρόγραφους σχολιασμούς στα περιθώρια του *Codex Ambrosianus* (F).²³⁸ Το βασικό συμπέρασμα που εξάγει είναι ότι οι μεσαιωνικές μεταφράσεις αποτελούν συνέχεια των αρχαίων εκδοχών, οι οποίες μάλιστα τις έχουν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό, ιδιαίτερα αυτή του Aquila. Ο Natalio Fernandez Marcos συμφώνησε με τον Blondheim και αντιμετώπισε τον μεταφραστή του

²³⁴ Βλ. Pedro Badenas de la Peña & Shifra Sznol, «Las traducciones en ladino y en judeo-griego de “Canto del Mar Rojo” (Ex. 15) en el Pentateuco de Constantinopla (1547)», *Erythreia*, τχ. 34, 2013, σσ. 143-144.

²³⁵ Βλ. λήμμα «Lazarus (Menahem) Belleli» στο Isidore Singer & Adler Cyrus: *The Jewish Encyclopedia*, ό.π., Τόμος 2, σ. 662.

²³⁶ Βλ. Hesselning, D.C. *Les cinq livres de la loi (le Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547, transcrite et accompagnée d'une introduction, d'un glossaire et d'un facsimile*, S.C. van Doesburgh, Λάιντεν, 1897.

²³⁷ Βλ. David S. Blondheim, «Echos du judéo-hellénisme (étude sur l'influence de la Septante et d'Akylas sur les versions néo-grecques des Juifs)», *Revue des études juives*, τχ.78, 1924, σσ. 1-14.

²³⁸ Για τη συνέχεια και την αδιάσπαστη αλυσίδα των μεταφράσεων που πρώτος επισήμανε ο Blondheim βλ. Cameron Boyd-Taylor «Afterlives of the Septuagint: A Christian Witness to the Greek Bible in Byzantine Judaism», *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, επιμ. James K. Aitken & James Carleton Paget, Cambridge UP, Κέμπριτζ, 2014, σ. 138 και Julia Krivoruchko, «The Constantinople Pentateuch within the Context of Septuagint Studies», ό.π., σ. 255.

χειρογράφου F^b ως συνεχιστή των αυτολεξεί μεταφράσεων του μασοριτικού κειμένου, οι οποίες ξεκίνησαν από την αρχαιότητα. Θεώρησε και την PC ως ενδιάμεσο στάδιο στη μακράιωνη παράδοση τέτοιων μεταφράσεων και μάλιστα με μεγαλύτερη σχέση μεταξύ τους παρά με «τους Τρεις».²³⁹ Σημειώνει, επίσης, ότι η PC φαίνεται να συνδέεται με το ιδίωμα της Ηπείρου, ενώ αναγνωρίζει τον λειτουργικό και εκπαιδευτικό ρόλο της συγκεκριμένης μετάφρασης. Αυτή τη σημαντική σχέση μεταξύ F^b και PC κατέγραψε και ο Wevers στο εισαγωγικό μέρος της μελέτη του για την Έξοδο από τη μετάφραση των LXX.²⁴⁰

Μετά την ανακάλυψη της συλλογής Cairo Genizah, νέα δεδομένα προστέθηκαν στα ιουδαίο-ελληνικά κείμενα. Ο μελετητής Nicholas de Lange μετά από ενδελεχή έρευνα των ευρημάτων της συλλογής και αντιπαραβολής τους με τα ρωμανιώτικα τεκμήρια, συμπεραίνει συνοπτικά ότι οι ελληνόφωνοι Εβραίοι διέθεταν τις δικές τους μεταφρασμένες Βίβλους που ήταν είτε σε γραπτή μορφή, είτε σε προφορική· οπωσδήποτε, όμως, διέφεραν από εκείνες της χριστιανικής εκκλησίας. Ήταν προϊόντα μια μακράς ιστορικής συνέχειας που ξεκινούσε από εβραϊκές αναθεωρήσεις των LXX, ενώ ενσωμάτωναν στοιχεία από την καθομιλουμένη.²⁴¹ Ως προς την καθομιλουμένη, αλλά και τον κυριολεκτικό χαρακτήρα των λαντίνο και ρωμανιώτικων μεταφράσεων της PC συμφωνεί και ο Cyril Aslanov κατόπιν μελέτης του πρώτου κεφαλαίου της Γενέσεως.²⁴² Η Julia Krivoruchko χρησιμοποιώντας τους όρους του Menahem Bannit «laaz ham» και «laaz haOlam»,²⁴³ καθιερώνει τον όρο «laazim»²⁴⁴ για τη λαντίνο και ρωμανιώτικη μετάφραση και υποστηρίζει ότι η δεύτερη ανήκει στην κατηγορία των προφορικών μεταφράσεων και ως εκ τούτου ενσωματώνει στοιχεία από την ελληνιστική και βυζαντινή κληρονομιά και παράδοση αντίστοιχων μεταφράσεων, γεγονός που την καθιστούσε αποδεκτή από τον εκπαιδευτικό της χαρακτήρα και το συντηρητικό περιβάλλον στο οποίο απευθυνόταν. Εστιάζει επίσης στον χρηστικό ρόλο της έκδοσης ως πολύτιμο γλωσσικό βοήθημα, γλωσσάρι που χρησιμεύει για την κατανόηση των εβραϊκών, παραθέτοντας τα συμπεράσματα του Amigo Espada για την λαντίνο μετάφραση, ως απόλυτα

²³⁹ Βλ. Natalio Fernández Marcos, *The Septuagint in Context: Introduction to the Greek Version of the Bible*, μτφρ. Wilfred G.E. Watson, Brill, Λάιντεν· Βοστώνη· Κολωνία, 2000, σσ. 183-186.

²⁴⁰ Βλ. John William Wevers & Udo Quast (επιμ.) *Septuaginta Vetus Testamentum Graecum, Exodus*, Vol. II, 1, Vandenhoeck & Ruprecht, Γκέτιγκεν, 1991, 43-44.

²⁴¹ Βλ. Nicholas de Lange, «Jewish Greek Bible Versions», ό.π., σσ. 62-68.

²⁴² Βλ. Cyril Aslanov, «The Judeo-Greek and Ladino columns in the Constantinople edition of the Pentateuch (1547): A linguistic Commentary on Gen.1:1-15», *Revue des études juives*, τχ. 158, 1999, 385-397.

²⁴³ Βλ. Menahem Bannit, "L'étude des glossaires bibliques des Juifs de France au Moyen Age: Méthode et application", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, II, 1968, σσ. 188-210.

²⁴⁴ Στα εβραϊκά ο πληθυντικός της λέξης *λαάζ* προφέρεται *λααζίμ*.

εφαρμόσιμα και στην αντίστοιχη ρωμανιώτικη.²⁴⁵ Η ίδια έχει περιγράψει τη διττή λειτουργία, συναγωγική και εκπαιδευτική, της προφορικής παράδοσης από την οποία έλκει την καταγωγή της η PC.²⁴⁶ Επίσης, έχει τονίσει την ιδιαίτερη σημασία της σωστής τοποθέτησης τέτοιων μεταφράσεων στον άξονα προφορικότητας-εγγραμματοσύνης, αναφερόμενη στη λανθασμένη αντιμετώπιση από τον Hesseling και όσους τον ακολούθησαν, της PC και της μετάφρασης του βιβλίου του Ιωνά, ως «*προϊόντα εγγραμματοσύνης*»,²⁴⁷ χωρίς να έχουν υποψιαστεί την προφορική καταγωγή των κειμένων.²⁴⁸

Από την PC έχει αντληθεί υλικό για το Λεξικό Κριαρά,²⁴⁹ αλλά και γλωσσολογικές μελέτες και γλωσσάρια σημαντικών μελετητών, όπως της Ελένης Καραντζόλα,²⁵⁰ του George Drettas,²⁵¹ του Daniel Goldschmitt²⁵² και των Moshe Altbauer και Yakov Shiby.²⁵³

²⁴⁵ Βλ. Julia G. Krivoruchko, «The Constantinople Pentateuch within the Context of Septuagint», ό.π., σσ. 273-276.

²⁴⁶ Βλ. Julia G. Krivoruchko, «Η ποιητική των ρωμανιώτικων βιβλικών μεταφράσεων μεταξύ προφορικότητας και εγγραμματοσύνης», ό.π., σσ. 78-86.

²⁴⁷ Ibid., σ. 81.

²⁴⁸ Ibid., σ. 82.

²⁴⁹ Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, 20 τόμοι, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1969-2016, Θεσσαλονίκη.

²⁵⁰ Βλ. Καραντζόλα, Ελένη (2004) «Μορφολογικές και σημασιολογικές όψεις της ελληνικής επιθηματοποίησης στην πρώιμη νεοελληνική», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, τχ. 24, 2004, σσ. 218-229.

²⁵¹ Βλ. Georges Drettas, «Le Corpus judeo-grec et l'étude des vernaculaires médiévaux du grec», στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα: Μνήμη Α. - Φ. Χρηστίδη Πρακτικά της ετήσιας συνάντησης του τομέα γλωσσολογίας του τμήματος φιλολογίας της φιλοσοφικής σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: 6-7 Μαΐου 2006*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη, 2007, σσ. 127-135.

²⁵² Βλ. Daniel Goldschmitt, «Judeo-Greek Bible Translations of the XVI c.», *Kiryat Sefer*, τχ. 33, 1958, σσ. 131-134 (στα εβραϊκά).

²⁵³ Βλ. Moshe Altbauer & Yakov Shiby, «A Judeo-Greek Glossary of the Hamesh Megillot», ό.π.

Βασιλική Καραγκούνη *Πεντάτευχος της Κωνσταντινούπολης (1547):*
μελέτη και φιλολογική έκδοση της ρωμανιώτικης και
λαντίνου διασκευής του Δευτερονόμιου (1:1-2:25)

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1

Φιλολογική έκδοση της *Πεντατεύχου* της Κωνσταντινούπολης.

Στο θεωρητικό μέρος της παρούσας εργασίας παρατέθηκαν οι απόψεις των μελετητών και η κοινή παραδοχή ότι οι μεταφράσεις λαντίνο και ρωμανιώτικων της *Πεντατεύχου της Κωνσταντινούπολης* βασίζονται στη μακρά παράδοση προγενέστερων γραπτών ή προφορικών αντίστοιχων μεταφράσεων. Με δεδομένη αυτήν την παραδοχή και θεωρώντας προαπαιτούμενη μια σύντομη ιστορική επισκόπηση των λαντίνο και ρωμανιώτικων και κυρίως την αναφορά στις προγενέστερες μεταφράσεις στις γλώσσες αυτές των βιβλικών κειμένων, τα οποία αποτελούν τους κρίκους αυτής της αλυσίδας, θα επιχειρηθεί στο δημιουργικό μέρος, η φιλολογική έκδοση του αποσπάσματος Δευτ. 1:1-2:25 της *Πεντατεύχου της Κωνσταντινούπολης* (PC).

Επίσης, στο σημείο αυτό πρέπει να απαντηθεί, γιατί επιλέχθηκε η εστίαση στο Δευτερονόμιο 1:1-2:15. Το Δευτερονόμιο (Ντ'βαρίμ, דְּבָרִים) είναι η επανάληψη του Νόμου από τον Μωσή. Επομένως, ως απόσπασμα διακρίνεται από προφορικότητα που συνάδει με την προφορικότητα του είδους των μεταφράσεων και με την επανάληψη-εκμάθηση του Νόμου από τους μελετητές των συγκεκριμένων μεταφράσεων. Παρόλα αυτά υπάρχει το σχόλιο του Rashī στο 1:5 που αναφέρει ότι ο Μωσής εξηγεί τον Νόμο στις εβδομήντα γλώσσες του αρχαίου κόσμου.²⁵⁴ Μέσα στο απόσπασμα αυτό, λοιπόν, αναφέρεται η παράδοση της Τορά εκτός από τα εβραϊκά και σε εβδομήντα γλώσσες και υπάρχουν πολλές εξηγήσεις και ερμηνείες για αυτό το σχόλιο που διατυπώνεται και σε άλλο μεταγενέστερο σημείο του Δευτερονομίου, και που παρόλο που βρίσκεται εκτός του πεδίου της παρούσης εργασίας, έχει ένα ιδιαίτερο σημειολογικό ενδιαφέρον ως προς τις γλώσσες και τη μετάφραση της Τορά. Επίσης, η ενότητα αυτή του Δευτερονομίου, περιέχει ένα ολοκληρωμένο νόημα αφού είναι ο λόγος του Μωσή προς τους υιούς του Ισραήλ, η ανάθεση της ηγεσίας, η αποστολή

²⁵⁴ ב"ב ע' השו"ל; (תנחומי) אֵלֶּם הַשְּׁרָפָה לְשׁוֹן הַשְּׁבָעִים בְּאֵר אֶת הַתּוֹרָה בְּאֵר אֶת הַתּוֹרָה בְּאֵר אֶת הַתּוֹרָה [MOSES BEGAN] TO EXPLAIN THIS LAW — in the seventy languages of the ancient world did he explain it to them, ανακτήθηκε από <https://www.sefaria.org/Kedushat_Levi%2C_Deuteronomy%2C_Devarim> στις 10 Ιανουαρίου 2019.

των κατασκόπων και η αμαρτία, η θεϊκή διαταγή για το ότι η γενιά του Μωυσή δε θα πρέπει να εισέλθει εις τη γη της επαγγελίας, η αποτυχημένη απόπειρα για είσοδο στη γη, τα σαράντα χρόνια στην έρημο, η εντολή για την παράκαμψη του Μοάβ και του Αμμόν και τέλος η εντολή για πόλεμο με τον Εμορί.²⁵⁵ Εκτός από τους παραπάνω λόγους, υπάρχει και ο

Εικ. 4-1 Η πρώτη σελίδα από το Δευτερονόμιο της PC

²⁵⁵ Τα στοιχεία αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα της Χαμπάντ από <https://www.chabad.org/parshah/in-depth/default_cdo/aid/52771/jewish/Devarim-In-Depth.htm> στις 15 Ιανουαρίου 2019.

σημαντικότερος λόγος της ελεύθερης πρόσβασης στο υλικό, αφού οι συγκεκριμένες σελίδες βρίσκονται φωτογραφημένες στο προαναφερθέν βιβλίο του Haim Vidal Sephiha.²⁵⁶ (βλ. Εικ. 4-1)²⁵⁷

²⁵⁶ Βλ. Haim Vidal Sephiha, *Le Ladino, judéo-espagnol calque, Deutéronome, versions de Constantinople, (1547) et de Ferrare, (1553): édition, étude linguistique et lexicque*, ό.π., σελίδες χωρίς αρίθμηση, μεταξύ των σελίδων 580 και 581.

²⁵⁷ Η εικόνα αντλήθηκε από το διαδίκτυο
<http://4.bp.blogspot.com/_vj1Fxt5DNy0/TIQHYimbc1I/AAAAAAAAAqM/x8gParuXKDA/s400/Constantinople+Pentateuch+%28Deut+1_1-5%29.jpg> όπως προσπελάστηκε στις 23 Μαΐου 2018.

Κεφάλαιο 2

Στήλη με λαντίνο.

Πρόκειται για τη στήλη που βρίσκεται στο εσωτερικό της σελίδας, ως πιο εύχρηστη για τον αναγνώστη. Ως εκ τούτου, έχει σημασία εάν η σελίδα είναι recto ή verso με τη σειρά των σελίδων με εβραϊκή γραφή.

2.1 Εισαγωγικό σημείωμα – Η λαντίνο διασκευή.

Η διασκευή λαντίνο παρουσιάζεται εκτενώς στο κεφάλαιο 3.2 του θεωρητικού μέρους της εργασίας (με τίτλο «η λαντίνο διασκευή»), στο οποίο και παραπέμπεται ο αναγνώστης, καθώς και για λόγους οικονομίας χώρου δεν κρίνεται εδώ απαραίτητο να επαναληφθούν όσα έχουν εκεί ειπωθεί.

2.2 Διπλωματική μεταγραφή.

(1^η σελίδα, recto, αριστερή στήλη)

איִשְׁטַאשׁ לְשׁ פְּלִבְרַאשׁ קִי
הִבְלוּ מִשָּׁה אָטוּדוּ
יִשְׂרָאֵל אֵין פִּירֵט דִּיל נִרְדֵּן אֵיגֵל
דִּיִּיִרְטוּ אֵינְלָה לְיִאנְוֶרָה א
אַשְׁקוּאֵינְטֶרָה דִּי סוֹף אֵינְטֶרָי
פֶּאָרְן אֵי אֵינְטֶרִי חוּפֵל אֵי לְבֵן
א י תְּצֻרוֹת אֵי דִינְהָב : אֹוֶנְי
דִּיאֵשׁ דִּי חוּרֵב קֶאֶרֶיָה דִּי מ
מוֹנְטִי דִּי שְׁעִיר הַשָּׁחַט קֶדֶשׁ ב
בְּרִנְעָ : אֵי פּוֹאֵי אֵין קוּאֶרְנֶטַח

אַנְיִיִשׁ אֵין אֹנְזִי מִיִּזִּישׁ אֵין א
אֹנְזִי אָאִיל מִישׁ הַאֲבָלוּ מִשָּׁח
אַהֲהִיגֹשׁ דִּי יִשְׂרָאֵל קֹומוֹ טוֹדוּ
לוֹקִי אֵינְקֹוּמִידוּ יִי אָאִיל א
אַאִילִיִּישׁ : אֵינְפֹוּאִישׁ דִּי שו
הִירִיר אָה סַחֹון רִיִּי דִי אִיל
אַמֹורי קִי אִישְׁטֹן אֵין חֶשְׁבוֹן אֵי
אַה עֹוג רִיִּי דִיל בְּשֹן קִי אִישְׁטֹאן
אֵין עֶשְׂתֵּרוֹת אֵין אָדְרָעי : אֵין
פְּרִטי דִי אִיל יִרְדֹן אֵין טִיִּירָה דִי
מוֹאָב אֵין וִילוֹנְטוּ מִשָּׁה ד
דִיקְלָאָרָאָר אָלָה
רָרָר רָרָר

(2¹ σελίδα, verso, δεξιά στήλη)

לִיאִי אִישְׁטָה פֹור דִיזִיר : יִי
נוֹאִישְׁטֹרוּ דִיו הַבְּלוּ אָנוֹשׁ אֵין
חֹורב פֹור דִיזִיר אַבְשְׁטוּ אָוֹשׁ
אִישְׁטָאר אֵינִיל מוֹנְטִי אִישְׁטִי :
קֶאָטָאָד אֵי מוֹבִידוֹשׁ אָוֹשׁ אֵי
וִינִיד אָה מוֹנְטִי דִי אִיל אָמֹורי
אֵי אָה טוֹדוֹשׁ שׁוֹשׁ וִיזִינֹושׁ א
אַינְלָה לִיאֲנוֹרָה אֵינִיל מוֹנְטִי
אֵי אֵינְלָה בְּאִשׁוֹרָה אֵי אֵינִיל
דְּרוֹם אֵי אֵין פֹוּאִירְטוּ דִי לָה מֶר
טִיִּירָה דִיל פְּנֵעֵנִי אֵי אִיל לְבָנוֹן
הֶשְׁטָה אִיל רִיאֹו אִיל גְּרַנְדִי רִיאֹו
דִי פְּרֵת : וִיאִיִּי דִי אָה־דִילְנְטִי דִי
וֹשׁ אָלָה טִיִּירָה וִינִיד אֵי אִירִידִד
אָלָה טִיִּירָה קִי גֹורוּ יִי אָוֹאִישְׁטֹרוֹשׁ

פְּדְרִיש אָה אַבְרָהָם אָה יַצְחָק
אִי אָה יַעֲקֹב פֹּר דָּאָר אַאֲיִלִּיש
אִי אָה שׁוּ שִׁימִין אִינְפֹּאִיש א
אַיִלִּיוֹש : אַ דִּישִׁי אָוֹש אִינְלָה
אוֹרָה אִישָׁה פֹּר דִּיזִר נֹן פּוֹאִידוּ
אָה מִיש שׁוֹלָאש לִיבָאָר אָוֹש :
יִי וואַשְׁטֶרוּ דִּיו מוּגִיג אָוֹש אִי
אַהִיק וּוּש אוֹי קוֹמוּ אִישְׁטְרִילְטִש
דִּי לֹוש שְׁיִלוֹש אַמוֹגִידוּמְרִי :
יִי דִּיו דִּי וואַישְׁטֶרוּש פְּדְרִיש
אַיִנְיִדָה שׁוֹבְרִי וּוּש קוֹמוּ וּוּש מִיל וַיִּזִּיש אִי
בִּינְדִינָה אָה וּוּש קוֹמַ הַבְּלוּ אָוֹש : קוֹמוּ
רָר לִיבָאָרִי רָר

(3¹¹ σελίδα, recto, αριστερή στήλη)

אַמִּיש שׁוֹלָש וואַישְׁטֶרוּ טְרֹנָאָגוּ
אִי וואַישְׁטֶרוּ קְרָגוּ אַ וואַישְׁטֶרָא
בָּאָרְנָה : דָּאָד אָוֹש נְרוֹנִיש
שׁאַבִּיוֹש אִי אִינְטִינְדִידוֹש אִי
שְׁבִידוֹש אָוואַישְׁטֶרוּש טְרוּש
אִי פּוֹנִירלוֹשְׁאִי אִין וואַישְׁטֶרְש
קאַבִּישִׁרְש : אַ רִישְׁפּוֹנְדִישְׁטִיש
אַמִּי אִי דִישִׁשְׁטִיש בּוֹאִינָה לָה
קוֹסָה קִי הַבְּלֶשְׁטִי פֹר הָאִזִּיר :
אַ טוֹמִי אָה קאַפִּיטְנִיש דִּי
וואַישְׁטֶרוּש טְרִיוּש נְאָרוֹנִיש
סְבִיוֹש אִי שְׁאַבְדוֹש אִי דִּי א
אַאֲיִלִּיוֹש קְפִיטְאַנִיש שׁוֹבְרִי
וּוּש מְאִיוֹרְלֶש דִּי מִילִיש מ
מְאִיוֹרְלֶש דִּי סִינְטוֹש אִי מ
מְאִיוֹרְלֶש דִּי סִינְקוֹאַנְטָה אִי

די טוש פֿדריש אָטי נון טימאש
 אי נון טי קיבֿראַנטיש : אי
 לייגאַשטישוש אָמי טודוש ווש
 אי דישישטיש אינביאימוש ו
 נארוניש אַה דילנטי די נוש אי
 אישקולקין אָנוש אַלה טייגה
 אי טורנין אָנוש רישפואישט
 אַלה קארירה קי שובֿרימוש פ
 פֿור אַיליגה אי אַלש סיבֿדאדיש
 קי וירנימוש אַ אַילייש : אי פֿלוגו אינמיש אוגוש
 994 לַה קושה 222

(5¹ σελίδα, recto, αριστερή στήλη)

אי טומי די ווש דוֿזי נרוניש נארון
 אונו אַ קאדה טרוו : אי קטרון
 אי שובֿירון אַאל מונטי אי ו
 וינירון השטה נחל אַשכל אי
 אישקולקרון אַאיליגה אי
 טומארון אינשו מנו די פֿרוטו די
 לַה טייגה אי דישינדירון אָנוש
 אי טורנארון אָנוש רישפואישט
 אי דישירון בואינה לַה טייגה
 קי יי נואישטרו דיו דאן אָנוש :
 אי נון קיגישטיש פֿור שובֿיר
 אי ריבֿלינשטיש אַה דגו די יי
 וואישטרו דיו : אַ ק
 קומבטישטישוש אין וואישטֿרש
 טיינדאש אי דישישטיש קון א
 אבוריסייון די יי אָנוש נוש שֿקו
 די טייגה די מצרים פֿור דאר
 אָנוש אין פֿודיר די אַיל אַמרי
 פֿור אַישטרואַירנוש : אַדונדי

נוש שוביינטיש נואשטרוש א
אירמנוש דישליירון אה
נואישטרו קוראסון פור דיזיר
פואיבלו גרנדי אי אלטו מאש
קי נוש סיבדאדיש גרנדיש אי
איןקשטייליידש אינלוש סיילוש
אי טאנבנין היגוש די גיגנטיש
וימוש אליי : אי דישי ארוש נון
ווש קיברנטידיש א נון טמדש
די אלייוש : יי וואישטרו דיו
איל אנדן אה דילאנטי די ווש אל פיליארה פור
ווש קומו טודו לו קי היזו קון ווש אין מצרים אה
וואישטרוש אוגוש : אי איניל דיזיירטו קי וישטי

(6¹ σελίδα, verso, δεξιά στήλη)

קי טי ליבו יי טו דיו קומו ליבה
נארון אשו היגו אינטודה לה
קריה קי אנדובישטיש השטה
וואישטרו ויניר השטה איל ל
לוגר אישטי : אי אינלה קושה
אישטה נון ווש קריינטיש אין יי
נואישטרו דיו : איל אנדאן אה
דילנטי די ווש פור לה קאריה
פור אישקולקר ארוש לוגר פרה
וואישטרו פוזאר קון איל פואיגו
די נוגי פור אמושטרבוש אינלה
קאריה קי אנדאריאדיש פור
אילקיה אי קון לה נובי די דיאה :
אי אויו יי אה בז די וואישטרש
פלברש אי אינשניושי אי גורו
פור דיזיר : שי וירה נארון אין

לוש וארוניש אישטוש איל ג
גירינסיייו איל מלו אישטי אלה
טיירה לה בואינה קי גורי פור
דאר אוואישטרוש פדריש :
אפואירש די קלב היגו די יפנה
איל לה וירה אי אאיל דארי אלה
טיירה קי פיזו אינילייה אי אשוש
היגוש פורקי קומפלייו אנפואיש
די יי : טאנבין אינמי שי
אינשנו יי פור וושאטרוש פ
פור דיזיר טאנבין טו נון א
אינטרדאש אלי : יהושע בן
נון איל אישטאן אדילנטי די טי
איל וירנה אלי אאיל אישפורס
קי איל לה אירידאר אה
ישראל : אי וואישטרה פמיליה
קי דיששטיש פור פריאה שירה
א וואישטרוש היגוש קי נון שופירון
אוי בין ני מל איליוש וירנאן אלי
ףף אי אאיליוש ץף

(7^η σελίδα, recto, αριστερή στήλη)

לה דרי אי איליוש לה ארידראן
: אי ווש קאטאד אוש אי
מובידווש אל דיזירטו קארירה
די מר ד סוף : אי רישפונדישטיש
אי דיששטיש אמי פיקאמוש
אה יי נוש שובירימוש אי פ
פיליארימוש קומוטודו לוקי
נוש אינקומינדו יי נואשטרו ד

דיו אי סינישטיש קדה אונו אה
 אטואינדוש די שו פיליאה אה
 אפריגשטירוש פארה ש
 שוביר אאיל מונטי : אי דישו יי
 אמי די אאילייוש נון שובאדיש
 אי נון פיליאדיש קי נון יו א
 אינטרי ווש אי נון שירידיש
 ההירידוש אהדילאנטי די א
 וואישטרוש אינימגוש : אי
 הבלי אוש אי נון אואישטיש
 אי רינילישטיש אה דיגו די יי
 אי שובירינישטיש אי שובישטיש
 אאיל מונטי : אי שלייו איל
 אמורי איל אישטן איניל מונטי
 אישי אואישטרן אינקואינטרו
 אי פירשגנירוו אה ווש קומו
 האזין לאש אביגש אי מאגארון
 אוש אין שעיר השטה חרמה :
 אי טורנשטישווש אי
 לייורסטישווש אה דילנטי יי אי
 נון אויו יי אין וואישטרן בוז אי
 נון אשקווגו אוש אי אישטובישטיש אין קדש
 דיאש טוגוש קומו לוש דיאש קי אישטובישטש
 : אי קטימוש אי מובימונוש אל דיזיירטו
 קריה די מאר די סוף קומו האבלו יי אמי אי
 222 ארודיאמוש 22
 22 222

(8¹ σελίδα, verso, δεξιά στήλη)

אה מונטי די שעגי דיאש מוגוש
 : אי דישו יי אמי פור דיזיר :

איבשטו אַױש אַרױדאָר אַאִיל
מוֹנְטִי אַישְׁטִי קאַטד אַױש אַה
צפּון : אי אַאִיל פּוּאַבֿלוּ
אַיקוּמִינְדֵה פּוּר דִיזִר וּױש פּ
פּשְׁנִטִיש אַין טִירְמִינוּ דִי ש
ױאַישְׁטֵרױש אַירְמָנוּש היגוש דִי
עֶשׂו לױש אַישְׁטִי אַין שְׁעִיר
אי טִימִירן דִי וּױש אי שִׁירִידִיש
גוּאַרְדֵאדױש מױגוּ : נוּן וּױש
קוּמְבאַטֵאדִיש קוּנְלִיױש קִי נוּן
דֵאָרִי אַױש דִי שׁו טִיירָה השְׁטָה
פִינְדױרָה דִי פֿלֵמָה דִי פִי קִי א
אַירִידֵאד אַה עֶשׂו דִי אַה מוֹנְטִי
דִי שְׁעִיר : סִיבֵרָה קוּמְפֿרִידִיש
דִי קוּנְלִיױש קוּן לָה פֿלֵאטָה אי
קוּמִירִידִיש אי טֵאַנְבִיין אַגוּאַש
קוּמְפֿרִידִיש דִי קוּן אִילִיױש פּוּר
לָה פֿלֵטָה אי בִינִירִידִיש : קִי יִי
טוּ דִי טִי בִינְדִישׁ אִינְטוּדוּ היגוּ
דִי טוּ מָאַנוּ שׁוּפּוּ טוּ אַנְדֵר אַאִיל
דִיזִיירְטוּ אַל גֵרְנְדִי אִיל אַישְׁטִי
אַישְׁטוּ קוּאַרִינְטָה אַנִיױש יִי טוּ
דִי קוּנְטִיגוּ נוּן הֶלְטְשְׁטִי קוּשָׁה :
אי פֿאַשְׁמוּש דִי קוּן נוּאַישְׁטֵרױש
אַירְמָנוּש היגוש דִי עֶשׂו לױש א
אַישְׁטִי אַין שְׁעִיר דִי קֵרִירָה
דִי לָה לִינְאַנוּרָה דִי אִילַת א
אי דִי עֶצִיוֹן גֵבֵר אי קט
קֵטֵאַמוּש אי פֿאַשְׁמוּש קֵרִירָה דִי דִיזִיירְטוּ
דִי מוּאַב : אי דִישׁוּ יִי אַמִי נוּן אַנְגוּשְׁטִיש
אַמוּאַב אי נוּן טִי קוּמְבַאטֵש קוּנְלִיױש
ץץ פֿילִיאָה ץץ

(9^η σελίδα, recto, αριστερή στήλη)

קי נון דאר אָטי די שו טיירה
איריךד קי אָה היגוש ד לוט די
אָה ער איריךד : לוש אימים
די אָנטיש אישטוביירון אינליא
פואיבלו גרנדי אי מוגו אי אָלטו
קומו לוש גיגנטיש : רפאים אירן
קונטדוש טאנבין אילייוש קומו
לוש גיגנטיש אי לוש מואבים
לימנאן אילייוש אמים : אי
אין שעיר אישטוביירון לוש חרי(ם)
די אָנטיש אי היגוש די עשו לוש
איריךדארון אי לוש אישטרויירון
דידילנטי אילייוש אי אישטבן
אין שו לוגאר קומו היזו ישראל
אָה טיירה די שו איריךד קידיי
" אילייוש : אגורה אליננטדוש
אי פשד איווש אָה ארויו די זרד
אי פשמוש אָה ארויו די זרד : אי
לוש דיאש קי אנדובימוש די ק
קדש ברנע השטה קי פשאמוש
אָרויו די זרד טרינטה אי אוגו
אָנייוש השטה אטימרשי טודו
איל גיניסיו די ורוניש דילה
פיליאה דיאינטרי איל ריאל
קומו גורו יי אָה אילייוש אי
טאנבין לייאגה די יי פואי
אינלייוש פור קונשומירלוש
די אינטרי איל ריאל האשטה
אָטימארלוש : אי פואי קומו

שי אַטימירון טוּדוּשׁ וְרוֹנִישׁ דִּילָה
פִּיליאָה פּוּר מוֹרִיר דִּי אַיִנטֶרִי
אַל פּוּיאַיבֿלוֹ אַי הַבֿלוֹ : יי אַמִּי פּוּר
דִּיזִיר : טוּ פֿאַשָׁאן אַוִּי אָה טִירמִינוּ
ף דִּי מוֹאַב אָה עֶר : ף

(10ⁿ σελίδα, verso, δεξιά στήλη)

אַי לִיִּיגֶרֶטִיאַשׁ אַאַישׁקוּאַיִנטֶרֶה
הִיגוּשׁ דִּי עֵמוֹן נוֹן לוּשׁ אַנ
אַנְגוּשׁטִישׁ אַי נוֹן טִי קוּמְבֿטאַשׁ
קוֹנִילִיוּשׁ קִי נוֹן דָּאַרִי דִּי טִיִּרֶה
דִּי הִיגוּשׁ דִּי עֵמוֹן אַטִי אַיִרִידָאַד
קִי אָה הִיגוּשׁ דִּי לוּט לָהּ דִּי א
אַיִרִידָאַד : טִיִּרֶה דִּי רֶפֿאַים
שִׁרָה קוֹנְטָאַדֶה טִנְבֿיִין אַילִיָּה
רֶפֿאַים אַישׁבֿיִירוֹן אַיִנִּילִיָּה
דִּי אַנְטִישׁ אַי לוּשׁ עֵמוֹנִים ל
לִיִּמְאַנָּאן אַאַילִיוּשׁ זְמַזְמִים :
פּוּאַיבֿלוֹ גֶרְנְדִי אַי מוּגוֹ אַי אַלְטוּ
קוּמוֹ לוּשׁ גִּינְאַנְטִישׁ אַי א
אַישׁטֶרוֹיִלוּשׁ יי דִּילֶאַנְטִי
דִּי אַילִיוּשׁ אַי אַישׁטֶרֶרֶוֹנְלוּשׁ
אַי אַישׁטוּבֿיִירוֹן אַיִנְ שׁוּ (לו)גאַר
(:) קוּמוֹ הִיזוֹ אָה הִיגוּשׁ דִּי עֶשׂוּ
לוּשׁ אַישׁטאַנְטִישׁ אַיִן שַׁעִיר קִי
אַישׁטֶרוֹיִיו אַאַיל חֶרִי דִּי דִּילְנְטִי
דִּי אַילִיוּשׁ אַי אַישׁטֶרֶרֶוֹנְלוּשׁ
אַי אַישׁטוּבֿיִירוֹן אַיִנְ שׁוּ לוּגאַר
הַשְׁטָה אַיל דָּאַה אַישׁטִי : אַי
לוּשׁ עוֹים לוּשׁ אַישׁטֶנְטִישׁ אַיִן
חֶצֶרִים הַאַשְׁטָה עֶזָה כִּפְתוֹרִים

לוש שלינטיש די כפתור לוש
איטוטיטוירון אי איטוטיטוירון
אינ שו לונגאר : לינטיטויר
מוביטויר אי פאטאד אה ארוי
די ארנון ויא די איטו מננו א
אה סיחון ריי די חשבון איל א
אמורי אי אשו טיירה אינפיסה אירידה אי קומבטי
קון איל פיליאה : איל דיאה איטו אינפישרי דאר
טו פכור איטוטימור שוברי פאטיש די לוש פ
פואיבלוש די בשו די טודוש לוש סיילוש קי אואירן
טו אואידה אי איטוטימירשיאן אי אדולוריארשיאן
די דילנטי טי : אי אינביאי 49 49
494 494 494

2.3 Εκδοτικές αρχές.

Η μετάφραση στα λαντίνο είναι λέξη προς λέξη από τα εβραϊκά. Δηλαδή η γλώσσα της μετάφρασης είναι αποτυπωματική γλώσσα και όλο το εγχείρημα ακολουθεί τη λογική μεταφραστικού δανείου. Ως εκ τούτου η σύνταξη στα λαντίνο ακολουθεί τη σύνταξη των εβραϊκών ενώ και λεξικολογικά υπάρχει επιρροή από τα εβραϊκά. Τα περισσότερα κύρια ονόματα διατηρούνται αυτούσια από την εβραϊκή. Στο τέλος μερικών σειρών, παρατηρείται να εμφανίζεται το πρώτο γράμμα της επόμενης σειράς. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη στήλη με τα ρωμανιώτικα. Υπάρχει, όμως, ένα σημείο που διαφέρει ριζικά στις δύο μεταφράσεις. Στο ρωμανιώτικο κείμενο, εμφανίζεται στην αρχή του κάθε στίχου, η εβραϊκή λέξη με την οποία ξεκινά ο στίχος αυτός, ενώ δεν ισχύει το ίδιο με τη λαντίνο στήλη. Οπότε απλά παραλείπεται το «ορφανό» γράμμα στο τέλος κάθε σειράς, όταν αυτό υπάρχει. Επίσης, στο λαντίνο και στο ρωμανιώτικο κείμενο παρατηρείται απουσία οριστικών άρθρων, αλλά με

εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση. Στο λαντίνο, δεν είναι ολοκληρωτική η απουσία οριστικών άρθρων όπως στο ρωμανιώτικο κείμενο. Παρατηρείται μερικές φορές αναντιστοιχία γένους, διατηρώντας στο λαντίνο κείμενο, το γένος της εβραϊκής, π.χ. *braza* για *brazo*. Και ενώ φορές άλλες φορές απουσιάζουν, άλλες επαναλαμβάνονται και μπροστά από το ουσιαστικό και από το επίθετο που τα συνοδεύει. Σημείο που προσομοιάζουν οι δύο μεταφράσεις είναι το βοηθητικό ρήμα «être» που δεν εμφανίζεται, ειδικά στο λαντίνο καθόλου. Επίσης παρατηρούνται αρχαϊσμοί αλλά και λέξεις-δάνεια από ντοπιολαλιές της Ισπανίας και αραβισμούς. Ως εκ τούτου, προτιμήθηκε να μη γίνει καμιά παρέμβαση στη φωνολογία, τη μορφολογία και τη σύνταξη.

Το σύστημα της μεταγραφής παρουσιάζεται στο τέλος της παραγράφου και επιλέχθηκε ένα μέγιστης απλοποίησης σύστημα που αντικατοπτρίζει ακριβώς το σημείο της προφορικής, ώστε να αναδεικνύεται η φωνολογία του πρωτότυπου κειμένου. Ιδιαίτερα αφού για τα ισπανοεβραϊκά / λαντίνο δεν υπάρχει ενιαία αποδεκτό σύστημα μεταγραφής στο λατινικό αλφάβητο. Επίσης, οι προθέσεις στο αρχικό κείμενο είναι ενωμένες με την επόμενη λέξη. Για παράδειγμα στη δεύτερη σειρά η πρόθεση «a» είναι ενωμένη με τη λέξη «todo» και στην τρίτη σειρά το «en» είναι ενωμένο με το «el» ή «a» και «vos» κ.ο.κ. Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις, όπως «lo» και «que» που ενώνονται στο πρωτότυπο κείμενο. Για να είναι εύληπτο το κείμενο, τα σύμπλοκα αυτά χωρίζονται. Η συντομογραφία που χρησιμοποιείται στο κείμενο για τη λέξη «Θ-ός» ώστε να μη γίνεται χρήση επί ματαίω, αναγράφεται ως «Adonay». Η επιλογή της λέξης έγινε κατ' αντιστοιχία με την ελληνική μετάφραση που χρησιμοποιεί τη λέξη «Κύριος», αφού το «Adonay» ως μια από τις λέξεις αντικατάστασης του Ονόματος, έχει αυτήν ακριβώς την έννοια του Κυρίου. Επιπλέον, η λέξη «Adonay» χρησιμοποιείται περισσότερο από τους Σεφαραδίτες, σε σχέση με το «Ha Shem» (Το Όνομα) που χρησιμοποιείται από τους Ασkenaζίμ. Οι ονομασίες αυτές αλλά και τα κύρια

ονόματα στα λαντίνο επιλέχθηκε να ξεκινούν με κεφαλαίο γράμμα, κάτι που δεν υπάρχει στην εβραϊκή γλώσσα. Τέλος, επιλέχθηκε η αναπαραγωγή του αρχικού κειμένου σε σειρές, λέξη προς λέξη, ώστε να διευκολύνεται για τον αναγνώστη η αντιπαραβολή των δύο κειμένων, αυτό της διπλωματικής μεταγραφής με την απόδοση στα λαντίνο, με το σκεπτικό της αποτυπωματικής γλώσσας.

Εβραϊκά Τιβεριάδος, από τα λαντίνο, στο λατινικό αλφάβητο:

א	a
ב	v
ב	b
ג	g
ד	j
ד	d
ה	h (άφωνο)
ו	v
ז	z
ח	ch (χ, από τον λαιμό)
ט	t
י	y
כ	ch
כ	c
ק	ch ή k αντίστοιχα αλλά τελικό
ל	l
ל	ll
מ	m
מ	m τελικό
נ	n
נ	ñ
ן	n τελικό
ס	s

נ	‘
פ	f
פ	p
ף	f τελικό
צ	tz
ץ	tz τελικό
ק	q
ר	r
ש	s
שׁ	sh
ת	t

Σύστημα στίξης (הֿיָרֵךְ ,νικουντότ) Τιβεριάδος με φωνητική απόδοση (ισχύει και για τα ρωμανιώτικα) :

ֿ patah a, α

ֿ segol e, ε

ֿ tsere e, ε

ֿ hirik i, ε

ֿ kamats a (εκτός από το kamats gadol υπάρχουν και τα kamatz katan και hataf kamatz που προφέρονται ως «ο»), εξαρτάται από τη θέση και τα γράμματα που τα περιστοιχίζουν)

ֿ kubbutz u, ου

ֿ shuruk u, ου

ֿ holam o, ο

2.4. Μεταγραφή σε λατινικούς χαρακτήρες.

(σελίδα 1)

Estas las palabras²⁵⁸ que

hablo Mosheh a todo

²⁵⁸ E8/E6 Estas son las palauras· E3 Estas son las palabras· E19 Estas son las palabras· E5/E7 ***as son las pa**bras· E4 Estas son las palabras. Φαίνεται ξεκάθαρα η απουσία του βοηθητικού ρήματος ser στην PC.

Yisrael en parte²⁵⁹ del Yarden²⁶⁰, en el

dizierto, en la llanura

a ascuenta de Çuf, entre

Paran y entre Tofel, y Laban,

y Hazerot, y Di-Zahav²⁶¹: [2] Onze

dias de Chorev, carrera²⁶² de

monte de Se'ir, hasta Qades

Barnea: [3] Y fue en quarenta

años, en onze mezes, en

uno a el mes,²⁶³ hablo Mosheh

a hijos de Yisrael como todo

lo que encomendo Adonay a el

a ellos: [4] Enpues de su

herir²⁶⁴ a Sichon rey de el

Emori, que estan en Cheshvon, y

a Og rey del Bashan, que estan

en Ashtarot, en Edrei: [5] En

²⁵⁹ E8/E6 dallent· E3 ala pasada· E19 enla parte· E5/E7 *a parte· E4 a quende. Εμφανής η απουσία άρθρου στην PC ακολουθώντας κατά λέξη το Μασορετικό Κείμενο “רַבְּצָה”.

²⁶⁰ E8/E6· E3· E19· E5/E7· E/4 Jordan. Είναι σαφής η χρήση του αμετάφραστου εβραϊκού τοπωνύμιου, μόνο στην PC.

²⁶¹ E8/E6 do es e mucho oro· E3 de zahav· E19 bezerro de oro· E5/E7 abundana del oro· E/4 dizaab. Στα εβραϊκά «צַהָב» «zahav» σημαίνει χρυσός. Σε άλλες μεταφράσεις παρουσιάζεται μεταφρασμένο και σε άλλες, όπως η PC, αμετάφραστο.

²⁶² E8/E6 la carrera· E3 camjino· E19 el lugar· E5/E7 camjino· E/4 camino.

²⁶³ E8/E6 el primer dia del mes· E3 en primero del me*· E19 primero dia del dicho mes· E5/E7 enel primero dia del mes· E/4 enel primero dia del mes. Και εδώ παρατηρείται εβραϊσμός και λέξη προς λέξη μετάφραση του

שְׁתֵּי הַיָּמִים

²⁶⁴ ²⁶⁴ E8/E6· E3· E19· E5/E7· E/4 depues que mato.

parte de el Yarden, en tierra de

Moav, envelunto Mosheh

declarer a la

(σελίδα 2)

ley esta²⁶⁵, por dezir: [6] Adonay

nuestro Dio²⁶⁶, hablo a nos en

Choreb por desir abasto a vos

estar en el monte este: [7]

Catad y movedvos a vos, y

venid a monte de el Emori,

y a todos sus vezinos

en la llanura, en el monte,

y en la bashura, y en el

darom, y en el darom, y en puerto de la mar,

tierra del Kenaani, y el Lebanon

hasta el rio el grande, rio

de Perat²⁶⁷: [8] Veey,²⁶⁸ di a delante de

vos a la tierra, venid y eredad

²⁶⁵ E8/E6 la ley· E3· E19· E5/E7· E/4 esta ley. Παρατηρείται εβραϊσμός ως προς τη σύνταξη, με λέξη προς λέξη μετάφραση «תַּיִן הַיַּרְדֵּן».

²⁶⁶ E8/E6 dios· E3 dios· E19 señor· E5/E7 dios· E/4 dios.

²⁶⁷ E8/E6 eufrates· E3 parad· E19 perad· E5/E7 eufrates· E/4 eufrates.

²⁶⁸ E8/E6 - (Esta tierra uos)· E3· E19· E5/E7· E/4 ved que.

a la tierra que juro Adonay a vuestros

padres, a Abraham, a Yizchaq,

y a Yaaqov, por dar a ell[o]s,

y a su semen enpues

ellos : [9] Y dishe a vos en la

ora esa,²⁶⁹ por dezir: non puedo

a mis solas llevar a vos :

[10] Adonay, vuestro Dio, mojigo a vos, y

ahec, vos oy como estrellas

de los sieelos a mojidumre :

Adonay, Dio de vuestros padres,

añada sobre vos como vos mil vezes,²⁷⁰ y

bendiga a vos como hablo a vos : [12] Como

lleware

(σελίδα 3)

a mis solas vuestro trabajo,

y vuestro cargo, y vuestra

baraja :²⁷¹ [13] Dad a vos varones

²⁶⁹ Μόνο στο E5/E7 απαντάται η ίδια μετάφραση «en esa ora».

²⁷⁰ E8/E6 muchas millarias· E3 mjll vezes· E19 mjll vezes· E5/E7 mjll vezes· E/4 mill vezes.

²⁷¹ E8/E6· non puedo snnero soffrir las vuestras faziendas et vuestras cargas & vuestras contiendas E3 commo leuare solo vuestros enbargos & vueastras cargas & vuestros pleytos· E19 commo leuare you solo vuestro afan & vuestra carga & vuestros plantos· E5/E7 que non puedo yo solo lleuar vuestras cargas & vuestros pleytos & vuestras contiendas· E/4 commo leuare solo vuestras cargas & vuestras contiendas.

sabios²⁷² y entendidos, y

sabidos a vuestros trivos,

y ponerlose en vuestras

caveseras : [14] Y respondistes

a mí, y dishistes : Buena la

coça²⁷³ que hablaste por hazer :

[15] Y tome a capitanes de

vuestros trivos, varones

sabios y sabidos, y di

a ellos capitanes sobre

vos, mayores de miles,

mayorales de çientos, y

mayorales de çinquenta, y

mayorales de diezes, y alguaziles

a vuestros trivos²⁷⁴ : [16]

Y encomende a vuestros

juezes en la ora esa por

dezir : oid entre vuestros ermanos, y juzgaredes

justidad entre varon y entre su ermano, y

²⁷² E8/E6 Dat de vos varones sabios· E3 dat avos otros omnes sabios· E19 dad de entre vos omes· E5/E7 dad de vos varones sabidores· E/4 dad avos omnes sabios.

²⁷³ E8/E6 buena cosa· E3 buena es la cosa· E19 buena es la cosa· E5/E7 buena cosa· E/4 buena es esta cosa.

²⁷⁴ E8/E6 que vos mostrassen cada cosa· E3 en vuestros tribos· E19 para vuestros trybos· E5/E7 para vuestros tribos· E/4 a vuestros tribus.

entre su pelegrino²⁷⁵ : [17] Non conieçades faces en el
juizio, como el pequeño como el grande oiredes,
non temades de delante

(σελίδα 4)

de varon, que el juizio a el
Dio²⁷⁶ el, y la cosa que se
enduresira de vos, allegaredes
a mi, y oirloe : [18] y
encomende a vos²⁷⁷ en la ora
esa a todas las palabras
que hariades : [19] Y movimonos
de Chorev y anduvimos a todo
el dizierito el grande²⁷⁸ y el
temeroso ese que vistes
carrera de monte de el Emori,
como encomendo Adonay, nuestro
Dio, a nos, y venimos hasta
Qades Barnea : [20] Y dishe a vos

²⁷⁵ E8/E6 auene dizo· E3 entre su venedizo· E19 entre su vezino· E5/E7 entre el pelegrino· E/4 & judged justia.

²⁷⁶ E8/E6· E3· E19· E5/E7· E/4 dios.

²⁷⁷ E8/E6 mande todas· E3 & encomende avos· E19 E encomende vos· E5/E7 E encomende vos· E/4 E mande vos.

²⁷⁸ E8/E6 grand desierto· E3 desierto grande· E19 yermo grande· E5/E7 desyerto grande· E/4 grant desierto.
Είναι εμφανής η διαφορά με την επανάληψη του οριστικού άρθρου και στο ουσιαστικό και στο επίθετο.

venistes hasta monte de el

Emori que Adonay, nuestro Dio, da

a nos²⁷⁹ : [21] Vee²⁸⁰ dío Adonay, tu Dio,

a delante de ti a la tierra,

sube, ereda, como hablo Adonay, Dio

de tus padres, a ti non temas

y non te quebrantes : Y

llegastes vos²⁸¹ a mi todos vos,

y dishistes : enbemos

varones a delante de nos y

esculquen a nos a la tierra,

y tornen a nos respuesta

a la carrera que subiremos

por ella, y a las çibdades

que vernemos a elias : [23] Y plugo en mis ojos

la cosa,

(σελίδα 5)

y tome de vos doze varones, varon

uno a cada trivo : [24] Y cataron,

²⁷⁹ E8/E6 nos ha adar· E3 da a vos· E19 a vos· E5/E7 da anos· E/4 nos da.

²⁸⁰ E8/E6 Vey· E3 vee· E19 ved· E5/E7 vee· E/4 vee.

²⁸¹ Στο πρωτότυπο ήταν llegastesvos και επιλέχθη ο χωρισμός, όπως E8/E6 & plegastes vos· E3 & allegastes vos· E19 E allegastes vos· E5/E7 E llegastes vos· E/4 E llegastes.

y subieron a el monte, y
vinieron hasta Nachal Eshkol²⁸², y
esculcaron a ella : [25] Y
tomaron en su mano de fruto de
la tierra y descendieron a nos,
y tornaron a nos respuesta
y dishieron : buena la tierra
que Adonay, nuestro Dio,²⁸³ dan a nos :
[26] Y non quijistes por subir,
y revellastes a dicho de Adonay,
vuestro Dio : [27] Y
combatistesvos²⁸⁴ en vuestras
tiendas, y dishistes: con
aborriçion de Adonay a nos nos saco
de tierra de Mizrayim²⁸⁵ por dar
a nos en poder de el Emori
por estroirnos : [28] Abonde
nos subientes, nuestros
ermanos dislieron a

²⁸² E8/E6 el ual delas uuas· E3 el Rio de escol· E19 la rribera de escol· E5/E7 el arroyo de escol· E/4 el arroyo del rrazimo. Η φράση «לְנַחַל עִשְׁכֹל» έχει διατηρηθεί αυτούσια μόνο στην PC.

²⁸³ E8/E6 nuestro Seynnor dios· E3 adonay nuestro dios· E19 nuestro senor· E5/E7 el señor nuestro dios· E/4 el sennor nuestro dios.

²⁸⁴ E8/E6 murmurastes· E3 & murmurastes· E19 e querellastes· E5/E7 & querellastes· E/4 E murmurastes.

²⁸⁵ E8/E6· E3· E19· E5/E7· E/4 egipto. Ακόμα ένας εβραϊσμός, με το εβραϊκό όνομα για την Αίγυπτο να διατηρείται αυτούσιο στην PC.

nuestro coraçon, por dezir
pueblo grande y alto mas
que nos, çibdades grandes²⁸⁶ y
encastelladas en los çielos
y tambien hijos de gigantes
vimos alli : [29] Y dishe a vos non
vos quebrantedes y non temades
de ellos : Adonay, vuestro Dio,
el andan a delante de vos, el peleara por
vos como todo lo que hizo con vos en Mizrayim a
vuestros ojos : [31] Y en el dizierto que viste

(σελίδα 6)

que te llevo²⁸⁷ Adonay tu Dio como lleva
varon a su hijo en toda la
carrera que anduvistes hasta
vuestro venir hasta el
lugar este : [32] Y en la cosa
esta non vos creyentes en Adonay
vuestro Dio : [33] El andan a

²⁸⁶ E8/E6 grandes villas· E3 villas grandes· E19 çivdades grandes· E5/E7 çibdades han grandes· E/4 villas grandes.

²⁸⁷ E8/E6 leuo· E3 lleuo· E19 leuo· E5/E7 leuaua· E/4 leuo.

delante de vos por la carrera
por esculacar a vos lugar para
vuestro pozar, con el fuego
de noje pro amostrarvos en la
carrera que andariades por
ella, y con la nuve²⁸⁸ de dia :

[34] Y oyo Adonay a voz de vuestras
palabras y ensañose y juro
por dezir : [35] Si vera varon en
los varones estos, el
jerenaçio el malo este, a la
tierra la buena que jure por
dar a vuestros²⁸⁹ padres:

[36] Afueras de Kaleb hijo de Yefuneh
el la vera y a el dare a la
tierra que pizo en ella y a sus
hijos, porque cumplio enpues
de Adonay²⁹⁰ : [37] Tambien en mi se
ensaño Adonay por vosotros
por dezir tambien tu non

²⁸⁸ E8/E6 nuf· E3 nublo· E19 nuue· E5/E7 nuue· E/4 nuue.

²⁸⁹ E8/E6 avuestros padres· E3 asus parientes· E19 asus paryentes· E5/E7avuestros parientes· E/4 asus padres.

²⁹⁰ E8/E6 adios· E3 por dios· E19 de dios· E5/E7 del señor· E/4 del sennor.

entraras alli : [38] Yehoshua bin

Nun, el estan a²⁹¹ delante de ti,

el verna alli, a el esfu[e]rça

que el la hara ereda a

Yisrael : [39] y vuestra familia²⁹²

que dishistes por prea sera

y vuestros hijos que non supieron

oy bien ni mal ellos vernan alli

y a ellos

(σελίδα 7)

la dare, y ellos la eredaran :

[40] y vos catad a vos y

movedvos al dizierto carrera

de mar de Çuf:²⁹³ [41] Y respondistes

y dishistes a mi, pecamos

a Adonay, nos subiremos

y peharemos como todo lo que

nos encomendo Adonay, nuestro

²⁹¹ Στην έκδοση του Moshe, Lazar, ό.π., «estan delante».

²⁹² E8/E6 los vuestros ninnos· E3 & vuestras crianças· E19 & vuestra famjlla· E5/E7 ca vuestra familia· E/4 E vuestros ninnos.

²⁹³ E8/E6 al desierto por la carrera del mar Rubro· E3 el desierto camjino dela mar bermeja· E19 al yermo carrera del mar bermejo· E5/E7 el desyerto camjno del mar bermejo· E/4 el desierto camjno dela mar rruuja.

Dio y ceñistes cada uno a
atuendos de su pelea y
aparejastesvos para
subir a el monte : [42] y disho Adonay
a mi: di a ellos non subades
y non peleedes que non yo
entre vos, y non seredes
hiridos a delante de
vuestros enemigos :[43] Y
hable a vos y non oistes
y rellastes a dicho de Adonay
y soberviaistes y subistes
a el monte :²⁹⁴ [44] Y salio el
Emori el estan en el monte
ese a vuestro encuentro
y periguieron a vos como
hazién las abejas y majaron
a vos en Seir hasta Hormah :
[45] y tornastesvos y

²⁹⁴ E8/E6 dix vos lo yo & no me creyestes. mas contral manda miento de dios et con superbia subiester ala montaynna· E3 E sobistes al monte· E19 E fable convusco & non me oystes & rrebellastes El mandado de dios & soberujastes & subistes al monte· E5/E7 E you dixte vos lo & non lo oystes & rrebellastes el mandamiento de dios & soberujastes & sobistes al monte· E/4 & fable vos lo & non oystes & pasastes el mandamiento del sennor & sobistes ala sierra.

llorastesvos²⁹⁵ a delante Adonay y
non oyo Adonay en vuestra voz y
non escucho avos :[46] y estuvistes en Qades
dias muchos, como los dias que estuvistes.²⁹⁶
[2:1] Y catemos y movimonos al dizierto
carrera de mar de Çuf como hablo Adonay a mi y
arrodeamos

(σελίδα 8)

a monte de Seir dias muchos :
[2] y disho Adonay a mi por dezir :²⁹⁷
[3] Abasto a vos arrodear a el
monte este catad a vos a
tsafon²⁹⁸ : [4] y a el pueblo
encomienda por dezir: vos
pasantes en termino de
vuestros ermanos, hijos de
Esav los estantes e Seir
y temeran de vos y seredes

²⁹⁵ E8/E6 & quando tornastes plorastes· E3· E19 & tornastes & llorastes· E5/E7 E tornastes & llorastes· E/4 E tornastes & llorastes. Εβραϊσμός με λέξη προς λέξη μετάφραση στη σύνταξη της PC.

²⁹⁶ E8/E6 -· E3 que estoujstes· E19 que morastes· E5/E7 que estauades sosegados· E/4 que estaua des sosegados.

²⁹⁷ E8/E6 & dixo dios ami· E3 E dixo dios amj diziendo· E19 E dixo dios amj di a allos· E5/E7 E fablo el señor amj & dixo· E/4 E dixo me el sennor diziendo.

²⁹⁸ E8/E6 aquilon· E3 meredion· E19 çierço· E5/E7 çafon· E/4 aseptentrion.

guardados mucho²⁹⁹ : [5] Non vos
combatades con ellos, que non
dare a vos de su tierra hasta
pizadura de palm de pie, que
eredad a Esav di a monte³⁰⁰
de Seir : [6] çivera compararedes
de con ellos con la plata y
comeredes y tambien aguas
compraredes de con ellos por
la plata y beberedes : [7] que Adonay,
tu Dio te bendisho en todo hego
de tu mano supo tu andar a el
dizierto el grande el este,
esto quarenta años, Adonay tu
Dio contijo non haltaste cosa³⁰¹ :
[8] y pasamos de con nuestros
ermanos hijos de Esav los
estantes en Esir de carrera
de la llanura³⁰² de Eilat

²⁹⁹ E8/E6 et temer vos han· E3 & temeran de vos· E19 -· E5/E7 de vos & guardar vos hedes mucho· E/4 & temeran de vos & guardar vos hedes mucho.

³⁰⁰ E8/E6 la montanna· E3 dy al monte· E19 -· E5/E7di al monte· E/4 di el monte

³⁰¹ E8/E6 non te menguo nada· E3 non te menguo cosa· E19 non te menguo njnguna cosa· E5/E7 non te mengua cosa· E/4 nonte fallesçio cosa.

³⁰² E8/E6 campinna· E3 llano· E19 logar· E5/E7 llana· E/4 canpo.

y de Ezion-Gaber y

catamos y pasamos carrera de dizierto

de Moab : [9] Y disho Adonay a mi non angusties

a Moab³⁰³ y non te combatas con ellos

pelea,

(σελίδα 9)

que non dar a ti de su tierra

eredad, que hijos de Lot di

a Ar eredad : [10] los Emim

de antes estuvieron en ella

pueblo grande y mucho, y alto

como los gigantes : [11] Refaim eran

contados, tambien ellos como

los gigantes y los Moabim

llamavan a ellos Emim³⁰⁴ : [12] Y

en Seir estuvieron los Chorim

de antes y hijos de Esav los

eredaron y los estruyeron

de delante ellos y estaban

³⁰³ E8/E6 No lidies contra los moabitas· E3 non angusties a moab· E19 non apryetes alos de moab· E5/E7 non lidies contra los de moab· E/4 non çerques amoab.

³⁰⁴ E8/E6 claman los emym· E3 los llamauan emjm· E19 llamuan ello anjn· E5/E7 llaman aellos amj· E/4 los llaman emeos.

en su lugar como hizo Yisrael
a tierra de su eredad³⁰⁵ que dio
Adonay a elios : [13] agora alevantadvos,
y pasad a vos a arroyo³⁰⁶ de Zered
y pasamos a arroyo de Zared : [14] y
los dias que anduvimos de
Qades Barnea hasta que pasamos
a arroyo de Zared, trenta y ogo
años hasta atemarse todo
el jerenasio de varones de la
pelea de entre el real³⁰⁷
como juro Adonay a ellos : [15] y
tambien llaga de Adonay fue
en ellos por consomirlos
de entre el real hasta
etemarlos : [16] y fue como
se atemaron todos varones de la
pelea por morir de entre
el pueblo [17] y hablo Adonay a mi por

³⁰⁵ E8/E6 en la tierra· E3 ala tierra de su herençia· E19 en la tierra de su heredad· E5/E7 en la tierra de su herençia· E/4 ala tienda desu heredat.

³⁰⁶ E8/E6 el Rio· E3 el aRoyo· E19 el rryo· E5/E7 al arroyo· E/4 el arroyo.

³⁰⁷ E8/E6 delos li diadores delas aluergadas· E3 omnes para Guerra d entre la hueste· E19 los omnes dela jd dentre la hueste· E5/E7 delos omnes batalladores del rreal· E/4 omnes dela batalla de en medio del rreal segunt.

dezir:³⁰⁸ [18] tu pasan oy a termino

de Moab a Ar :

(σελίδα 10)

[19] y llegarteas³⁰⁹ a ascuenta

hijos de Ammon, non los

angusties, y non te combatas

con ellos, que non dare de tierra

de hijos de Ammon ati eredad

que a hijos de Lot la di

eredad : [20] tierra de Refaim

sera contada, tambien ella

Refaim estuvieron en ella

de antes, y los Ammonim

llamavan a ellos Zamzumim³¹⁰ :

[21] Pueblo grande y mucho y alto

como los gigantes, y

estruyolos Adonay de delante

de ellos, y esterraronlos³¹¹

³⁰⁸ E8/E6 dixo dios ami· E3 & fablo dio amj diziendo· E19 E fablo dios comjgo & dixome· E5/E7 E fablo el señor amj & dixo· E/4 E fablo el sennor ami diziendo.

³⁰⁹ E8/E6 et quando te plegares· E3 & açercar te has· E19 & allegarte has· E5/E7 E allegarteas· E/4 E llegaras enfrente.

³¹⁰ E8/E6 zomyn· E3 samzumjin· E19 sansonjn· E5/E7 zemzomjn· E/4 zanzumeos.

y estuvieron en su lugar :

[22] Como hizo a hijos de Esav,

los estantes de Seir que

estruyo a el Hori de delante

de ellos, y esterraronlos

y estuvieron en su lugar

hasta el dia este³¹² : [23] y

los Avim los estantes en

Haserim hasta Azah Kafrotim

los sallentes de Kaftor³¹³ los

estruyeron, y estuvieron

en su lugar : [24] Levantadvos

movedvos y pasad a arroyo

de Arnon vee di en tu mano

a Çichon, rey de Chesbon el

Emori y a su tierra enpieça ereda y combate

con el pelea³¹⁴ : [25] el dia este enpesare dar

tu pavor y tu temor sobre façes de los

pueblos de basho de todos los çielos que oiran

tu oida estremeçersean y adolorearsean³¹⁵

³¹¹ E8/E6 & fizo· E3 & deseredaron los· E19 & desterrolos· E5/E7 & desterrolos· E/4 & heredaron los.

³¹² E8/E6 entroa oy· E3 fasta el dia de oy· E19 fasta oy este dia· E5/E7 fasta oy· E/4 fasta el dia de oy.

³¹³ E8/E6 capadocia· E3 castoryn· E19 castoryn· E5/E7 castorin· E/4 caftor.

³¹⁴ E8/E6 y comienca batalla esquantra eill· E3 & conbate conel guerra· E19 & conbate conel ljd· E5/E7 & cometed conel la batalla· E/4 & buelue con el batalla.

de delante ti : [26] y enbie

Για τη σύγκριση των κειμένων χρησιμοποιήθηκαν τα χειρόγραφα *E8/E6*, *E3*, *E19*, *E5/E7* και *E4*, τα οποία περιγράφηκαν στην παράγραφο 1.4.2 και βρίσκονται αναρτημένα στον διαδικτυακό τόπο του Project Biblia Medieval, ο οποίος ασχολείται με τη μελέτη των καστιλιάνικων βιβλικών μεσαιωνικών μεταφράσεων και είναι προσβάσιμος στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://corpus.bibliamedieval.es/>.

³¹⁵ E8/E6 espauorezcan que triemblen· E3 estremeçer sean & doloriar se· E19 estremeçeran & temeran· E5/E7 se estremescan & teman· E/4 tenblaran & espauoresçeran.

3. Στήλη με ρωμανιώτικα.

Πρόκειται για την εσωτερική στήλη του βιβλίου, ως εκ τούτου έχει σημασία εάν είναι verso ή recto, σύμφωνα με την εβραϊκή γραφή.

3.1 Εισαγωγικό σημείωμα- η ρωμανιώτικη στήλη.

Η ρωμανιώτικη διασκευή παρουσιάζεται εκτενώς στο κεφάλαιο 3.3 του θεωρητικού μέρους της εργασίας (με τίτλο «η ρωμανιώτικη διασκευή»), στο οποίο και παραπέμπεται ο αναγνώστης, καθώς και για λόγους οικονομίας χώρου δεν κρίνεται εδώ απαραίτητο να επαναληφθούν όσα έχουν εκεί ειπωθεί.

3.2 Διπλωματική μεταγραφή.

(1^η σελίδα, recto, δεξιά στήλη)

אלה אֶטוּטָא טָא לויָא אִישׁ
אֶשְׁדִּיכֶן אוּ מִשֶׁה פ
פְּרוֹשׁ אוּלוּטוֹן יִשְׂרָאֵל אִישׁ טו
פְּרָמָא טו יְרֵדן אִישׁ טִין אָרִימוּ
אִישׁ טוֹן קבוּ אֶנְגְּדִישׁ טו סוּף
אֶנְמִשָּׂא טִי פֶּאָרן קִי אֶנְמִשָּׂא טִי
תִּפְל קִי לָבֶן קִי חֲצֵרֶת קִי דִי ז
זָהב : אחד אֶדְקָא מְרִישׁ
אֶפוּ טִי חֲרַב שְׁטְרֶטָא אוּרוֹשׁ טו
שְׁעִיר אוֹשׁ טִי קֶדֶשׁ בְּרַנְעָ :
ויהי קִי אִיטוֹן אֶשׁ טָא שְׂרַנְדָּא
כְּרוֹנִיא אִישׁ טוֹן אֶדְקָטוּ מִינָא

איש טי מְנָא טו מינו אָשִׁדִּיכֵן
או משה פְּרוֹשׁ טָא פְּדִיאַ טו ש
יִשְׂרָאֵל שָׂאן אוֹלוֹ אוֹשׁ אָפְרָגִילֵן
או קִרְיוֹשׁ אָפְטוֹן פְּרוֹשׁ א
אָפְטוֹנוֹשׁ : אחרי אִישׁ־טָרָא
אופו אָדִינֵן טו סָחֵן וְשִׁילָא טו
אָמְרִי אוֹשׁ אָקְתִּטוֹן אִישׁ טי ח
חֶשְׁבוֹן קֵ טוֹן עוֹג וְשִׁילָא טו
בְּשֵׁן אוֹשׁ אָקְתִּטוֹן אִישׁ טִין א
עֶשְׂתֶּרֶת אִישׁ טִין אָדְרָעִי : כעבר

איש טו אָפְרָמָא טו יְרֵדֵן אִישׁ טִין אִי טו מוֹאָב אֵתְלִישֵׁן אוֹ מִשָּׁה נְדִיאֲלִינִי טִין

(2¹ σελίδα, verso, αριστερή στήλη)

אוֹרְמִינָא אָטוֹטִין טו אִיפִי : יי
או קִרְיוֹשׁ אוֹתְאוֹשְׁמֶשׁ אָשִׁדִּיכֵן
פְּרוֹשׁ אָמֶשׁ אִישׁ טי חֶרֶב טו אָפִי
פּוֹלִי אָשׁשׁ אוֹפוֹ קְתֶשְׁטִי אִישׁ
טו אוֹרוֹשׁ אָטוֹטוֹ : פנו גִּנְפֶשְׁטִי
קי שִׁינְפֶרְטִי אָשׁשׁ קִי אֵלְפִי א
אִישׁ טו אוֹרוֹשׁ טו אָמְרִי קִי פְּרוֹשׁ
אוֹלוֹשׁ טוֹשׁ יִיטוֹנוֹשְׁטוֹ אִישׁ טוֹן
קבוֹ אִישׁ טו אוֹרוֹשׁ קִי אִישׁ טו
כְּמִילוֹ קִי אִישׁ טוֹן נוֹטוֹ קִי אִישׁ
טו פְּרִיאֲלִי אִי טו פְּנֶעֱנִי קִי טו

לְבָנוֹן אוֹשׁ טוֹן פּוֹטְמוֹ טוֹן מְגָלוֹ
פּוֹטְמוֹ טוֹ פְּרָתִי : רֵאָה דְיִי
אַדּוֹקָא אוֹבְרוֹשְׁטֶשׁ טִין יֵאֵי
אַלְטִי קִ' קְלָרוֹנוֹמִישְׁטִי טִין אִ'
אוֹשׁ אָמוֹשׁן אוֹ קִירִיוֹשׁ טוֹן ג
גוֹנִיוֹנְשׁ טוֹ אַבְרָהָם טוֹ יֶצְחָק
קִי טוֹ יַעֲקֹב נְדוֹשִׁי אֶפְטוֹנוֹן קִי
טִישׁ שְׁפּוֹרְשְׁטוֹשׁ קֶטְפּוֹדוֹטוֹשׁ :
וְאָמַר קִי אֶפָא פְרוֹשׁ אָשׁשׁ טִין
אוֹרָא אֶקִינִי טוֹ אֶפִי דִין אֵיבוֹרוֹ
מוֹנְכוֹשְׁמוֹ נְשִׁיקוֹשׁוֹ אָשׁשׁ : יי
אוֹ קִירִיוֹשׁ אוֹ תֵאוֹשְׁשׁ אֶפְלִיתִיוֹן
אָשׁשׁ קִי אֵידוֹ אָשִישׁ שְׁיִמְרָא שְׁן
טֵא אֶשְׁטֵרִי טוֹ אוֹרְנוֹ אִישׁ טִי פ
פְּלִיתוֹטִיטָה יי אוֹ קִירִיוֹשׁ תֵאוֹשׁ טוֹן גוֹנִיוֹנְשׁ נְפְרוֹזְמִיקְשִׁי
אַפְנוֹשְׁשׁ שְׁאֵן אָשׁשׁ כִילִישׁ פּוֹרֶשׁ קִי נְבְלוֹיִשִׁי אָשׁשׁ כְּתוֹשׁ
אַשִידִיכֵן אָשׁשׁ : איכח פּוֹשׁ נָא שִיקוֹשׁוֹ
ץץץ

(3¹ σελίδα, recto, δεξιὰ στήλη)

סוֹנְכוֹשְׁמוֹ טִי פִירְקֶשִישְׁשׁ קִי טוֹ
גוֹמְרִישְׁשׁ קִי טוֹ דִיקֶשִימוֹשְׁשׁ :
הבו דוֹטִי אָשׁשׁ אֶתְרוֹפּוֹשׁ
פְרוֹנִימוֹשׁ קִי גְנוֹשְׁטִיקוֹשׁ קִי ג
גְנוֹרִימוֹשׁ אִישׁ טֵא שְׁקִיפְטֶרְשׁשׁ
קִי נְטוֹשׁ כְּלוֹ אִישׁ טֶקְפֶלְטֶקְנֶשׁשׁ

ותענו קי אפלויתיקטי אמן :
 ק' איפטי קלו טו פרמא אוש א
 אשידיכש נקמומי : ואקח קי
 אפירא טא קפלטיקנא טון ש
 שקפטרונשש אתרופוש פרונימוש
 קי אגנורימוש קי אדוקא א
 אפטונוש קפלטיקנא אפנושש
 ארכוש כילידרוש ק' ארכוש א
 אקטודרוש קי ארכוש פנינדרוש
 ק' ארכוש דקרוש ק' רבדפורוש
 איש פא שקפטרשש : ואצוה
 קי אפרגילא טוש קריטדשש טן
 אורא אקיני טו איפי נאקויטי
 אנמשא טוש אדרפושש קי נ
 נקרינפי דיקו אנמשא אניר קי אנמישא טון
 אדרפוטו קי אנמשא טון קשנוטו : לא מי
 גנורישטי פרושופא איש טי קרישי שן מיקרו שן
 מגלון נ אקושיטי מי פוביתיתי אפו אוברושטי
 44 664 669

(4¹ σελίδα, verso, αριστερή στήλη)

אניר אוטי אי קרישי טו תאו א
 אפטי קי טו פרמא אוש נש
 נשקליריני אפו אשש פ
 נשימושיטי פרוש אמין קי נאטו
 אקושו : ואצוה קי

אַפְרָגִילָא אָשֶׁשׁ טִין אֹרְהָ אַקִּינִי
אֹלָא טָא טִיפֵּט יאֹשׁ נַקְמֵטִי :
וּנְסַע קִי אָשִׁינְפִירְמִי אַפּוֹ טִי
חֶרֶב קִי אָפִינְגִמִי אֹלִי טִין אָרִימוֹ
טִי מְגִלִי קִי טִין פּוֹבְרִי אַקִּינִי א
אֹשׁ אִידִיטִי שְׁטֶרְטָא אֹרוֹשׁ
פּוֹ אָמוֹרִי כְּתוֹשׁ אַפְרָגִילָן אֹ אוֹ ק
קִירְיוֹשׁ אֹ תֹאוֹשׁ מֶשׁ אָמֶשׁ קִי
אִירְתְּמִי אֹשׁ טִי קִדֶּשׁ בְּרַנַּע :
וְאֹמֵר קִי אִיפָא פְרוֹשׁ אָשֶׁשׁ
אִירְתְּפִי אֹשׁ טוֹ אֹרוֹשׁ טוֹ א
אָמֵרִי אֹשׁ אֹ קִירְיוֹשׁ אֹ חג
תֹאוֹשׁ מֶשׁ דִּידִי אָמֶשׁ :
רֹאה דִּי אָדוֹקֵן אֹ קִירְיוֹשׁ
אֹ תֹאוֹשׁוֹ אֹבְרוֹשְׁטֶשׁוֹ טִין אִי
אַנְבָּא קְלָרוֹנוֹמֶשִׁי כְּתוֹשׁ אָשְׁדָּבֵן
אֹ קִירְיוֹשׁ תֹאוֹשׁ טוֹן גּוֹנְיוֹנְשׁוֹ :
אַשֶׁן מִי פּוֹבִיתִישׁ קִי מִי ט
טְרוֹמְקֶשִׁישׁ : וְתִקְרִבּוֹן קִי
אַשְׁמוֹשִׁיטִי פְרוֹשׁ אָמֵן אֹלִישֶׁשׁ
קִי אִיפִטִי נְאַפְשְׁטִילוֹמִי א
אַתְרוֹפּוֹשׁ אֹבְרוֹשְׁטֶשׁ מֶשׁ קִי נ
נְקֶטְפֶּטִישׁוֹן אָמֶשׁ טִין אִי קִי
נְשְׁטֶרְפֶּשׁוֹן אָמֶשׁ לוֹגוֹ טִי שְׁטֶרְטָא אֹשׁ נ
נְאַנְבוֹמִי אִישׁ אָפֶטִין קִי טָא קֶשְׁטֶרִי אֹשׁ נ
נְרֶתוֹמִי פְרוֹשׁ אָפֶטָא : וַיִּיטֵב קִי אָגְתִּינּוֹן אִישׁ טָא מְטִימוֹ טוֹ פְרָמָא

(5^η σελίδα, recto, δεξιά στήλη)

קי אַפֿירא אַפּו אַפּש דוֹדִיקא א
אַתְרוֹפּוּש אַנִיר אַינן אַיש טו
שְׂקִיפֶטְרוּ : וַיִּפְנוּ קִי אַגְנָפֶשֶׁן
קִי אַגְבִּיקוֹן אַיש טו אורוֹש קִי א
אַיֶרְתָּן אוֹש טו פּוֹטְמוֹ טו אַשְׂכֵּל
קִי אַקְטֶפְטִישֶׁן אַפֶּטִין : וַיִּקְחוּ
קִי אַפִּירוֹן אַיש טו כְּרִיטוֹש אַפּו
טו קֶרְפוֹ טִיש אַיִש קִי אַקְטֶבֶשֶׁן
פּרוֹש אַמֶּש קִי אַשְׂטֶרְפֶּשֶׁן אַמֶּש
לוֹגוֹ קִי אַיֶפֶן קֵלִי אַיִש א
אוֹש אוֹ קֶרִיוֹש אוֹ תַאוֹשְׁמֶש דִּידִי
אַמֶּש : וְלֹא קִי דִין אַתְלִישֶׁטִי
נְאֻבִיטִי קִי אַדְרֶטְפֶּשֶׁטִי טוֹן
אוֹרִיזְמוֹ טו קֶרִיוֹ טו תַאוֹשֶׁש :
וּתְרַגְנוּ קִי אַקְטֶגוֹגִישֶׁטִי אַיש
טִיש טַדְשֶׁש קִי אַפֶּטִי מְמִישִׁשְׁמוֹ
טו קֶרִיוֹ אַמֶּש אַבְגֶּלְמֶש אַפּו
טִין אַיִי טִין אַיִפֶּטוֹ נְדוֹשִי אַמֶּש
אַיש טו כְּרִי טו אַמּוֹרִי נִמ
נְמֶשְׁקֶשְׁלִיפֶשֶׁי : אַנֶּא פּוֹ אַמִּיש
אַנְבִּנוּמִי אִי אַדְרֶפִּימֶש אַנְלִישֶׁן
טִי קֶרְדִּיאַמֶּש טו אַיִפִי לְאוֹש מ
מְגֵלוֹש קִי פֶשִׁילוֹש אַפּו אַמֶּש
קֶשֶׁטְרֶא מְגֵלֶא קִי טִיכוּמְנֶא אַיש
טוֹן אוֹרְנוֹ קִי אַפֶּטֶא פֶּדִיא טוֹן

אַלִּינוּן אִידִיאַמִי אַקִי : וַאֲמַר קִי
אַיִפֶּא פֶּרוֹשׁ אַשֶּׁשׁ מִי טְרוֹמְקֶשֶׁטִי
קִי מִי פּוֹבְתִיטִי אַפּוֹ אַפְטוֹנוֹשׁ :
יִי אִו קִירִיוֹשׁ אִו תַּאֲוֶשֶׁשׁ אִוּפּוֹ
פִּינִי אִוּבְרוֹשֶׁטֶשׁ אַפְטוֹשׁ נְ פּוֹלְמִי יִטְשֶׁשׁ שֶׁן אִוּלוֹ
אִוּשׁ אַקְמִין מְטִישֶׁשׁ אִישׁ טִין אִיִּפְטוֹ אִישׁ טֶא
מְטִישֶׁשׁ : וּבַמְדַּבֵּר קִי אִישׁ טִין אַרִימוֹ אִוּשׁ אִידִיִּישׁ

(6¹¹ σελίδα, verso, αριστερή στήλη)

אִוּשׁ שְׂאֲשׁוֹקוֹשֶׁן אִו קִירִיוֹשׁ א
אִוּתַּאֲוֶשׁוֹ כְּתוֹשׁ נְאֲשִׁיקוֹנִי אַנִּיר
טוֹן אִייוֹטוֹ אִישׁ אִוּלִי טִי שְׂטֶרְטֶא
אִוּשׁ אַפּוֹרְפֶטיקֶשֶׁטִי אִוּשׁ נ
נְאֶרְתִיטִי אִוּשׁ טוֹן טוֹפּוֹ אַטוֹטוֹן
: וּבַדַּבֵּר קִי אִישׁ טוֹ פֶּרְמֶ אַטוֹטוֹ
דִּין אַשִּׁישׁ פִּישְׂטֶבִיטִי אִישׁ טוֹן
קִירִיוֹ טוֹן תַּאֲוֶשֶׁשׁ : הַהוֹלֵד אִוּפּוֹ
פִּינִי אִוּבְרוֹשֶׁטֶשֶׁשׁ אִישׁ טִי שׁ
שְׂטֶרְטֶא נְקֶטְפֶטישִׁי אַשֶּׁשׁ טוֹפּוֹ
נֶשֶׁשׁ אַפְלִיקֶפֶשִׁי מִ טִין אִישְׂטֶא
טִי נִיכְטֶא נְאֲשֶׁשׁ דִּיקֶשִׁי אִישׁ טִי
שְׂטֶרְטֶא אִוּשׁ נְפֶטי אִישׁ אַפְטִין
קִי מְטוֹ שִׁינְפּוֹ טִין אִימֶרֶא :
וּישְׁמַע קִי אַקוֹשֶׁן אִו קִירִיוֹשׁ טִי
פּוֹנִי טוֹן לוֹיוֹנֶשֶׁשׁ קִי אִוּרִישְׂטִין
קִי אַמוֹשֶׁן טוֹ אִיפִי : אַם אַן

אידיי אָנִיר אִישׁ טױש אַתְּרוֹפּוּשׁ
אַטױטוֹנוּשׁ טױ יִינוּשׁ טױ קָקױ א
אַטױטױ טִין אָיִ טִי קְלִי אוֹשׁ א
אַמוּשָׁא נְדוּשׁוּ טױן גּוֹנִיּוֹן שָׁשׁ :
זולתו אוקשותיו או כָּלֵב יוֹשׁ טױ
יִפְנֶה אַפְטוּשׁ נָא טִין אִיִּדִיִּי קִי א
אַפְטוֹנוּ נָא דוּשׁוּ טִין אָיִ אוֹשׁ א
אַפְטִישׁן אִישׁ אַפְטִין קִי טױן
פְּדִיוֹנְטױ אַדִּיטָא אוֹשׁ אִיִּמִישׁן
קִטְפוֹדוּ טױן קִירִיוּ : גַּם אַפְטָא
אִישׁ אַמֵּן אַתִּימוֹתִין אוֹ קִירִיוֹשׁ
שִׁנְפּוֹרְמָשׁשׁ טױ אַפִּי אַפְטָא אַשִּׁי
נְמִי אַרְטִישׁ אַקִּי : יְהוֹשֻׁעַ אוֹ
יְהוֹשֻׁעַ יוֹשׁ טױ נון אוֹפּוּ שְׁטַקִּי
אוֹבְרוֹשְׁטִשׁוּ אַפְטוּשׁ נְאַרְטִי א
אַקִּי אַפְטוֹן דִּינְמוּשִׁי אוֹטִי א

אַפְטוּשׁ נְטִין קְלָרוֹנוֹמִישִׁי טױ יִשְׂרָאֵל : וּטְפַכּם קִי טױ נִפְיֹשְׁשׁ אוֹשׁ
אִיפְטִיָּא קוֹרְשׁוּשׁ נְאַיִנִי קִי טָא פְּדִיאָשְׁשׁ אוֹשׁ דִּין אִיקְשֵׁרוֹן
שִׁימְרָא קְלוֹ קִי קָקױ אַפְטִי נְאַרְתוֹן אַקִּי קִי אַפְטוֹנוּן 77

(7^η σελίδα, recto, δεξιά στήλη)

נְ טִין דוּשׁוּ קִי אַפְטִי נְאַטִין ק
קְלָרוֹנוֹסִישׁוֹן : וְאַתֵּם קִי אַשִּׁישׁ
גְּנִפְשִׁיָּאשְׁשׁ קִי שִׁנְפּוֹרְטִי א
אִישׁ טִין אַרִימוּ שְׁטַרְטָא תְלָשָׁא
טױ סױף : וְתַעֲנוּ קִי אַפְלוּיִתְקִטִי

ק' איפטי פרוש אמן אפטיקשמי
טו ק'ריו אמיש נאנבומי קי נ
נפולמישומי שאן אולו אוש
אפרגל מש או קיריוש או תאושמ
קי אזושטיקיטי אניר טא
אגא טו פולמו טו קי קנ
קונומתיקיטי נאנביטי איש טו
אורוש : ויאמר קי איפן או
קיריוש פרוש אמן פי אפטונון
מי אנביטי קי מי פולמישטי א
אוטי דין אימי משותיושש קי מי
תנטותיטי אוברושטי שטוש
אוכטרושש : ואדבר קי
אשידכא פרוש אשש קי דין א
אקושיטי קי אדרטפשיטי ט
טון אוריזמו טו קיריו קי אקקנטי
קי אנביקטי איש טו אורוש :
ויצא קי אביקן או אמרי
אופו קתטי איש טו אורוש אקינ
שינפדישש קי אדרמן אשש
כתוש קמנון אי מלישש קי א
אשידריפון אשש איש טי שעיר
אוש טי חרמה : ותשובו קי
אשטרפיקטי קי אקלפשיטי א
אוברושטי שטו קיריו קי דין אקושן או קיריוש איש טי
פוני שש קי דין אפיקרשטין פרוש אשש : ותשבו קי

אַקְצָטִי אִישׁ טִי קָדֶשׁ מֵרֶשׁ פּוֹלֶשׁ שְׂאֵן טִישׁ אֲמַרֶשׁ אֹוֶשׁ
אַקְצָטִי : וּנְפֹן קִי אֲגִנְפֶשְׁמִי קִי אִישׁ יִנְפִירְמִי אִישׁ טִיו
אַרִימוֹ שְׂטָרְטָא תְלֶשָׂא טו סוּף כְּתוֹשׁ אֲשִׁידִיכֹן אוֹ ק
ףֶף קִירִיוֹשׁ פְּרוֹשׁ אֲמֹן קִי אֲטָרִירֶשְׁמִי טו ך

(8th σελίδα, verso, αριστερή στήλη)

אֹרוֹשׁ טו שְׁעִיר מֵרֶשׁ פּוֹלִישׁ :
וּיֵאמֶר קִי אֵיפֹן אוֹ קִירִיוֹשׁ פְּרוֹשׁ
אַמֵּן טו אֵיפִי : רַב פּוֹלִי אֲשֶׁשׁ
אוֹפוֹ אֲטָרִירֶשְׁטִי טו אֹרוֹשׁ
אַטוֹטוֹ גִּנְפֶשְׁטִי אֲשֶׁשׁ בּוֹרִינָא :
וְאֵת קִי טוֹן לָאוּ פְּרָגִילִי טו
אַיִפִי אֲשִׁישׁ אֲפֶרְנָטִי אִישׁ טו
שִׁינּוֹרוֹ טוֹן אֲדַרְפִּיוֹן שֶׁשׁ פְּדִיָּא
טו עֶשׂוֹ אוֹפוֹ קֵתוֹנָדִי אִישׁ טִי
שְׁעִיר קִי נְפוֹבִיתוֹן אֲפוֹ אֲשֶׁשׁ קִי
קִי נְפִילְכְּטִיטִי פּוֹלָא : אֵל מִי
שִׁינְגֶרֶשְׁטִיטִי אִישׁ אֲפֶטוֹנוֹשׁ
אוֹטִי נְאֵמִי דוֹשׁוֹ אֲשֶׁשׁ אֲפוֹ טִין
אַיִ טוֹשׁ אוֹשׁ פְּטִימָא פְּלָמוֹ פ
פּוֹדוֹ אוֹטְ קֶלְרוֹנוֹמָנָא טו עֶשׂוֹ
אַדוֹקָא טו אֹרוֹשׁ טו שְׁעִיר :
אַבֵּל פְּיִי נְאָגוֹרֶשְׁטִי אֲפוֹ
אַפֶּטוֹנוֹשׁ מִטוֹ אֲשִׁימִי קִי נְפֶט
קִי אֲפֶטָא יָדוֹ נְאָגוֹרֶשְׁטִי אֲפוֹ
אַפֶּטוֹנוֹשׁ מִ אֲשִׁימִי קִי נְפִיטִי :

כי אוטי או קיריוש או תאושו
 אַבְלוּיִישׁ שִׁי אִישׁ פֶּאן קְמוּמָא
 טוֹן כִּירְיוֹן שׁו אִיקְשֶׁרן טו אָמְשׁו
 טין אָרימו טי מַגְלִי אָטוּטִי א
 שְׂרַנְדָּא כְּרוּנִיָּא או קִירְיוֹשׁ או
 תְּאוּשׁו מְטָשֶׁן דִּין אֶלִיפְשֶׁשׁ ט
 טִיפּוּטָא : ונעבר קי אַפְרָשְׁמִי
 אָפּו טוּש אַדְרָפוּשְׁמֶשׁ פְּדִיָּא טו
 עָשׁו אופו קתונדי איש טי שְׁעִיר
 אָפּו טי שְׂטָרְטָא טו קבו אָפּו טין
 אִילַת קי אָפּו טין עֶצִיוֹן גָּבֵר : ונפן קי אָגְנִנְפְּשֶׁמִי קי אַפְרָשְׁמִי
 שְׂטָרְטָא אָרימו טו מוֹאָב : ויאמר קי אִיפֶן או קִירְיוֹשׁ פְּרוֹשׁ
 אָמִין מִי שְׂטַנְכוֹרְשִׁישׁ טוֹן מוֹאָב קי מִן אָנְגְּדִישְׁטִישׁ אִישׁ
 999 אַפְטוּנוּשׁ פּוֹלְמוֹ 999

(9th σελίδα, recto, δεξιά στήλη)

אוטי דין דידו אָשֶׁן אָפּו טן אָיִטו
 קְלָרוֹנוּמִיָּא אוטי איש טָא פְּדִיָּא
 טו לוט אָדוּקָא טין עַר קְלָרוֹנוּמֶן
 : חאמים אי אָמִים אָפּו פְּרוּטָא
 אַקְצֶן אִישׁ אַפְטִין לָאוּשׁ מ
 מַגְלוֹשׁ קי פּוֹלִישׁ קי אִיפְשִׁילוֹשׁ
 שן טוש אלינוש : רפאים רְפָאִים
 נְלוּגְרִישְׁטוֹן אַפְטָא אַפְטִי שָׁאן
 טוש אָלִינוּשׁ קי אי מוֹאָבִים
 קְרִיוֹן אַפְטוּנוּשׁ אִימִים : ובשעיר

קיאיש טי שער אַקתונדן אי
חרים אַפו פֿרוטא קי טא פֿדנא
טו עשו אַקלרונמישן טוש קי
אַקשלפֿשן טוש אַפו אוברושטטוש
קי אַקשן קטותיוטוש כתוש א
אַקמן או ישׂראל איש טין אַני
טיש קלרונמישטו אוש אַדוקן
או קיריוש אַפֿטונון : עתה
טורא שיקוטי קי אַפֿרשטי אַשש
טו פוטמו טו זָרד קי אַפֿרשמי טו
פוטמו טו זָרד : והימים קי אי
מרש אוש אַפֿינגמי אַפו טין קדש
ברנע אוש אוטי אַפֿרשמי טו פ
פוטמו טו זָרד טרנדא אוכטו
כרונגא אוש נפֿלרושי אולו טו
ינוש אַתרופי טו פולמו אַפו א
משותיו טו פושטו כתוש אַמושין
או קיריוש אַפֿטונון : וגם קי
אַפֿטא דרמוש טו קיריו איטון
איש אַפֿטונוש נטוש אַפֿניישי
אַפו משותיו טו פושטו אוש נ

נפֿלרושון : ויהי קי אַטון כתוש אַפֿלרושן אולי אי אַתרופי טו פולמו
נאַפֿתנון אַפו משותיו טו לאו : וידבר קי אַשדכן או קיריוש פֿרוש אַמן
טו אפי : אתה אַשי אַפֿרנש שימרא טו שינורו טו מואב טין ער :

(10^η σελίδα, verso, αριστερή στήλη)

וקרבת קי נְשִׁימוֹשִׁישׁ אֲנַגְנָדִישׁ
פְּדִיָּא טו עֲמוֹן מִי טוֹשׁ שׁט
שְׁטַנְכוֹרְשִׁישׁ קִי מִי שִׁינְגְרִישְׁטִישׁ
אִישׁ אֲפֹטוֹנוֹשׁ אִיטִי נְאֻמִי דוֹשׁוּ
אָפוּ אִי פְּדִיָּא טו עֲמוֹן אִישׁן
קְלָרוֹנוֹמְיָא אוֹטִי אִישׁ טָא פְּדִיָּא
טו לוֹט טִין אָדוֹקָא קְלָרוֹנוֹמְיָא :
ארץ אִי טוֹן רְפָאִים נְלוֹגְרִישְׁטִישׁ
אָפֹטָא אֲפֹטִי אִי רְפָאִים א
אָקְתוֹדֵן אִישׁ אֲפֹטִין אָפוּ פְּרוֹטָא
קִי אִי עֲמוֹנִים קְרָזוֹן אֲפֹטוֹנוֹשׁ
זְמַזְמִים : עם לָאוֹשׁ מְגֹלוֹשׁ קִי
פּוֹלִישׁ קִי פְּשִׁלוֹשׁ שְׁאֵן טוֹשׁ
אֲלִינוֹשׁ קִי אָקְשְׁלִיפְּשִׁטוֹשׁ אוּ
קִירִיוֹשׁ אָפוּ אוֹבְרוֹשְׁטִטוֹשׁ קִי
אָקְלָרוֹנוֹמִישְׁטוֹשׁ קִי אָקְצֵן א
אָדִיטְ טוֹשׁ : כאשר כְּתוֹשׁ אָקְמֵן
טוֹן פְּדִיוֹן טו עֵשׂוּ אוֹפוּ קְתוֹנִיָּדִי
אִישׁ טִי שְׁעִיר אוֹשׁ אָקְשְׁלִיפְּשֵׁן
טוֹן חֲרִי אָפוּ אוֹבְרוֹשְׁטִטוֹשׁ קִי
אָקְלָרוֹנוֹמִישְׁטוֹשׁ קִי אָקְצֵן א
אָדִיטְ טוֹשׁ אוֹשׁ טִין אִימְרָא א
אָטוֹטִין : והעוֹים קִי אִי עוֹים
אוֹפוּ קְתוֹנִיָּדִי אִישׁ טִי חֲצָרִים א
אוֹשׁ טִין עֲזָה אִי כְּפִתוֹרִים אוֹפוּ

אָבִינֹן אִפּוֹ טִי כִפְתָר אֶק
אָקְשֵׁלִיפְשֵׁנְטוֹשׁ קִי אָקְצָן א
אָדִיטוֹשׁ : קומו שִׁיקוּטִי
שִׁינְפֶרְטִי קִי אָפְרֶשֶׁטִי טוֹן פּוֹטְמוֹ
טו אָרְנוֹן אִיִּדְיִי אָדוֹקָא אִישׁ טו
קָרִי שׁוֹ טוֹן סִיחֹון נְשִׁילְיָא טו חֶשְׁבֹּן טוֹן אָמְרִי קִי
טִין אִי טו קִינִישִׁי קְלָרוֹנוֹמִישִׁי קִי שְׁנַגְרִישׁוֹ אִישׁ
אָפְטוֹן פּוֹלְמוֹ : היום טִין אִימְרָא אָטוֹטִין נְכָרִישִׁי
נְדוּשׁוֹ טִי טְרוֹמְרָא שׁוֹ קִי טוֹן פּוֹבוֹ שׁוֹ אִיפִי פְרוֹשׁוֹפְאָ
טוֹן לֵאוֹן קְטוֹתִיו אֹלוֹן טוֹן אֹרְנוֹ אֹשׁ נְאָקוֹשׁוֹן טו
אָקוֹזְמֶשׁוֹ קִי נְטְרוֹמְקֶשׁוֹן קִי נְפּוֹבֶתוֹן אִפּוֹ א
אֹבְרוֹשְׁשׁוֹ : ואשׁלח קִי אָפְרָבוֹדִישׁא

3.3 Εκδοτικές αρχές.

Κεφαλαία γράμματα δεν υπάρχουν στα εβραϊκά, οπότε επιλέχθηκε να γραφούν με κεφαλαία τα τοπωνύμια και τα κύρια ονόματα. Σε όσα από αυτά, επίσης, μεταφέρονται αυτούσια από την εβραϊκή, επιλέγεται ο τονισμός σύμφωνα με την εβραϊκή προφορά, ενώ στη μεταγραφή του Hesseling καταγράφονται χωρίς τονισμό, σε αντίθεση με τις τονισμένες ελληνικές λέξεις. Στη συγκεκριμένη μετάφραση μάλιστα, σε αντίθεση με άλλες, σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται η ακριβής μεταφορά από την εβραϊκή. Η μεταγραφή στα ελληνικά έγινε κατά σειρές, διατηρώντας τον χωρισμό του αρχικού κειμένου ώστε να υπάρχει ευκολία αντιπαράθεσης με τη διπλωματική μεταγραφή. Για λόγους ομοιομορφίας και ευκολίας, απερρίφθη στην αρχή του κάθε στίχου η πρώτη εβραϊκή λέξη, ένα φαινόμενο που δε συναντάται στη στήλη λαντίνο. Αυτή η διαφορά θεωρώ ότι καταδεικνύει ότι η μετάφραση των ρωμανιώτικων ή / και των ισπανοεβραϊκών δεν έγιναν για αυτήν την έκδοση, αλλά προϋπήρχαν, με το ίδιο μάλιστα φαινόμενο, αλλά με την επανάληψη δύο λέξεων στη

ρωμανιώτικη μετάφραση του *Ιωνά*³¹⁶ και με μία λέξη στον *Εκκλησιαστή*.³¹⁷ Επίσης, για να μην υπάρξει σύγχυση, απερρίφθη και το αρχικό γράμμα της επόμενης σειράς, που εμφανίζεται σε κάποιες σειρές, όπως ακριβώς και στο λαντίνο κείμενο. Ως τελικό αποτέλεσμα στα ελληνικά εμφανίζεται μόνο το ρωμανιώτικο κείμενο χωρίς παρεμβολές, εκδοχή που είναι σε συνάφεια με την προφορικότητα του κειμένου. Επίσης έγινε χρήση αποκλειστικά του μονοτονικού και της σύγχρονης ορθογραφίας, χωρίς καμιά απολύτως παρέμβαση στη σύνταξη, στη φωνολογία και τη μορφολογία. Παρόλα αυτά, υπάρχει μια διόρθωση στη μεταγραφή της λέξης «κϣϣϣ» στην ένατη σειρά της πρώτης σελίδας διότι το χατάφ καμάτς προφέρεται ως «ο», δηλαδή προφέρεται ως «στράτο». Επιπλέον, το νικούντ χατάφ σπανίζει στο απόσπασμα και ίσως να μην πρόκειται για αυτό, αλλά να υπάρχει θέμα ασάφειας με τον εμποτισμό του μελανιού ή να πρόκειται για λάθος. Αφετέρου, η ίδια ακριβώς λέξη και μάλιστα συνοδευόμενη με τη λέξη όρος, δηλαδή «στράτα όρος» απαντάται και στην ενδέκατη σειρά της τέταρτης σελίδας και εκεί είναι ευανάγνωστη και σαφής η γραφή της χωρίς το χατάφ αλλά και με πατάχ στο γράμμα «ρες». Αυτή η διόρθωση καταγράφεται στο κείμενο της ρωμανιώτικης καταγραφής, σε σύγκριση με τη λέξη «στρατιά» της μεταγραφής του D.C. Hesseling.³¹⁸

Στο αρχικό κείμενο δεν υπάρχει τελικό «νουν», ακόμα και σε λέξεις που τελειώνουν με αυτό το γράμμα, ακόμα και εάν υπάρχει διακριτό διάστημα, κενό ανάμεσά τους. Επιλέχθηκε η διάκριση, ο χωρισμός αυτών των λέξεων. Ακόμα όμως και σε περιπτώσεις που υπάρχουν ενοποιημένες λέξεις, όταν ουσιαστικά ακολουθούνται από κτητικές αντωνυμίες ή σύνδεσμοι που ακολουθούνται από ρήματα, επιλέχθηκε να γραφούν ξέχωρα οι λέξεις. Μέχρι και τη δεύτερη σελίδα καταγράφονται οι ενοποιήσεις αυτές, ώστε να γίνει σαφές σε ποιες περιπτώσεις διαχωρίζονται ενοποιημένες λέξεις στο πρωτότυπο κείμενο. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να καταστεί σαφές ότι υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις που οι λέξεις όχι μόνο δε χωρίζονται από κενό, αλλά είναι ενοποιημένες αφού παραλείπεται το τελικό «ς», σε μερικές περιπτώσεις που με «σ» ξεκινά η επόμενη λέξη. Συγκεκριμένα οι περιπτώσεις: «αδελφούσας», «Θεόσου», ή «κριτάδεσας». Στα σημεία αυτά διαχωρίζονται οι λέξεις και μπαίνει πάντα σε αγκύλες το γράμμα που προστίθεται ώστε να προκύψει ο διαχωρισμός. Δεν διαχωρίζεται όμως η λέξη «ηγής» που εμφανίζεται πάντα ως ενοποιημένη με το άρθρο της

³¹⁶ Βλ. <https://www.gbbj.org/texts/T2_a.html> όπως ανακτήθηκε στις 13 Ιανουαρίου 2019.

³¹⁷ Βλ. Nicholas de Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, J.C.B. Mohr, Γερμανία, 1996, σσ. 71-78.

³¹⁸ Βλ. D.C. Hesseling, *Les cinq livres de la loi (le Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547...*, ό.π., σ. 346.

ονομαστικής πτώσης διότι είναι σαφές από τα συμφραζόμενα ότι αποτελεί όντως μία λέξη, ως στοιχείο διαλέκτου. Ως στοιχείο διαλέκτου διατηρήθηκε και η γραφή «άθρωπος» γραφή η οποία αναφέρεται και από τον J. Starr.³¹⁹

Όπως εξηγεί και ο Henri Tonnet,³²⁰ στα εβραϊκά υπάρχουν σύμφωνα με διπλή προφορά, στιγμαία ή εξακολουθητική στα γράμματα ך μπετ, ם καφ, and ץ πε, ανάλογα με αν υπάρχει μέσα στο γράμμα το σημείο στίξης, νταγκές (װׁׁ). Για παράδειγμα, το γράμμα «πε» δηλαδή, διαβάζεται ως «φε» ή «πε» με το νταγκές ץ. Παρόλο που το κείμενο διαθέτει σημεία στίξης, συνήθως δεν εμφανίζονται σε αυτές τις περιπτώσεις, οπότε η μεταγραφή γίνεται ανάλογα με την επικρατούσα προφορά.

Επίσης για το αντίστοιχο της προφοράς του «γ» απαντώνται δύο περιπτώσεις: Για την ανάδειξη της προφορικότητας του κειμένου, λέξεις που ο Hesseling λόγω του «γιοντ» μεταγράφει ως «βασιλέα» και «γονέων», προτιμήθηκε λόγω πιστότερης απόδοσης στην εβραϊκή προφορά να καταγραφούν ως «βασιλιά» και «γονιών». Η μία περίπτωση είναι το γράμμα «γιοντ» μπροστά στα φωνήεντα «ε» και «ι» και το γράμμα «γκίμελ» μπροστά από τα φωνήεντα «α» και «ο» και « ο». Το «γιοντ» ανάμεσα σε δύο φωνήεντα είναι ενδεικτικό εξαφάνισης χασμοδίας, π.χ. των «γονιών», στον 117^ο στ. στη 2^η σελίδα και «μνια» στον 13^ο στ. στην 1^η σελίδα.

Ο δίφθογγος «ντ» γράφεται μόνο με το εβραϊκό γράμμα «ντάλετ». Χωρίς νταγκές προφέρεται ως «δ» και με νταγκές ως «ντ», μια γραφή όμως που δεν απαντάται συνήθως, όπως προαναφέρθηκε. Έτσι σε λέξεις όπως «σαράντα», γράφονται μόνο με ένα «ντάλετ» χωρίς «νουν» μπροστά, ως δηλαδή d. Και όχι nd. Παρόλα αυτά, όπως επισημαίνει και ο Tonnet,³²¹ στον στίχο 1:15, διαβάζουμε *χιλιαντάρους, εκατοντάρους* χωρίς «ν», αλλά *πεννηντάρους* με «ν». Χωρίς «ν» γράφεται και η λέξη «άνθρωπος», δηλαδή «άθρωπος», βλ.1:13, 15, 22, 23. Το ίδιο φαινόμενο είχε παρατηρήσει ήδη ο Belleli. Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε ότι στο 2^ο κεφάλαιο του Δευτερονόμιου, αυτό αλλάζει άρδην, αφού λέξεις όπως «κάθονται» (2:8), τράντα (2:14) γράφονται με «νουν» και «ντάλετ». Επίσης, στο 2:24 εμφανίζεται η λέξη «βασιλιάς», γραμμένη με το γράμμα «βαβ» ως β για πρώτη φορά και όχι

³¹⁹ Βλ. Joshua, Starr, "A Fragment of a Greek Mishnaic Glossary." *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, τόμος 6, 1934, σ. 361.

³²⁰ Βλ. Henri Tonnet, «Η καταγραφή της νέας ελληνικής με εβραϊκούς χαρακτήρες στην Πεντάτευχο της Κωνσταντινούπολης (1547)», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα*, επιμ. Χρήστος Κλαίρης, 1992, σ. 210.

³²¹ *Ibid.*, σ. 211.

με «μπετ», όπως συνηθιζόταν πριν η γραφή του β, κάτι που καταδεικνύει ένα είδος ανομοιογένειας στη γραφή ανάμεσα στο 1^ο και 2^ο κεφάλαιο.

Οι εβραϊσμοί που εντοπίζονται στο κείμενο, έχουν εν πολλοίς περιγραφεί από τον Lazare Belleli.³²² Αξίζει να σημειωθεί το άκλιτο *ος* που μεταφράζει το άκλιτο εβραϊκό *asher*, αλλά και το *οπού* που μεταφράζει το άρθρο που τίθεται μπροστά από μετοχή στο εβραϊκό κείμενο.

Μεταγραφή στα ελληνικά

- כ α ή ‘ (ανάλογα με το νικούντ που το συνοδεύει)
- ב β
- בּ μπ
- ג γ
- גּ γ (ανάμεσα από φωνήεντα συνήθως, π.χ. «ηγή»)
- ד ντ ή δ
- ה άφωνο, συνήθως στο τέλος της λέξης
- ו ο ή ου ανάλογα με το νικούντ που το συνοδεύει, σπάνια εμφανίζεται ως β.
- ז ζ
- ח χ, από τον λαιμό
- ט τ
- י ‘
- כּ χ
- ק κ
- ך κ τελικό
- ל λ
- מ μ
- ם μ τελικό
- נ ν
- ן ν τελικό
- ס, δε χρησιμοποιείται. Μόνο στις εβραϊκές λέξεις, τοπωνύμια, ονόματα κ.ο.κ.
- פ ‘ (ανάλογα με το νικούντ που το συνοδεύει)
- פּ φ
- פּ π

³²² Βλ. Lazare Belleli, «Une version grecque du Pentateuque du seizième siècle», *ό.π.*, σσ. 290-291.

η φ τελικό
ς τσ
γ τσ τελικό
ρ κ
γ ρ
ψ σ
ψ σσ
η τ

Για τη φωνητική απόδοση του συστήματος στίξης Τιβεριάδος, ισχύει η αντιστοίχιση, όπως περιγράφηκε στη λαντίνο διασκευή.

3.4 Μεταγραφή σε ελληνικούς χαρακτήρες.

(σελίδα 1)

[1] ετούτα τα λόγια ος

εσύντυχεν ο Μοσέ

προς όλο το Ισραέλ εις το

πέραμα του Ιαρδέν εις την έρημο

εις τον κάμπο³²³ ανάγναντις το Σουφ

ανάμεσα τη Παράν και ανάμεσα τη

Θόφελ και Λαβάν και Χαζερόθ³²⁴ και Δι

Ζαάβ^{325,326} [2] έντεκα μέρες

από τη Χορέβ στράτα³²⁷ όρος του

³²³ Α. Σ. εν τη ομαλή.

³²⁴ Σ. Ασηρώθ.

³²⁵ Α. (και) ικανόν.

³²⁶ Gr.V. Ούτοι οι λόγοι ους διείλεκται μωσεύς προς πάντα τον ισραέλ εν τω πέραν του ιαρδένου εν τη ερήμω εν τη φρούδη αντικρύ φύκους ανά παράνα και ανά τόφελον λαβάνα τε και αυλάς και ικανού χρυσού.

LXX Ούτοι οι λόγοι, ους έλάλησεν Μωυσης παντι Ισραηλ πέραν του Ιορδάνου εν τη έρήμω προς δυσμαίς πλησίον της έρυθράς ανά μέσον Φαραν, Τοφολ και Λοβον και Αυλων και Καταχύρσεια.

Σειρ ως τη Καδές Βαρνέα:³²⁸

[3] και ήτον εις τα σαράντα

χρόνια εις τον εντέκατο μήνα

εις τη μνια του μηνού εσύντυχεν

ο Μοσέ προς τα παιδιά³²⁹ του

Ισραέλ σαν όλο ος επαράγγειλεν

ο Κύριος αυτόν προς

αυτουνούς:³³⁰ [4] ύστερα

οπού έδειρεν τον Σιχόν βασιλιά του

Εμορί ος εκάθετον εις τη

Χεσβόν και τον Ογ βασιλιά του

Βασάν ος εκάθετον εις την

Ασθαρóθ εις την Εδρεί :³³¹

[5] Εις το απέραμα του Ιαρδέν εις την ηγή του Μοάβ εθέλησεν ο Μοσέ να³³² διαλύνει την

(σελίδα 2)

ορμηνιά ετούτην του ειπέι :³³³

³²⁷ Στο κείμενο διαβάζεται ως «στράτο», αλλά επειδή ίσως υπάρχει μια μουντζούρα με μελάνι και είναι δυσανάγνωστη η γραφή, έγινε προσπάθεια για σύγκριση με άλλο σημείο που η γραφή είναι ευανάγνωστη. Το σημείο βρέθηκε στην ενδέκατη σειρά της τέταρτης σελίδας, όπου απαντάται η ίδια φράση «στράτα όρος». Η γραφή εκεί είναι ευανάγνωστη και σαφής και ως εκ τούτου επιλέχθηκε η ίδια γραφή και εδώ. Να σημειωθεί ότι στη μεταγραφή του Hesseling, η συγκεκριμένη λέξη αναφέρεται ως «στρατιά», παρόλο που δεν υπάρχει το γράμμα «γιοντ» που θα δικαιολογούσε αυτή τη μεταγραφή. Βλ. Hesseling, σ.346.

³²⁸ Gr.V. τη ενδεκάτη ημέρα αφ'ωρέβου οδώ όρους σείρου μέχρι καδέσης του βαρνέου.

LXX ένδεκα ήμερῶν έν Χωρηβ όδός επ' όρος Σηρ έως Καδης Βαρνη.

³²⁹ Α. Σ. Θ. τους υιούς

³³⁰ Gr.V. τοίνυν ετέλεσεν εν τετταρακοστώ έτει εν τω ενδεκάτω μηνί εν τη πρώτη του μηνός, διείλεκται μωσεύς προς τους υιείς ισραέλου κατά πανθ' άπερ εκέλευσεν ο ονωτης αυτός προς αυτούς.

LXX και έγενήθη έν τῷ τεσσαρακοστώ έτει έν τῷ ένδεκάτῳ μηνί μιᾶ τοῦ μηνός έλάλησεν Μωυσης πρὸς πάντας υιούς Ισραηλ κατά πάντα, όσα έντεείλατο κύριος αυτός πρὸς αυτούς.

³³¹ Gr.V. μετά τὸ βαλείν αυτόν ζιῶνα τον βασιλέα του εμορίου ος καθήστο εν εσεβόνι και ωγόν τον βασιλέα του βασάνος όσπερ καθήστο εν ασταραίς εν εδραιίν·

LXX μετά τὸ πατάξει Σηων βασιλέα Αμορραίων τὸν κατοικήσαντα έν Εσεβων και Ωγ βασιλέα τῆς Βασαν τὸν κατοικήσαντα έν Ασταρωθ και έν Εδραϊν

³³² Ο σύνδεσμος «να» στο πρωτότυπο κείμενο είναι ενωμένος με την επόμενη λέξη «διαλύνει», επειδή το «νουν» δεν είναι τελικό. Σύμφωνα με τις περιγραφείσες εκδοτικές αρχές, επιλέχθηκε ο χωρισμός τους.

[6] ο Κύριος ο Θεός μας³³⁴ εσύντυχεν
προς εμάς εις τη Χορέβ του ειπεί
πολύ εσάς οπού κάθεστε εις
το όρος ετούτο³³⁵ : [7] γνέψετε
και συνεπάρετε εσάς και ελάτε
εις το όρος του Εμορί και προς
όλους τους γειτόνους³³⁶ του³³⁷ εις τον
κάμπο³³⁸ εις το όρος και εις το
χαμηλό και εις τον νότο³³⁹ και εις
το παραγιάλι³⁴⁰ ηγή του Κεναανί³⁴¹ και το
Λεβανόν³⁴² ως τον ποταμό τον μεγάλο
ποταμό του Φραθ: ³⁴³ [8] διέ
έδωκα όμπροστε σας³⁴⁴ την ηγή
ελάτε και κληρονομήσετε την ηγή
ος έμοσεν ο Κύριος των
γονιών σας³⁴⁵ του Αβραάμ, του Ιτσχάκ

³³³ Gr.V. εν τω πέραν του ιαρδένου εν γη μωάβου βεβούληται μωσεύς ερμηνεύσαι τον νόμον τουτονί τω φάναι.

LXX εν τῷ πέραν τοῦ Ιορδάνου ἐν γῆ Μωαβ ἤρξατο Μωυσεὺς διασαφῆσαι τὸν νόμον τοῦτον λέγων

³³⁴ «ο Θεός μας» και οι τρεις λέξεις είναι ενωμένες στο πρωτότυπο.

³³⁵ Gr.V. ο οντωτής ο θεός ημών διείλεκται προς ημάς εν ωρέβη τω φάναι.

LXX Κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν ἐλάλησεν ἡμῖν ἐν Χωρηβ λέγων Ἰκανούσθω ὑμῖν κατοικεῖν ἐν τῷ ὄρει τούτῳ·

³³⁶ Α. γείτονας.

³³⁷ Στο πρωτότυπο είναι «γειτόνουςτου», δηλαδή ενωμένες οι λέξεις.

³³⁸ LXX αραβά Α. εν ομαλή· Σ. εν τη πεδιάδι· Θ. εν δυσμαίς Σ. πάλιν· εν τη οικήτω.

³³⁹ LXX και προς λίβα.

³⁴⁰ LXX και παραλίαν θαλάσσης.

³⁴¹ Η λέξη επελέγη να γραφεί σύμφωνα με την εβραϊκή προφορά.

³⁴² Η λέξη επελέγη να γραφεί σύμφωνα με την εβραϊκή προφορά.

³⁴³ Gr.V. κλίνατε και απάρατε υμίν, άφιχθε τα εις όρος του εμορίου και προς πάντα τα γειτονούντα οι εν τη ερήμω, εν τω όρει καν τη ταπεινή καν τω νότω καν τη ακτή της θαλάττης, την γην του κεναανίου και τον λεβανόνα, μέχρι του ποταμού του μεγάλου του ποταμού περάθου.

LXX επιστράφητε και άπάρατε υμεις και εισπορεύεσθε εις όρος Αμορραίων και προς πάντας τοὺς περιοίκους Αραβα εις όρος και πεδίον και προς λίβα και παραλίαν, γην Χαναανίαν και Αντιλίβανον ἕως τοῦ ποταμοῦ τοῦ μεγάλου Εὐφράτου.

³⁴⁴ Στο πρωτότυπο είναι ενωμένες οι λέξεις «όμπροστε» και «σας».

³⁴⁵ Στο πρωτότυπο είναι ενωμένες οι λέξεις «γονιών» και «σας».

και του Ιαακόβ να δώσει αυτών και
της σποράς τους³⁴⁶ καταπόδου τους^{347,348}

[9] και είπα προς εσάς την

ώρα εκείνη του επειεί δεν ημπορώ
μονάχος μου³⁴⁹ να σηκώσω³⁵⁰ εσάς :³⁵¹

[10] ο Κύριος ο Θεός [ς] σας επλήθυνεν

εσάς και ιδού εσείς σήμερα σαν³⁵²

τα άστρη του ουρανού³⁵³ εις τη

πληθότητα: ³⁵⁴ [11] ο Κύριος Θεός των γονιών σας³⁵⁵ να προσμίξει³⁵⁶

απάνου σας³⁵⁷ σαν εσάς χίλ[ι]ες³⁵⁸ φορές και να βλογήσει εσάς χαθώς

εσύντυχεν εσάς: ³⁵⁹[12] πώς να σηκώσω

(σελίδα 3)

μοναχός μου τη πείραξή σας και το

γομάρι σας³⁶⁰ και το δικάσιμό σας³⁶¹ : ³⁶²

³⁴⁶ Στο πρωτότυπο είναι ενωμένες οι λέξεις «σποράς» και «τους».

³⁴⁷ Στο πρωτότυπο είναι ενωμένες οι λέξεις «καταπόδου» και «τους».

³⁴⁸ Gr.V. θεώ έδωκα επίπροσθεν υμών την γην, άφιχθε και κεκλήρωσθε την γην ην ώμοσεν ο οντωτής τοις πατράσιν υμών αβράμη, ισάκη και ιακώβω, δούναι σφίσι και τω σπέρματι σφών μετ' αυτούς. LXX ίδετε παραδέδωκα ένώπιον ύμών την γήν· είσπορευθέντες κληρονομήσατε την γήν, ήν ώμοσα τοίς πατράσιν ύμών τῷ Αβρααμ και Ισαακ και Ιακωβ δούναι αύτοίς και τῷ σπέρματι αύτῶν μετ' αυτούς.

³⁴⁹ Στο πρωτότυπο είναι ενωμένες οι λέξεις «μονάχος» και «μου».

³⁵⁰ Α. αίρειν· LXX φέρειν. Στο πρωτότυπο της PC είναι ενωμένες οι λέξεις «να» και «σηκώσω».

³⁵¹ Gr.V. εφην τε προς υμάς εν τῷ καιρῷ κείνῳ τῷ φάναι· ου δυνήσομαι μ'νος μοι αίρειν υμάς·

LXX και είπα πρὸς υμάς έν τῷ καιρῷ έκεινῳ λέγων Ου δυνήσομαι μόνος φέρειν ύμάς·

³⁵² LXX ωσει.

³⁵³ Η ίδια έκφραση τ'άστρη τ'ουρανού απαντάται στον *Απόκοπο*, στ. 92.

³⁵⁴ Gr.V. ο οντωτής ο θεός υμών επλήθυνεν υμάς, αύτικά θ' υμείς τήμερον ως οι αστέρες του ουρανού τῷ πλήθει·

LXX κύριος ό θεός ύμών επλήθυνεν ύμάς, και ιδού έστε σήμεραν ώσει τὰ άστρα τοῦ οὔρανοῦ τῷ πλήθει·

³⁵⁵ Στο πρωτότυπο είναι ενωμένες οι λέξεις «γονιών» και «σας».

³⁵⁶ Στο πρωτότυπο είναι ενωμένες οι λέξεις «να» και «προσμίξει».

³⁵⁷ Στο πρωτότυπο είναι ενωμένες οι λέξεις «απάνου» και «σας».

³⁵⁸ Στο πρωτότυπο γράφει «χίλιες». «Χίλιες» και κατά Hesseling, σ. 347.

³⁵⁹ Gr.V. ο οντωτής ο θεός των πατέρων υμών προστίθησιν εφ' υμίν ώσπερ υμείς χιλιάκις, ευλογήσειέ θ' υμάς καθάπερ διείλεκται υμίν.

LXX κύριος ό θεός τῶν πατέρων ύμών προσθειή ύμίν ως έστε χιλιοπλασίως και εύλογήσαι ύμάς, καθότι έλάλησεν ύμίν.

[13] δότε εσάς ανθρώπους
φρόνιμους και γνωστικούς και
γνώριμους εις τα σκήφτρα σας
και να τουςβάλω εις τα κεφαλατίκια σας: ³⁶³

[14] και απηλογηθήκετε εμέν
και είπετε καλό το πράμα ος
εσύντυχε³⁶⁴ να κάμωμε: ³⁶⁵ [15] και
επήρα³⁶⁶ τα κεφαλατίκια των
σκήφτρων σας ανθρώπους φρόνιμους
και εγνώριμους και έδωκα
αυτουνούς κεφαλατίκια απάνου σας
άρχους³⁶⁷ χιλιαντάρους και άρχους
εκατοντάρους και άρχους πενηντάρους³⁶⁸
και άρχους δεκάρους και ραβδατόρους
εις τα σκήφτρα σας³⁶⁹: ³⁷⁰

[16] και επαράγγειλα τους κριτάδε[ς] σας την

³⁶⁰ LXX και την υπόστασιν· Α. το άρμα· Σ. το βάρος υμών.

³⁶¹ LXX και τας αντιλογίας υμών.

³⁶² Gr.V. πως είδω μόνος εγώ ον μόχθον υμών, τον φόρτον υμών και την δίκην υμών·

LXX πώς δυνήσομαι μόνος φέρειν τόν κόπον υμών και την υπόστασιν υμών και τας αντιλογίας υμών;

³⁶³ Gr.V. δότε υμίν αυτοί άνδρας σοφούς συνετούς τε και εγνωσμένους τοις σκήπτροις υμών, θήσω τα' αυτούς εις κεφαλάς υμών.

LXX δότε έαυτοις άνδρας σοφούς και έπιστήμονας και συνετούς εις τας φυλάς υμών, και καταστήσω έφ' υμών ήγουμένους υμών.

³⁶⁴ LXX ελάλησας.

³⁶⁵ Gr.V. αποκέκρισθε δε μοι και έφητε· χρηστός ο λόγος ον διείλεξει ποιήσαι.

LXX και άπεκρίθητέ μοι και είπατε Καλόν τó ρήμα, ό ελάλησας ποιήσαι.

³⁶⁶ LXX και έλαβον εξ υμών.

³⁶⁷ Κατά Hesseling, *άρχους*, σ. 347.

³⁶⁸ Εδώ ο δίφθογγος γράφεται και με «νουν» και με «ντάλετ».

³⁶⁹ LXX τοις κριταίς υμών.

³⁷⁰ Gr.V. τοίνην έλαβον τας κεφαλάς των σκήπτρων υμών, άνδρας σοφούς εγνωσμένους τε, και έδωκα σφάς κεφαλάς εφ' υμών, χιλιάρχους εκατοντάρχους τε και πενηκοντάρχους δεκάρχους τε και πράκτορας των σκήπτρων υμών.

LXX και έλαβον εξ υμών άνδρας σοφούς και έπιστήμονας και συνετούς και κατέστησα αυτούς ήγεΐσθαι έφ' υμών χιλιάρχους και εκατοντάρχους και πενηκοντάρχους και δεκαδάρχους και γραμματοεισαγωγείς τοις κριταίς υμών.

ώρα εκείνη του ειπεί να ακούγετε
ανάμεσα τους αδερφούς σας και
να κρίνετε δίκ[ι]ο³⁷¹ ανάμεσα ανήρ και ανάμεσα τον
αδερφό του και ανάμεσα τον ξένο του: ³⁷² [17] μη
γνωρίσετε πρόσωπα εις τη κρίση σαν μικρό σαν
μεγάλο να ακούσετε μη φουβηθείτε από όμπροστε

(σελίδα 4)

ανήρ ότι η κρίση του Θεού
αυτή και το πράμα ος
να σκληρύνει από εσάς³⁷³
να σιμώσετε προς εμέν και να το
ακούσω :³⁷⁴ [18] και
επαράγγειλα εσάς την ώρα εκείνη
όλα τα τίπετε(τίπετα)³⁷⁵ ος να κάμετε:³⁷⁶
[19] και εσυνητήραμε από τη
Χορέβ και επήγαμε όλη την έρημο

³⁷¹ Στο πρωτότυπο «δίκιο».

³⁷² Gr.V. εκέλευσα τοίνυν τοις κριταῖς υμῶν εν τῷ καιρῷ κείνῳ τῷ φάναι· τῷ ακοῦειν μεταξύ των ἀδελφῶν υμῶν και κρίνετε δικαιοσύνην αν' ἄνδρα κανά τον ἀδελφόν κανά τον μέτοικον αὐτοῦ·
LXX καὶ ἐνετειλάμην τοῖς κριταῖς υμῶν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ λέγων Διακούετε ἀνά μέσον τῶν ἀδελφῶν υμῶν καὶ κρίνατε δικαίως ἀνά μέσον ἀνδρὸς καὶ ἀνά μέσον ἀδελφοῦ καὶ ἀνά μέσον προσηλύτου αὐτοῦ.

³⁷³ LXX ἀφ' υμῶν· Σ. υπέρ υμᾶς.

³⁷⁴ Gr.V. ουκ επιγνώσεσθε πρόσωπον εν κρίσει, ως του μικρού τήδε του μεγάλου ακούσεσθε· ου δείσετε από πρόσωπου ανδρός, η γαρ κρίσις του θεού εστί· τον δε λόγο νος σκληρυνεί αφ' υμῶν προσοίσετε προς με, και πεύσομαι αὐτόν.

LXX οὐκ ἐπιγνώση πρόσωπον ἐν κρίσει, κατὰ τὸν μικρὸν καὶ κατὰ τὸν μέγαν κρινεῖς, οὐ μὴ ὑποστείλῃ πρόσωπον ἀνθρώπου, ὅτι ἡ κρίσις τοῦ θεοῦ ἐστίν· καὶ τὸ ῥῆμα, ὃ ἐὰν σκληρὸν ἦ ἀφ' υμῶν, ἀνοίσετε αὐτὸ ἐπ' ἐμέ, καὶ ἀκούσομαι αὐτό.

³⁷⁵ Προτείνεται η λέξη «τίπετε» να αντικατασταθεί από «τίπετα» για λόγους συνέπειας με τα επόμενα κεφάλαια του Δευτερονόμιου, που δε μελετώνται στην παρούσα εργασία, όπως το κεφ. 4 και 9. Η λέξη «τίπετε» συνήθως στο κείμενο της PC, σημαίνει «τίποτα». Ενώ τα «τίπετα» είναι εβραϊσμός που ως νόημα έχει στη συγκεκριμένη φράση «όλα τα πράγματα να κάνετε», βλ. Hesseling, ό.π., σ. 441.

³⁷⁶ Gr.V. εκέλευσα θ' υμῖν εν τῷ καιρῷ κείνῳ πάντας τους λόγους ους ποιήσετε.

LXX καὶ ἐνετειλάμην υμῖν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ πάντας τοὺς λόγους, οὓς ποιήσετε.

τη μεγάλη και την φοβερή εκείνη
ος είδιετε στράτα όρος
του Εμορί χαθώς επαράγγειλεν ο
Κύριος ο Θεός μας εμάς και
ήρθαμε ως τη Καδές Βαρνέα:³⁷⁷
[20] και είπα προς εσάς
ήρθετε ως το όρος του
Εμορί ος ο Κύριος ο
Θεός μας δίδει εμάς:³⁷⁸
[21] διέ έδωκεν ο Κύριος
ο Θεός σου ομπροστά σου την ηγή
ανέβα κληρονόμησε χαθώς εσύντυχε
ο Κύριος Θεός των γονιών σου
εσέν μη φοβεθής και μη
τρομάξης:³⁷⁹ [22] και
εσιμώσετε προς εμέν όλοι σας
και είπετε να απεστείλομε
αθρώπους ομπροστά μας και
να καταπατήσουν εμάς την ηγή και
να στρέψουν εμάς λόγω τη στράτα ος

³⁷⁷ Gr.V. μετήραμεν ουν αφ' ωρέβου και επορεύθημεν ζύμπασαν την έρημον την μεγάλην και φοβεράν εκείνην ήν τεθέασθε, οδόν όρους του εμορίου, καθάπερ εκέλευσεν ο οντωτής ο θεός ημών ημίν, αφίγμεθα τε μέχρι καδέσης βαρνέου.

LXX Και άπάραντες εκ Χωρηβ έπορεύθημεν πάσαν την έρημον την μεγάλην και την φοβεράν εκείνην, ήν είδετε, οδόν όρους του Αμορραίου, καθότι ένειτείλατο κύριος ό θεός ήμων ήμίν, και ήλθομεν έως Καδης Βαρνη.

³⁷⁸ Gr.V. και είπον προς υμάς· αφίκεσθε μέχρις όρους του εμορίου, όπερ ο οντωτής ο θεός ημών δίδωσιν υμίν· LXX και είπα προς υμάς· ήλθατε έως του όρους του Αμορραίου, ό ό κύριος ό θεός ήμων δίδωσιν υμίν.

³⁷⁹ Gr.V. θεώ δέδωκεν ο οντωτής ο θεός σου ενώπιόν σου την γην· ανάβαινε κληρού, καθάπερ είρηκεν ο οντωτής ο θεός των πατέρων σου σοι· μη φοβού μηδέ δειλία.

LXX ίδετε παραδέδωκεν υμίν κύριος ό θεός υμών πρό προσώπου υμών την γην· αναβάντες κληρονομήσατε, όν τρόπον είπεν κύριος ό θεός των πατέρων υμών υμίν· μη φοβεΐσθε μηδέ δειλιάσητε.

να ανέβουμε εις αυτήν και τα κάστρη ος

να'ρθουμε³⁸⁰ προς αυτά. ³⁸¹

(σελίδα 5)

[23] και εγάθυνεν εις τα μάτια μου το πράμα

και επήρα από εσάς δώδεκα

αθρώπους ανήρ έναν εις το

σκήπτρο: ³⁸² [24] και έγνεψαν

και ανέβηκαν εις το όρος και

ήρθαν ως το ποταμό³⁸³ του Εσκόλ

και εκαταπάτησαν αυτήν:³⁸⁴

[25] και επήραν εις το χέρι τους από

το καρπό της γηής και εκατέβασαν

προς εμάς και έστρεψαν εμάς

λόγο και είπαν καλή γηής

ος ο Κύριος ο Θεός μας δίδει

εμάς :³⁸⁵ [26] και δεν εθελήσετε

να ανεβείτε και ανταρτέψετε τον

³⁸⁰ LXX εισπορευσόμεθα. Κατά Hesselring *έρχουμε*, σ. 347.

³⁸¹ Gr.V. τοίνυν ηγγίσατε προς με πάντες υμείς και εφήτε· πέμψωμεν άνδρας πρόσθεν ημών, και ερευνησουσιν ημίν την γην στρέψουσι θ' ημίν λόγον, την οδόν ήπερ αναβησόμεθα εν αυτή, τας τε πόλεις ας ελευσόμεθα προς αυτάς.

LXX και προσήλθατέ μοι πάντες και είπατε Άποστείλωμεν άνδρας προτέρους ήμων, και έφοδευσάτωσαν ήμίν την γην και αναγγειλάτωσαν ήμίν άπόκρισιν την οδόν, δι' ής αναβησόμεθα εν αυτή, και τας πόλεις, εις ας εισπορευσόμεθα εις αυτάς.

³⁸² Gr.V. ηγάθυνε δ' εν όμμασι μοι ο λόγος, έλαβον τα' αφ' ημών δυοκαίδεκα άνδρας, άνδρα ένα του σκήπτρου. LXX και ήρρεσεν εναντίον μου το ρήμα, και έλαβον εξ ύμων δώδεκα άνδρας, άνδρα ένα κατα φυλήν.

³⁸³ LXX έως φάραγος· Α. χειμάρρου.

³⁸⁴ Gr.V. εκλιναν δε και ανέβησαν εις το όρος και αφίκοντο μέχρι χειμάρρου του βότρου, κατεσκόπησαν τα' αυτήν·

LXX και επιστραφέντες ανέβησαν εις το όρος και ήλθουσαν έως Φάραγος βότρου και κατεσκόπευσαν αυτήν.

³⁸⁵ Gr.V. και έλαβον εν χειρί σφων από του καρπού της γης και κατήνεγκαν προς ημάς, έστρεψαν τε προς ημάς λόγον και είπον· χρηστή η γη ην ο οντωτής ο θεός ημών δίδωσιν ημίν.

LXX και έλάβουσαν εν ταΐς χερσίν αυτών από του καρπού της γής και κατήνεγκαν προς ημάς και έλεγον Άγαθή η γη, ην κύριος ο θεός ήμων δίδωσιν ήμίν.

ορισμό του Κυρίου του Θεού σας³⁸⁶·³⁸⁷

[27] και εκαταγογγύσετε εις

τις τέντε[ς] σας³⁸⁸ και είπετε με μισησμό³⁸⁹

του Κυρίου εμάς³⁹⁰ έβγαλέ μας από

την ηγή την Αίγυφτο να δώσει εμάς

εις το χέρι του Εμορί

να μας ξαλείψει·³⁹¹ [28] που εμείς

ανεβαίνουμε οι αδερφοί μας ανάλυσαν

τη καρδιά μας του ειπί λαός

μεγάλος και ψηλός³⁹² από εμάς

κάστρα μεγάλα και τειχωμένα εις

τον ορανό και απατά παιδιά των

Ελλήνων είδιαμε εκεί·³⁹³ [29] και

είπα προς εσάς μη τρομάξετε³⁹⁴

και μη φουβεθήτε από αυτουνούς·³⁹⁵

[30] ο Κύριος ο Θεός σας οπού

³⁸⁶ LXX, Σ. αλλ' ηπειθήσατε τω ρήματι κυρίου Α. (και) προσηρίσατε...·Θ. (αλλ' ή) παρεπικράνατε το στόμα του κυρίου.

³⁸⁷ Gr.V. ούκουν ηθελήσατε αναβήναι, αντήρατε δε τω στόματι του οντωτού του θεού ημών·

LXX και ούκ ηθελήσατε αναβήναι και ήπειθήσατε τῷ ρήματι κυρίου τοῦ θεοῦ ὑμῶν

³⁸⁸ Μία ενωμένη λέξη στο πρωτότυπο και στον Hesseling, σ. 348.

³⁸⁹ Η μόνη περίπτωση στο κείμενο η κατάληξη «-σμός» δεν αποδίδεται με το εβραϊκό γράμμα ζάγιν που προφέρεται ως «Ζ».

³⁹⁰ Κατά Hesseling μας, σ. 348.

³⁹¹ Gr.V. εγογγύσατε εν ταις σκηναίς υμών και έφητε· εν μίσει του οντωτού προς ημάς εξήγαγεν ημάς από γης αιγύπτου, δούναι ημάς εν χειρί του εμορίου ως φθειροί ημάς.

LXX και διεγογγύζετε εν ταίς σκηναίς υμών και είπατε Διά τὸ μισεῖν κύριον ἡμᾶς εξήγαγεν ἡμᾶς ἐκ γῆς Αἰγύπτου παραδοῦναι ἡμᾶς εις χεῖρας Αμορραίων ἐξολεθρευσαι ἡμᾶς.

³⁹² Κατά Hesseling λαούς μεγάλους και ψηλούς, σελ 348.

³⁹³ Gr.V. ποι ημεις αναβαίνομεν· Οι αδελφοί ημών παρέλυσαν την καρδιαν ημών τω φάσκειν· λεώς μέγας και υψηλότερος ημών, πόλεις μεγάλα και οχυραί ες τους ουρανούς, έτι τε υιείς ανακείων είδομεν εκεί.

LXX ποῦ ἡμεῖς ἀναβαίνομεν· οἱ ἀδελφοὶ ὑμῶν ἀπέστησαν ὑμῶν τὴν καρδιαν λέγοντες Ἔθνος μέγα και πολὺ και δυνατώτερον ἡμῶν και πόλεις μεγάλα και τετειχισμένοι ἕως τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ και υἱοὺς γιγάντων ἐωράκαμεν ἐκεῖ.

³⁹⁴ Κατά Hesseling, προσμίξετε σ. 348.

³⁹⁵ Gr.V. και είπον προς υμάς· ου πτοηθήσεσθε ούτε δείσετε απ' αυτών·

LXX και είπα προς ὑμᾶς Μη πτήξητε μηδὲ φοβηθήτε ἀπ' αυτῶν·

πηγαίνει ομπροστά σας αυτός να πολεμάει ιατ' εσάς σαν όλο
ος έκαμεν μετ' εσάς εις την Αίγυφτο εις τα
μάτια σας :³⁹⁶ [31] και εις την έρημο ος είδεις

(σελίδα 6)

ος σε³⁹⁷ εσήκωσεν³⁹⁸ ο Κύριος
ο Θεός σου χαθώς να σηκώνει ανήρ
τον υιό του³⁹⁹ εις όλη τη στράτα
ος επορπατήξετε ως
να έρθητε ως τον τόπο ετούτον :⁴⁰⁰
[32] και εις το πράμα ετούτο
δεν εσείς πιστεύετε εις
τον Κύριο τον Θεό σας :⁴⁰¹ [33] οπού
πηγαίνει όμπροστε σας εις τη
στράτα να καταπατήσει⁴⁰² εσάς τόπο
να σας απλικέψει με την ιστιά
τη νύχτα να σας δείξει εις τη
στράτα ως να πάτε εις αυτήν
και μη το σύγνεφο την ημέρα :⁴⁰³

³⁹⁶ Gr.V. ο οντωτής ο θεός υμών ο πορευόμενος πρόσθεν υμών, εκείνος πολεμήσει υμίν κατά πανθ' άπερ
εποίησε συν υμίν εν αιγύπτω εν όμμασιν υμίν,

LXX κύριος ό θεός υμών ό προπορευόμενος πρό προσώπου υμών αυτός συνεκπολεμήσει αυτούς μεθ' υμών
κατά πάντα, όσα έποίησεν υμίν εν γη Αιγύπτω

³⁹⁷ Η λέξη *σε* λείπει από τον Hesseling σ. 348.

³⁹⁸ LXX τροφοδοτήσει· Α ήρεν (σε)· Σ. εβάστασέν (σε).

³⁹⁹ LXX ως ειτις τροφοφορήσαι άνθρωπος τον υιόν αυτού· Α. ωσει άραι...Σ. βαστάσαι...

⁴⁰⁰ Gr.V. καν τη ερήμω ην τεθέασαι, η ηρέ σε ο οντωτής ο θεός σου καθάπερ άροι ανήρ τον υιόν αυτού, εν πάση
τη οδώ η πεπόρευσθε μέχρι του ελθειν υμάς μέχρι του τόπου τουδι.

LXX και εν τη ερήμω ταύτη, ην είδετε, ως έτροφοφορήσεν σε κύριος ό θεός σου, ως εί τις τροφοφορήσει
άνθρωπος τον υιόν αυτού, κατά πᾶσαν την όδόν, ην έπορεύθητε, έως ήλθετε εις τον τόπον τούτον.

⁴⁰¹ Gr.V. καν τω λόγω τωδι ουκ επιστεύετε εν τω οντωτή τω θεώ υμών,

LXX και εν τῷ λόγῳ τούτῳ ουκ ένεπιστεύσατε κυρίῳ τῷ θεῷ υμών,

⁴⁰² LXX εκλέγεσθαι·Α. κατασκοπήσαι.

[34] και άκουσεν ο Κύριος τη
φωνή των λόγιων σας και οργίστην
και έμοσεν του ειπεί :⁴⁰⁴ [35] αν
ιδει άνήρ εις τους ανθρώπους
ετουτουνοός το γένος το κακό
ετούτο την ηγή τη καλή ος
έμοσα να δώσω των γονιών⁴⁰⁵ σας :⁴⁰⁶
[36] οξωθιό⁴⁰⁷ ο Καλέβ υιός του
Ιεφουνέ αυτός να την ιδει και
αυτουνού να δώσω την ηγή ος
επάτησεν εις αυτήν και των
παιδιών του αντιτά ος εγέμισεν
καταπόδου τον Κύριο :⁴⁰⁸ [37] απατά
εις εμέν εθυμώθην ο Κύριος
συναφορμά σας του ειπεί απατά εσύ
να μη έρτεις εκεί :⁴⁰⁹ [38] ο
Ιησουά⁴¹⁰ υιός του Νουν οπου στέκει

⁴⁰³ Gr.V. τω πορευομένο πρόσθεν υμών εν τη οδώ ερευνησαι υμίν τόπον στρατοπεδεύσεσθαι υμάς, εν πυρί νύκτωρ ωσθ' οράν υμάς εν τη οδώ η πορεύοισθε εν αυτή, καν νεφέλη ημέρας·

LXX ος προπορεύεται πρότερος υμών εν τη οδώ εκλέγεσθαι υμίν τόπον οδήγων υμάς εν πυρί νυκτός δεικνύων υμίν την οδόν, καθ' ην πορεύεσθε επ' αυτής, και εν νεφέλη ημέρας·

⁴⁰⁴ Gr.V. επύθετο δ' ο οντωτής ξύμπαντας τους λόγους υμών, εχολώθη τε και ώμοσε τω φάναι·

LXX και ηκουσεν κύριος την φωνήν των λόγων υμών και παροξυνθεις ώμοσεν λέγων·

⁴⁰⁵ γονέων, κατά Hesseling, σ. 348.

⁴⁰⁶ Gr.V. ει θεάσοιτο άνήρ προς των ανδρών τουτωνί της γενεάς της κακής τηςσδί την γην την χρηστήν η ώμοσα δούναι τοι πατράσιν αυτών,

LXX Ει οψεται τις των ανδρων τουτων την αγαθην ταύτην γην, ην ώμοσα τοις πατράσιν αυτών,

⁴⁰⁷ LXX πλην· Α. παρεκτός.

⁴⁰⁸ Gr.V. χωρίς καλέβου υιέως ιεφουνέως· εκείνος οψεται ταύτην, εκείνω τε δώσω την γην ην επάτησεν εν αυτή και τοις υιέσιν αυτού, ανθρών πέπλησται κατόπιν του οντωτού.

LXX πλην Χάλεβ υιός Ιεφοννή, ούτος οψεται αυτήν, και τουτω δώσω την γην, εφ' ην επέβη, και τοις υιοις αυτού δια τὸ προσκεῖσθαι αὐτὸν τὰ πρὸς Κύριον.

⁴⁰⁹ Gr.V. έτι τε εις εμέ ώργισται ο οντωτής χάριν υμών τω φάναι· και συ ουκ αφίξη εκείσε·

LXX και έμοι εθυμώθη κύριος δι' υμάς λέγων Ουδέ σὺ οὐ μὴ εισέλθης ἐκεῖ.

⁴¹⁰ LXX Ιησούς· Α Ιησουά.

ομπροστά σου αυτός να έρτη
εκεί αυτόν δυνάμωσε⁴¹¹ ότι
αυτός να την κληρονομήσει⁴¹² του Ισραήλ :⁴¹³ [39] και το νήπιό σας ος
είπετε για κούρσος να είναι και τα παιδιά ος δεν ηξέρουν
σήμερα καλό και κακό αυτοί να έρθουν εκεί και αυτώνών

(σελίδα 7)

να την δώσω και αυτοί να την
κληρονομήσουν:⁴¹⁴ [40] και εσείς
γένεψετε εσάς και συνεπάρετε
εις την έρημο⁴¹⁵ στράτα θάλασσα
του Σουφ :⁴¹⁶ [41] και απηλογηθήκατε
και είπετε προς εμέν εφταίξαμε
του Κυρίου εμείς να ανεβούμε και
να πολεμήσωμε σαν όλο ος
επαράγγειλε μας ο Κύριος ο Θεός μας
και εξωστήκετε⁴¹⁷ ανήρ τα
αγγά του πολέμου του και

⁴¹¹ *θα δυνάτωσε* κατά Hesseling, σ. 348.

⁴¹² LXX κατακληρονομήσει αυτήν.

⁴¹³ Gr.V. ιεωσοῦας υιεῦς νούνου ο εστῶς ενώπιόν σου, εκείνο αφίζεταί εκείσε· αυτόν κατίσχυσον, αυτός γαρ κληρώσει αυτήν τῷ ισραήλω.

LXX Ἰησοῦς υἱὸς Ναυη ὁ παρεστηκὸς σοι, οὗτος εἰσελεύσεται ἐκεῖ· αὐτὸν κατίσχυσον, ὅτι αὐτὸς κατακληρονομήσει αὐτήν τῷ Ἰσραήλ.

⁴¹⁴ Gr.V. το τε νήπιον υμών ο έφητε· εις περιφρόνημα τελέσει, και οι υιεῖς υμών οι οικ έγνωσαν τήμερον χρηστόν και φαύλον, αυτοί αφίζονται εκείσε, κείνοις τε δώσω ταύτην και αυτοί κληρώσονται ταύτην·

LXX και πᾶν παιδίον νέον, ὅστις οὐκ οἶδεν σήμερον ἀγαθὸν ἢ κακόν, οὗτοι εἰσελεύσονται ἐκεῖ, και τούτοις δώσω αὐτήν, και αὐτοὶ κληρονομήσουσιν αὐτήν.

⁴¹⁵ LXX και υμεις επιστραφέντες εστρατοπεδεύσατε εις την έρημον· Α. και υμεις νεύσατε αυτοίς, και απάρατε την έρημον· Σ. ... αναστρέψαντες απάρατε εις την έρημο.

⁴¹⁶ Gr.V. υμεις δε κλίνατε εαυτοίς και μεταράτε προς την έρημον οδόν θαλάττης φύκουσ.

LXX και υμεις επιστραφέντες εστρατοπεδεύσατε εις την έρημον οδὸν τὴν ἐπὶ τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης.

⁴¹⁷ LXX και αναλαβόντες· Α. και εξώσασθε·Σ.Θ. και περιζωσάμενοι.

κονομηθήκετε να ανεβείτε⁴¹⁸ εις το
όρος:⁴¹⁹ [42] και είπεν ο Κύριος προς εμέν πε αυτωνών
μη ανεβείτε και μη πολεμήσετε
ότι δεν είμαι μεσοθιό σας και μη
θανατωθείτε όμπροστε στους
οχτρού[ς] σας :⁴²⁰ [43] και
εσύντυχα προς εσάς και δεν
ακούσετε και ανταρτέψετε
τον ορισμό του Κυρίου και εκακύνετε
και ανεβήκετε εις το όρος :⁴²¹
[44] και εβγήκεν⁴²² ο Εμορί
οπού κάθεσαι εις το όρος εκείνο
συναπαντής⁴²³ σας και έδραμαν εσάς
χαθώς⁴²⁴ κάμουν οι μέλισσες και
εσύντριψαν εσάς εις τη Σειρ
ως τη Χορμά:⁴²⁵ [45] και

⁴¹⁸ LXX και συναθροισθέντες ανεβαίνετε· Α. (και) ομονοήσαντες...

⁴¹⁹ Gr.V. αποκέκρισθε δε και έφητε προς με· ημάρτομεν τω οντωτή ημείς· αναβησόμεθα και πολεμήσομεν κατά πανθ' άπερ εκέλευσεν ημίν ο οντωτής ο θεός ημών. και εζώσασθε έκαστος τα σκεύη του πολέμου οι και εσπεύσατε αναβήναι προς το όρος.

LXX και άπεκρίθητέ μοι και είπατε Ημάρτομεν έναντι κυρίου του θεου ήμων· ήμεις αναβάντες πολεμήσομεν κατά πάντα, όσα ένετείλατο κύριος ο θεός ήμων ήμίν. και άναλαβόντες έκαστος τὰ σκεύη τὰ πολεμικά αυτου και συναθροισθέντες ανεβαίνετε εις το όρος.

⁴²⁰ Gr.V. έφη θ' ο αντωτής προς με· φάθι σφίσιν· ουκ αναβήσεσθε ούτε πολεμήσετε, επει ουκ ειμί μέσον υμών, και ου παισθήσεσθε ένώπιον των εχθρών υμών.

LXX και είπεν κύριος προς με Είπων αυτοις Ουκ αναβήσεσθε ουδέ μη πολεμήσετε, ου γάρ ειμι μεθ' υμών· και ου μη συντριβήτε ένώπιον των εχθρών υμών.

⁴²¹ Gr.V. διείλεγμα δε προς υμάς, και ουκ ηκούσατε και αντήρατε τω στόματι του οντωτου και ηκρατεύσασθε και ανεβήτε προς το όρος.

LXX και έλάλησα υμίν, και ουκ εισηκούσατέ μου και παρεβήτε το ρήμα κυρίου και παραβιασάμενοι άνεβητε εις το όρος.

⁴²² *Ανεβήκεν κατά Hesseling, σ. 349.*

⁴²³ *Συναπαντής κατά Hesseling, σ. 349.*

⁴²⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα του γράμματος *χαφ* που δεν συνοδεύεται όμως από το σημείο στίξης *νταγκές*. Οπότε προφέρεται ως «χ», δηλαδή *χαθώς* και όχι ως «κ» εάν θα είχε *νταγκές*, δηλαδή *καθώς*.

εστραφήκατε και εκλάψατε

όμπροστε στο Κύριο και δεν άκουσεν ο Κύριος εις τη
φωνή σας και δεν αφικράστην προς εσάς :⁴²⁶ [46] και
εκάτσετε εις τη Καδές μέρες πολλές σαν τις ημέρες ος
εκάτσετε :⁴²⁷ [2:1] και εγένεψαμε και εσυνεπήραμε εις την
έρημο στράτα θάλασσα του Σουφ χαθώς εσύντυχεν ο
Κύριος προς εμέν και ετριγυρίσαμε⁴²⁸ το

(σελίδα 8)

όρος του Σεϊρ μέρες πολλές :⁴²⁹
[2] και είπεν ο Κύριος προς⁴³⁰
εμέν του ειπέι :⁴³¹ [3] πολύ εσάς
οπού ετριγυρίσετε το όρος
ετούτο γνέψετε εσάς βορεινά :⁴³²
[4] και τον λαό παράγγειλε του
ειπέι εσείς απερνάτε εις το

⁴²⁵ Gr.V. ἐξήλθε δ' ο ἐμόριος ο καθεζόμενος ἐν τῷ ὄρει κείνῳ εἰς ξυνάντησιν ὑμῖν, ἐδίωξαν θ' ὑμᾶς καθάπερ ποιήσαιεν αἱ μέλιτται, καὶ ἐπέτριψαν ὑμᾶς ἐν σείρῳ μέχρις ἀρμάνδε.

LXX καὶ ἐξήλθεν ὁ Ἀμορραῖος ὁ κατοικῶν ἐν τῷ ὄρει ἐκείνῳ εἰς συνάντησιν ὑμῖν καὶ κατεδίωξαν ὑμᾶς, ὡς εἰ ποιήσαισαν αἱ μέλισσαι, καὶ ἐτίτρωσκον ὑμᾶς ἀπὸ Σηιρ ἕως Ἐρμα.

⁴²⁶ Gr.V. τοῖνυν ὑπεστρέψατε καὶ ἐκλαύσατε ἐνώπιον τοῦ ὄντωτό, καὶ οὐκ ἐπύθετο ὁ ὄντωτῆς τὴν φωνὴν ὑμῶν οὐτ' ὠτοθέτησε πρὸς ὑμᾶς.

LXX καὶ καθίσαντες ἐκλαίετε ἔναντι κυρίου, καὶ οὐκ εἰσήκουσεν κύριος τῆς φωνῆς ὑμῶν οὐδὲ προσέσχεν ὑμῖν.

⁴²⁷ Gr.V. ἐκαθέσθητε δ' ἐν καδέσῃ ἡμέραις πολλαῖς, κατὰ τὰς ἡμέρας αἰς ἐκαθέσθητε.

LXX καὶ ἐνεκάθησθε ἐν Καδῆς ἡμέρας πολλάς, ὅσας ποτὲ ἡμέρας ἐνεκάθησθε.

⁴²⁸ *Ετριγύρισαν με κατά*Hesseling, σ. 349.

⁴²⁹ Gr.V. τοῖνυν ἐκλίναμεν καὶ μετήραμεν πρὸς ἔρημον ὁδὸν θαλάττης φύκους, καθὰ διείλεκται ὁ ὄντωτῆς πρὸς με, καὶ ἐκυκλώσαμεν τὸ ὄρος σείρου ἡμέραις πολλαῖς.

LXX Καὶ ἐπιστραφέντες ἀπήραμεν εἰς τὴν ἔρημον ὁδὸν θάλασσαν ἐρυθρὰν, ὃν τρόπον ἐλάλησεν κύριος πρὸς με, καὶ ἐκυκλώσαμεν τὸ ὄρος τὸ Σηιρ ἡμέρας πολλάς.

⁴³⁰ Ἡ λέξις *πρὸς* λείπει ἀπὸ τὸν Hesseling, σ.349.

⁴³¹ Gr.V. Ἐφη δ' ὁ ὄντωτῆς πρὸς με τῶν ειπέιν·

LXX καὶ εἶπεν κύριος πρὸς με·

⁴³² Gr.V. πολὺ ὑμῖν τὸ κυκλοῦν τὸ ὄρος τοῦδι, ἐκνεύσατε εαυτοῖς πρὸς ἀρκτοὺς·

LXX Ἴκανούσθω ὑμῖν κυκλοῦν τὸ ὄρος τοῦτο, ἐπιστράφητε οὖν ἐπὶ βορρᾶν·

σύνορο των αδερφιών σας παιδιά
του Εσαύ οπού κάθονται εις τη
Σεῖρ⁴³³ και να φουβηθούν από εσάς και
και⁴³⁴ να φυλαχτείτε πολλά :⁴³⁵ [5] μη
συναγριστείτε⁴³⁶ εις αυτουούς
ότι να μη δώσω εσάς από την
ηγγή τους ως πάτημα παλαμό-
πόδο⁴³⁷ ότι κληρονομιά του Εσαύ
έδωκα το όρος του Σεῖρ :⁴³⁸
[6] φαγί⁴³⁹ να αγοράσετε από
αυτουούς με το ασήμι⁴⁴⁰ και να φάτε
και απατά νερό να αγοράσετε από
αυτουούς με ασήμι και να πιείτε :⁴⁴¹
[7] ότι ο Κύριος ο Θεός[ς] σου
ευλόγησε σε εις παν κάμωμα
των χεριών σου ήξερεν⁴⁴² το άμε σου

⁴³³ LXX Σεῖρ.

⁴³⁴ Η λέξη και επαναλαμβάνεται στο πρωτότυπο.

⁴³⁵ Gr.V. Τω τε λεώ κέλευσον τω φάναι· υμείς διαβαίνετε εν τω όρω των αδελφών υμών των υιέων εσαού των καθεζομένων εν σείρω· δέισουσιν ουν αφ' υμών, και σωθήσεσθε λίαν.

LXX και τῷ λαῷ ἔντειλαι λέγων Ὑμεῖς παραπορεύεσθε διὰ τῶν ορίων τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν υἱῶν Ησαυ, οἱ κατοικοῦσιν ἐν Σηρ, και φοβηθήσονται ὑμᾶς και εὐλαβηθήσονται ὑμᾶς σφόδρα.

⁴³⁶ LXX μη συνάψητε προς αυτούς πόλεμον. Το συναγριστείτε απαντάται και στην τρίτη γραμμή της δέκατης σελίδας του συγκεκριμένου αποσπάσματος ως συναγριστείς. Επιπλέον με την έννοια του συγκρουστείτε αποδίδεται πιστότερα το εβραϊκό κείμενο παρόλο που ο Hesselring το γράφει *συγκεραστήτε*, σ. 349 .

⁴³⁷ LXX ουδέ βήμα ποδός· Στο γλωσσάρι του Hesselring απαντάται ως το *παλαμόποδο* plante du pied.

⁴³⁸ Gr.V. μη συνάψητε εν αυτοίς· ου γαρ δώσω υμίν από της γης αυτών άχρι πατήματος πέλματος ποδός, κληρον γαρ τω εσαύη δέδωκα το όρος σείρου.

LXX μη συνάψητε προς αυτούς πόλεμον· ου γαρ μη δῶ ὑμῖν από τῆς γῆς αυτῶν ουδέ βήμα ποδός, ὅτι ἐν κλήρω δέδωκα τοῖς υἱοῖς Ησαυ τὸ ὄρος τὸ Σηρ.

⁴³⁹ Φαγεί κατά Hesselring, σ. 349.

⁴⁴⁰ LXX αργυρίου βρώματα αγοράσατε παρ' αυτών· Α. αργυρίου.

⁴⁴¹ Gr.V. βρώμα ωνήσεσθε προς αυτών εν αργύρω και έδεσθε, προς δε και ὕδωρ ωνήσεσθε προς αυτών εν αργύρω και πίεσθε.

LXX βρώματα άργυρίου αγοράσατε παρ' αυτῶν και φάγεσθε και ὕδωρ μέτρῳ λήμψεσθε παρ' αυτῶν άργυρίου και πίεσθε.

την έρημο τη μεγάλη ετούτη
σαράντα χρόνια ο Κύριος ο
Θεός[ς] σου μετά σεν δεν έλειψες
τίποτα :⁴⁴³ [8] και απεράσαμε
από τους αδερφούς μας παιδιά του
Εσαύ οπού κάθονται εις τη Σεΐρ
από τη στράτα του κάμπου από την
Αλάδ και από την Ετζιόν Γεβρ και εγνέψαμε και απεράσαμε
στράτα έρημο του Μοάβ :⁴⁴⁴ [9] και είπεν ο Κύριος προς
εμέν μη στεναχωρέσεις τον Μοάβ και μην αναγριστείς⁴⁴⁵ εις
αυτουούς πόλεμο

(σελίδα 9)

ότι δεν δίδω εσέν από την ηγή του
κληρονομιά ότι εις τα παιδιά
του Λοτ έδωκα την Αρ κληρονομιά :⁴⁴⁶
[10] οι Εμίμ από⁴⁴⁷ πρώτα
έκατσαν εις αυτήν λαός

⁴⁴² LXX διάγνωθι· Σ. εννοήθητι.

⁴⁴³ Gr.V. ο γαρ οντωτής ο θεός σου ευλόγησε σε εν παντί έργω χειρών σου· έγνω το πορεύεσθαι σε την έρημον την μεγάλην τηνδι· τοδι τετταράκοντα έτη ο οντωτής ο θεός σου ξυν σοι, ουκ εδέησας πράγματος.

LXX ο γάρ κύριος ο θεός ήμών ευλόγησέν σε εν παντί έργω τών χειρών σου· διάγνωθι πώς διήλθες την έρημον την μεγάλην και την φοβεράν εκείνην· ίδου τεσσαράκοντα έτη κύριος ο θεός σου μετά σου, ουκ έπεδεήθης ρήματος.

⁴⁴⁴ Gr.V. διέβημεν ουν από των αδελφών ημών των υιών εσαύου των καθεζομένων εν σεήρω, από της οδού της ερήμου, από αιλάθης καπ' αισιώνος γεβέρου. Και εξενεύσαμεν και εδιέβημεν οδώ ερήμου μωάβου.

LXX και παρήλθομεν τούς αδελφούς ήμών υιούς Ήσαϋ, τούς κατοικοῦντας εν Σηειρ παρα την οδόν την ΄Αραβα από Αιλών και από Γεσιών Γάβερκαι έπιστρέψαντες παρήλθομεν οδόν ερημον Μωάβ.

⁴⁴⁵ Κατά Hesseling, *αναγναντιστής*, σ. 350.

⁴⁴⁶ Gr.V. έφη δ' ο οντωτής προς με· μη στένου τον μωάβην μήτε συνάψης εν αυτοίς πόλεμον· ου γαρ δώσω σοι προς της γης αυτού κλήρον, επει τοις υιέσι λώτου έδωκα την άρην κλήρον.

LXX και είπεν κύριος προς με Μη έχθραίνετε τοις Μωαβίταις και μη συνάψητε προς αυτούς πόλεμον· ου γάρ μη δώ ύμιν από της γης αυτών εν κλήρω, τοις γάρ υιοις Λωτ δέδωκα την Σηιρ κληρονομεϊν.

⁴⁴⁷ Κατά Hesseling *οπού*, σ. 350.

μεγάλος και πολύς και υψηλός
σαν τους Ελλήνους⁴⁴⁸ :⁴⁴⁹ [11] Ρεφαΐμ
να λογαριαστούν απατά αυτοί σαν
τους Ελλήνους και οι Μοαβίμ
κράζουν αυτουνούς Εμίμ :⁴⁵⁰
[12] και εις τη Σεΐρ εκάθονταν οι
Χορίμ από πρώτα και τα παιδιά
του Εσαύ εκλερονόμησαν τους και
εξάλειψαν τους από ομπροστά τους
και έκασαν κατωθιό τους χαθώς
έκαμεν ο Ισραέλ εις την ηγη
της κληρονομίας του ος έδωκεν
ο Κύριος αυτωνών :⁴⁵¹
[13] τώρα σήκωτε και απεράσετε εσάς
το ποταμό του Ζερδ και απεράσαμε το
ποταμό του Ζερδ :⁴⁵² [14] και οι
μέρες ος επήγαμε από την Καδές
Βαρνέα ως ότι απεράσαμε το
ποταμό του Ζαρέδ τράντα οχτώ

⁴⁴⁸ Οι *Ανακίμ* μεταφράζονται εδώ ως *Έλληνες*.

⁴⁴⁹ Gr.V. οι αιμοί πρότερον εκαθέστησαν εν αυτή, λεώς μέγας πολύς τε και υψηλός ως οι ανάκειοι·
LXX οί 'Ομμιν πρότεροι ενεκάθητο επ' αυτής έθνος μέγα και πολύ και ισχύοντες, ώσπερ οί 'Ενακίμ·

⁴⁵⁰ Gr.V. γίγαντες λογισθήσονται έτι κείνοι ως οι ανάκειοι, οι δε μοαβίται καλοίεν αυτούς αιμούς.
LXX Ραφαίν λογισθήσονται και οὔτοι ώσπερ οί Ενακίμ, και οί Μωαβίται έπονομάζουσιν αυτούς Ομμιν.

⁴⁵¹ Gr.V. εν δε σεήρω εκαθέστησαν οι ωροί πρότερον, οι δ' υιείς εσαύου απελάσαιεν σφας και ολοθρεύσαιεν
σφας αφ' εαυτών, εκαθέστησαν τα' αντ' αυτών· καθάπερ εποίησεν ισραήλος τη γη του κλήρου οι ην έδωκεν ο
οντωτής σφίσι.

LXX και έν Σηείρ ενεκάθητο ό Χορραίος τὸ πρότερον, και υιοί 'Ησαῦ ἀπόλεσαν αὐτοὺς και ἐξέτριψαν αὐτοὺς
ἀπό προσώπου αὐτῶν και κατωκίσθησαν ἀντ' αὐτῶν, ὄν τρόπον έποίησεν 'Ισραήλ την γήν τῆς κληρονομίας
αὐτοῦ, ην δέδωκε Κύριος αὐτοῖς.

⁴⁵² Gr.V. νυν εγέρθητε και περαιώθητε εαυτοῖς τον χειμάρρουν ζαρέδου. τοῖνυν επεραιώθημεν τον χειμάρρουν
ζαρέδου.

LXX νῦν οὔν ἀνάστητε και ἀπάρατε ὑμεῖς και παραπορεύεσθε την φάραγα Ζαρέτ.

χρόνια ως να πλερώσει⁴⁵³ όλο το
γένος άνθρωποι του πολέμου από
μεσοθιό το φουσάτο χαθώς έμοσεν
ο Κύριος αυτωνών:⁴⁵⁴ [15] και
απατά δαρμός του Κυρίου ήτον
εις αυτουνούς να τους αφανιάσει
από μεσοθιό το φουσάτο ως
να πλερώσουν:⁴⁵⁵ [16] και ήτον χαθώς επλέρωσαν όλοι οι άνθρωποι του πολέμου
να απεθάνουν από μεσοθιό το λαό^{456,457}[17] και εσύντυχεν ο Κύριος από εμέν
του ειπέι :⁴⁵⁸ [18] εσύ απερνάς σήμερα το σύνορο του Μωαβ την Αρ :⁴⁵⁹

(σελίδα 10)

[19] Και να σιμώνεις ανάγναντις
παιδιά του Αμμόν⁴⁶⁰ μη τους
στεναχωρέσεις και μη συναγριστείς
εις αυτουνούς ότι να μη δώσω

⁴⁵³ LXX εως ου διέπεσε Α. ετελειώθη.

⁴⁵⁴ Gr.V. αι δ' ημέραι αις απήλθομεν από καδέσης βαρνέου μέχρις ότου πεπεραιώμεθα τον χειμάρρουν ζαρέδου τριάκοντα και οκτώ έτη, μέχρι του τελευτήσαι πάσαν την γενεάν των ανδρών του πολέμου μέσοθεν του στρατοπέδου, καθάπερ ώμοσεν ο οντωτής αυτοίς·

LXX και αι ημέραι, ως παρεπορεύθημεν από Κάδης Βαρνή έως ου παρήλθομεν την φάραγγα Ζαρέτ, τριάκοντα και οκτώ έτη, έως ου διέπεσε πάσα γενεά ανδρών πολεμιστών αποθνήσκοντες εκ της παρεμβολής, καθότι ώμοσε Κύριος ο Θεός αυτοίς·

⁴⁵⁵ Gr.V. έτι τε χειρ του οντωτού υπήρξεν εν αυτοίς ξυντρίβειν αυτούς μέσον του στρατοπέδου, μέχρι του τελευτήσαι σφας.

LXX και ή χειρ του θεου ήν επ' αυτοίς εξαναλώσαι αυτούς εκ της παρεμβολής, έως ου διέπεσαν.

⁴⁵⁶ LXX εκ μέσου του λαού· Α. από εγκάτου του λαού.

⁴⁵⁷ Gr.V. ετέλεσεν ουν επει ετετελευτήκεισαν πάντες οι άνδρες του πολέμου ως τεθναίεν μέσοθεν του λαού·

LXX και εγενήθη επει διέπεσαν πάντες οι άνδρες οι πολεμισται αποθνήσκοντες εκ μέσου του λαού,

⁴⁵⁸ Gr.V. Διείλεκται τοίνυν ο οντωτής προς με τω φάναι·

LXX και ελάλησεν κύριος προς με λέγων·

⁴⁵⁹ Gr.V. συ διαβαίνεις τήμερον τον όρον του μωάβου την άρην,

LXX Συ παραπορεύση σήμερα τα όρια Μωαβ την Σηρ.

⁴⁶⁰ LXX και προσάξετε εγγύς υιών Αμμάν· Α. εγγίσεις εναντίον υιών Αμμάν.

από ηγή παιδιά του Αμμόν εσέν

κληρονομιά ότι εις τα παιδιά του Λοτ την έδωκα κληρονομιά :⁴⁶¹

[20] ηγή των Ρεφαΐμ να λογαριασθεί

απατά αυτή οι Ρεφαΐμ

εκάθουνταν⁴⁶² εις αυτήν από πρώτα

και οι Αμμονίμ κράζουν αυτουनों

Ζαμεζουμίμ :⁴⁶³ [21] λαός μεγάλος και

πολύς και ψηλός σαν τους

Ελλήνους⁴⁶⁴ και εξάλειψέ τους ο

Κύριος από όμπροστε τους και

εκλερονόμησαν τους και έκατσαν

αντιτά τους :⁴⁶⁵ [22] χαθώς έκαμεν

των παιδιών του Εσάβ οπού κάθονται

εις τη Σειρ ος εξάλειψεν

τον Χορί από ομπροστά τους και

εκλερονόμησαν τους και έκατσαν

αντιτά τους ως την ημέραν

ετούτην :⁴⁶⁶ [23] και οι Αββίμ

⁴⁶¹ Gr.V. εγγιείς τ' αντικρύ των υιών αμώνος· μη στενώσης αυτούς μήτε συναφθής εν αυτοίς· ου γαρ δώσω προς της γης των υιών αμώνος σοι κλήρον, τοις γαρ υίεσι λώτου δέδωκα ταύτην κλήρον.

LXX και προσάξετε εγγύς υιών Αμμων· μη έχθραίνετε αυτοίς και μη συνάψητε αυτοίς εις πόλεμον· ου γαρ μη δώ από τής γής υιών Αμμων σοι έν κλήρω, ότι τοίς υίοις Λωτ δέδωκα αυτήν έν κλήρω.

⁴⁶² Κατά Hesseling *κάθονται*, σ. 249.

⁴⁶³ Gr.V. γη γιγάντων λογισθήσεται έτι αυτή. γίγαντες εκαθέστησαν εν αυτή πρότερον, οι δ' αμώνιοι καλοίεν σφας ζαμεζουμούς·

LXX γη Ραφαίν λογισθήσεται· και γάρ επ' αυτής κατόκου οι Ραφαίν τó πρότερον, και οι Αμμωνίται όνομάζουσιν αυτούς Ζομζομμιν,

⁴⁶⁴ Σύμφωνα με το γλωσσάρι του Hesseling, *Ελληνοι* σημαίνει «géants» [γίγαντες].

⁴⁶⁵ Gr.V. λεός μέγας πολύς τε και υψηλός ως οι ανάκειοι, και ώλεσε σφας ο οντωτής απ' αυτών, απήλασάν τ' αυτούς και εκαθέστησαν αντ' αυτών·

LXX έθνος μέγα και πολυ και δυνατώτερον ύμων ώσπερ οι Ενακιμ, και άπόλεσεν αυτούς κύριος πρό προσώπου αυτών, και κατεκληρονόμησαν και κατωκίσθησαν άντ' αυτών έως τής ήμέρας ταύτης·

οπού κάθονται εις τη Χαζερίμ
ως την Αζά οι Καφτορίμ⁴⁶⁷ οπού
εβγαίνουν από τη Καφτόρ⁴⁶⁸
εξάλειψαν τους και έκατσαν
αντιτά τους :⁴⁶⁹ [24] σήκωτε
συνεπάρετε και απεράσετε τον ποταμό
του Αρνόν ιδιέ έδωκα εις το
χέρι σου τον Σιχόν βασιλιά του Χεσβόν τον Εμορί και
την ηγή του κίνησης,⁴⁷⁰ κληρονόμησε και συναγρίσου εις
αυτόν πόλεμο :⁴⁷¹ [25] την ημέρα ετούτην να χερίσω
να δώσω τη τρομάρα σου και τον φόβο σου ιπί πρόσωπα
των λαών κατωθιό όλον τον ορανό ως να ακούσουν το
άκουσμά σου και να τρομάξουν και να φουβεθούν από
ομπροστά σου :⁴⁷² [26] και επροβόδισα⁴⁷³

⁴⁶⁶ Gr.V. καθάπερ εποίησε τοις υιέσιν εσαύου τοις καθεζομένοις εν σείρω, ος ώλεσε τον ώριον απ' αυτών, απήλασαν τε σφας και εκαθέστησαν αντ' αυτών άχρι της ημέρας ταυτησί·

LXX ὡσπερ ἐποίησαν τοῖς υἱοῖς Ἡσαν τοῖς κατοικοῦσιν ἐν Σηρ, ὄν τρόπον ἐξέτριψαν τὸν Χορραῖον ἀπὸ προσώπου αὐτῶν καὶ κατεκληρονόμησαν καὶ κατφκίσθησαν ἀντ' αὐτῶν ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης·

⁴⁶⁷ LXX ἕως Γάζης και οι Καππάδοκες· Α. (έως) Αζαχαφθωρείμ.

⁴⁶⁸ LXX εκ Καππαδοκίας· Α. Χαφθώρ.

⁴⁶⁹ Gr.V. και τους αυούς τους καθεζομένους εν αυλαίς άχρισ αζάς, καπτώριοι οι εξελθόντες από καφετώρου ώλεσαν αυτούς και εκαθέστησαν αντ' αυτών.

LXX και οι Ευαῖοι οι κατοικοῦντες ἐν ασηρωθ ἕως Γάζης, και οι Καππάδοκες οι ἐξεληθόντες ἐκ Καππαδοκίας ἐξέτριψαν αὐτοὺς και κατφκίσθησαν ἀντ' αὐτῶν.)

⁴⁷⁰ LXX ενάρχου· Α. άρξαι. Κατά Hesseling, *την ηγή του χέρισε*, σ. 351.

⁴⁷¹ Gr.V. εγήγερθε μετάρατε και πεπεραίωσθε τον χειμάρρουν αρνώνος· θεώ δέδωκα εν χειρί σοι ξιώνα τον βασιλέα εσεβόνος, τον εμόριον και την γην αυτού· άρξαι κληρού και σύναψον εν αυτό πόλεμον.

LXX νῦν οὖν ἀνάστητε καὶ ἀπάρατε καὶ παρέλθατε ὑμεῖς τὴν φάραγμα Ἀρνων· ἰδοὺ παραδέδωκα εἰς τὰς χεῖράς σου τὸν Σηων βασιλέα Εσεβων τὸν Αμορραῖον καὶ τὴν γῆν αὐτοῦ· ἐνάρχου κληρονομεῖν, σύναπτε πρὸς αὐτὸν πόλεμον.

⁴⁷² Gr.V. τη ημέρα τηδι άρξομαι διδόναι το δέος σου και τον φόβον σου επί του προσώπου των λεών υπό πάσι τοις ουρανοίς, οίπερ ακούσονται την ακοήν σου και κλονηθήσονται και ασθενήσουσιν από προσώπου σου.

LXX ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ ἐνάρχου δοῦναι τὸν τρόμον σου και τὸν φόβον σου ἐπὶ πρόσωπον πάντων τῶν ἐθνῶν τῶν ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ, οἵτινες ἀκούσαντες τὸ ὄνομά σου ταραχθήσονται και ὠδῖνας ἔξουσιν ἀπὸ προσώπου σου

⁴⁷³ Gr.V. τοίνυν έπεμψα (...)

LXX Καὶ ἀπέστειλα (...)

Για τη σύγκριση των κειμένων χρησιμοποιήθηκαν τα εξής κείμενα υπό τις ακόλουθες συντομογραφίες:

LXX: το κείμενο των *Εβδομήκοντα*.⁴⁷⁴

Hesseling: το κείμενο της μεταγραφής του D.C. Hesseling από το *Les cinq livres de la loi (le Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547, transcrite et accompagnée d'une introduction, d'un glossaire et d'un fac-simile*.⁴⁷⁵

Gr.V.: το κείμενο του *Graecus Venetus : Pentateuchi, Proverbiorum, Ruth, Cantici, Ecclesiastae, Threnorum, Danielis versio Graeca : ex unico Bibliothecae S. Marci Venetae codices*.⁴⁷⁶

και τα παραθέματα στα οποία απαντώνται συνδυαστικά οι συντομογραφίες A.: Aquila, Θ. : Theodotion, Σ. : Symmachus και LXX: Εβδομήκοντα, έχουν αντληθεί από τα *Εξαπλά* του Ωριγένη.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Από το *Septuaginta, Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, επιμ. Alfred Rahlfs & Robert Hanhart, Deutsche Bibelgesellschaft, Στουτγκάρδη, 2006.

⁴⁷⁵ Hesseling, D.C. *Les cinq livres de la loi (le Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547, transcrite et accompagnée d'une introduction, d'un glossaire et d'un fac-simile*, S.C. van Doesburgh, Λάιντεν, 1897.

⁴⁷⁶ Oscar Gebhardt επιμ., *Graecus Venetus: Pentateuchi, Proverbiorum, Ruth, Cantici, Ecclesiastae, Threnorum, Danielis versio Graeca : ex unico Bibliothecae S. Marci Venetae codice*, Brockhaus, Λειψία, 1895. Ανακτήθηκε από

<<https://archive.org/details/graecusvenetusp00marcgoog>> στις 26 Φεβρουαρίου 2019.

⁴⁷⁷ Frederick Field, επιμ. *Origenis Hexaplorum*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1875. Ανακτήθηκε από <<https://archive.org/details/origenhexapla01unknuoft>> στις 21 Φεβρουαρίου 2019.

Γλωσσάρι

Αναφέρονται μόνο οι σημασίες που αντιστοιχούν στις συγκεκριμένες λέξεις του αποσπάσματος. Τα ερμηνεύματα αντλήθηκαν από το *Λεξικό μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*⁴⁷⁸ και την *Επιτομή Κριαρά*⁴⁷⁹ εκτός εάν δηλώνεται άλλη πηγή. Σε αγκύλες παρατίθεται η μετάφραση των γαλλικών λέξεων, όταν τα ερμηνεύματα αντλούνται από το Γλωσσάρι της έκδοσης Hesseling.⁴⁸⁰

αγγό, το: (πληθ. αγγά) αντικείμενο εξοπλισμού (Κριαράς 1969-2016/1, λήμμα: «αγγείον»)

αγαθύνω: αρέσω σε καπ. (Επιτομή Κριαρά, λήμμα: «αγαθύνω»)

αναγναντίζω: I. (Ενεργ.) τοποθετούμαι, στέκομαι απέναντι· κοιτάζω αντικριστά II. (Μέσ.) (προκ. για πόλεμο) προβάλλω (πόλεμο) απειλώντας κάπ. (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «αναγναντίζω»)· être en face (Hesseling, λήμμα: «αναγναντίζω») [στέκομαι απέναντι]

ανάγναντις: απέναντι/αντίκρυ (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «ανάγναντις»)· vis-à-vis (Hesseling, λήμμα: «ανάγναντις») [απέναντι]

ανταρτεύω: δείχνω ανυπακοή, επαναστατώ (Επιτομή Κριαρά, λήμμα: «ανταρτεύω»)

αντιτά: α) μαζί με το ος: για τον λόγο ότι, επειδή β) κάθομαι αντιτά καπ.: αντικαθιστώ, μπαίνω στη θέση άλλου (Επιτομή Κριαρά, λήμμα: «αντί»)· à la place de (Hesseling, λήμμα: «αντιτά») [αντ'αυτού, (μπαίνω) στη θέση κάποιου]

απατά: επίσης, και (Επιτομή Κριαρά, λήμμα: «απαύτα»)· aussi (Hesseling, λήμμα: «απατά») [επίσης]

απέραμα, το: πέραςμα (Κριαράς 1969-2016/15 λήμμα: «πέραμα»)

απλικεύω: στρατοπεδεύω (Επιτομή Κριαρά, λήμμα: «απλικεύω»)· camper, s'établir (Hesseling, λήμμα: «απλικεύω») [στρατοπεδεύω, εγκαθίσταμαι]

άρχος, ο: ο επικεφαλής/αρχηγός, άρχοντας (Κριαράς 1969-2016/3, λήμμα: «άρχος»)

αφικρίζομαι: ακούω· (προκ. για τον Θεό) εισακούω (Επιτομή Κριαρά, λήμμα: «αφουκράζομαι»)· écouter (Hesseling, λήμμα: «αφικρίζομαι») [ακούω]

γνέφω: υπαγορεύω, επιβάλλω· δεσμεύω (ηθικά) κάπ.: (Επιτομή Κριαρά, λήμμα: «νέφω»)

⁴⁷⁸ Βλ. Κριαράς, Εμμανουήλ. *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, 20 τόμοι, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1969-2016, Θεσσαλονίκη, διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/em_kriaras/bibliography.html?start=0&g=1&show=1>

⁴⁷⁹ Διαθέσιμη στον ιστότοπο <http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html>

⁴⁸⁰ Βλ. Hesseling, D.C. *Les cinq livres de la loi (le Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547, transcrite et accompagnée d'une introduction, d'un glossaire et d'un fac-simile*, S.C. van Doesburgh, Λάιντεν, 1897.

γομάρι, το: φορτίο, φόρτωμα (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «γομάρι»)

διαλύνω: διευκρινίζω, καθορίζω, προσδιορίζω (Κριαράς 1969-2016/5, λήμμα: «διαλύω»)

δικάσιμον, το: αντιλογία, διένεξη, αμφισβήτηση (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «δικάσιμον»)

εκαταγογγύζω: α) γκρινιάζω, δυσανασχετώ, παραπονιέμαι β) βογγώ (από πόνο) (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «γογγύζω»)

εξωθιό: εκτός από (Κριαράς 1969-2016/6, λήμμα: «εξωθιό(ν)»)

ηγής, η: terre [γη] (Hesseling, λήμμα: «ηγής»)

ιστιά, η: φωτιά (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «εστία»)· feu [φωτιά] (Hesseling, λήμμα: «ιστιά»)

κακύνω: σχεδιάζω πονηρά, αμαρτάνω (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «κακύνω»)· faire de mal, être mauvais (Hesseling, λήμμα: «κακύνω») [κάνω κακό, γίνομαι κακός]

καταπόδου: κατόπι, στα ίχνη καπ: (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «καταπόδιν»)· après (Hesseling, λήμμα: «καταπόδου») [κατόπιν]

κεφαλατίκιον, το: άρχοντας, αφέντης, αρχηγός (Κριαράς 1969-2016/5, λήμμα: «κεφαλατίκι(ο)ν»)· chefs (Hesseling, λήμμα: «κεφαλατίκια») [αρχηγοί, ηγέτες]

κούρσος, το: λάφυρο, λεία (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «κούρσος»)

μεσοθιό: α) μέσα, εντός β) ανάμεσα, μεταξύ (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «μεσοθιό»)

ομόνω: ορκίζομαι, διαβεβαιώνω με όρκο (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «ομόνω»)

όμπροστε: μπροστά (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «έμπροσθεν»)

ορμηνειά, η: νόμος, εντολή (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «αρμηνειά»)

παλαμόποδο, το: το πλατύ κάτω μέρος του ποδιού, πέλημα· έκφρ. πάτημα παλαμόποδο = προκ. για ελάχιστη έκταση γης (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «παλαμόποδο»)· plante du pied (γλωσσάρι Hesseling, λήμμα: «παλαμόποδο») [πέλημα]

παραγιάλι, το: παραλία, ακρογιάλι (Επιτομή Λεξικού Κριαρά, λήμμα: «παραγιάλι»)

πείραξη, η: στενοχώρια (Γλωσσάρι της Πανώριας, λήμμα: «πείραξη»⁴⁸¹)

⁴⁸¹ Γεωργίου Χορτάση, Πανώρια. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά, επιμ. Εμμανουήλ Κριαράς & αναθεωρημένη με επιμέλεια Κομνηνής Δ. Πηδώνια, επιμ. Εμμανουήλ Κριαράς & Κομνηνής Πηδώνια, Ζήτρος, 2007, Θεσσαλονίκη, σ. 533.

προσμίγω: α) δίνω κάτι επιπλέον, προσθέτω, β) αυξάνω, πολλαπλασιάζω, γ) μαζεύομαι από φόβο, ζαρώνω (Κριαράς 1969-2016/18, λήμμα: «προσμίγω»): joindre, continuer (Hesseling, λήμμα: «προσμίγω») [ενώνω, συνδέω, συνεχίζω]

ραβδάτορας, ο: αξιωματούχος, άρχοντας (Κριαράς 1969-2016/18, λήμμα: «ραβδάτορας»): fonctionnaires [δημόσιοι υπάλληλοι] (Hesseling, λήμμα: «ραβδατόρου»)

συναφορμά: εξαιτίας (Γλωσσάρι της *Πανώριας*, λήμμα: «συναφορμάς»⁴⁸²): à cause de (Hesseling, λήμμα: «συναφορμά») [εξαιτίας]

συνεπαίρνω: partir, lever le campement (Hesseling, λήμμα: «συνεπαίρνω») [φεύγω, αναχωρώ, μεταστρατοπεδεύω]

συντυχαίνω: μιλώ (Γλωσσάρι της *Πανώριας*, λήμμα: «συντυχαίνω»)⁴⁸³

τίπετα, τα: les choses (Hesseling, λήμμα: «τίπετα», τα) [τα πράγματα]

⁴⁸² Γεωργίου Χορτάση, *Πανώρια. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά, επιμ. Εμμανουήλ Κριαράς & αναθεωρημένη με επιμέλεια Κομνηνής Δ. Πηδώνια, επιμ. Εμμανουήλ Κριαράς & Κομνηνής Πηδώνια, Ζήτρος, 2007, Θεσσαλονίκη, σ. 564.*

⁴⁸³ Γεωργίου Χορτάση, *Πανώρια. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά, επιμ. Εμμανουήλ Κριαράς & αναθεωρημένη με επιμέλεια Κομνηνής Δ. Πηδώνια, επιμ. Εμμανουήλ Κριαράς & Κομνηνής Πηδώνια, Ζήτρος, 2007, Θεσσαλονίκη, σ. 283.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ακολουθούν οι βιβλιογραφικές αναφορές (πηγές) της Εργασίας.

Altbauer, Moshe & Yakov Schiby, Yaakov. «A Judeo-Greek Glossary of the Hamesh Megillot», *Sefunot*, τχ. 15, 1971, σσ. 367-421(στα εβραϊκά).

Amigo Espada, Lorenzo. *El Pentateuco de Constantinopla y la Biblia Medieval Romanceada Judeoespañola. Criterios y Fuentes de Traducción*, Universidad Pontificia, Σαλαμάνκα, 1983.

Aslanov, Cyril. «The Judeo-Greek and Ladino columns in the Constantinople edition of the Pentateuch (1547): A linguistic Commentary on Gen.1:1-15», *Revue des études juives*, τχ. 158, 1999, 385-397.

Avenoza, Gemma. «The Bible in Spanish and Catalan», *The New Cambridge History of the Bible: Volume 2, from 600 to 1450*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2012, σσ. 288-306.

Avery-Peck, Alan & Neusner, Jacob. *The Routledge Dictionary of Judaism*, Routledge, Νέα Υόρκη ; Λονδίνο, 2004.

Bachrach, Bernard S. *Early medieval Jewish policy in Western Europe*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις, 1977.

Bádenas de la Peña, Pedro & Sznol, Shifra. «Las traducciones en ladino y en judeo-griego de “Canto del Mar Rojo” (Ex. 15) en el Pentateuco de Constantinopla (1547)», *Erythreia*, τχ. 34, 2013, σσ. 121-157.

Bádenas de la Peña, Pedro. «Lenguas de traducción y lenguas vivas. El judeogriego (romaniota) y el judeoespañol (ladino), el camino hacia su confluencia en el Pentateuco de Constantinopla (1547) », *Coexistence and Cooperation in the Middle Ages*, επιμ. A. Musco και G. Musotto, Officina di Studi Medievali, Παλέρμο, 2014, σσ. 3-24.

Baer, Yitzhak. *A History of the Jews in Christian Spain*, τόμοι 2, Varda Books, Σκόκι-Ιλινόις: ΗΠΑ, © 1961, 2001.

Bannit, Menahem. «L'étude des glossaires bibliques des Juifs de France au Moyen Age: Méthode et application», *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, II, 1968, σσ. 188-210.

Bar-Asher, Moshe. “Mishnaic Hebrew an introductory survey”, *The Cambridge History of Judaism*, επιμ. Steven T. Katz, τόμος IV, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, Νέα Υόρκη, Μελβούρνη, Μαδρίτη, Κέιπ Τάουν, Σινγκαπούρη, Σάο Πάολο, 2006, σσ. 259-368.

Belléli, Lazare. «Une version grecque du Pentateuque du seizième siècle», *Revue des Études Grecques*, τχ. 3, Παρίσι, 1890.

Belléli, Lazare. «Deux versions peu connues du Pentateuque faites à Constantinople au seizième siècle», *Revue des Études Juives*, τχ. 21, 1891, σσ. 250-263.

Belléli, Lazare. «Review of Hesseling, Dirk C.: Les cinq livres du loi», *Revue des Études Juives*, τχ. 35, 1897, σσ. 132-155.

Benaim, A. *Sixteenth-Century Judeo-Spanish Testimonies*, BRILL, Λάιντεν, 2011.

Benbassa, Esther & Rodrigue, Aron. *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries*, University of California Press, Μπέρκλει, Λος Άντζελες, Λονδίνο, 2000.

Ben-Na'eh, Yaron, «Hebrew Printing Houses» *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Gad Nassi (επιμ.), The ISIS Press, Κωνσταντινούπολη, 2010, σ. 73-96.

Benor Bunin, Sarah & Hary, Benjamin (επιμ.). *Languages in Jewish Communities, Past and Present*, επιμ. Walter de Gruyter Inc., Βοστώνη/Βερολίνο, 2018.

Berenbaum, Michael & Skolnik, Fred (επιμ.). *Encyclopaedia Judaica*, 22 τόμοι, Thomson Gale / Macmillan Reference, 2^η έκδοση, Ντιτρόιτ, 2007.

Berthelot, Katell. «Early Jewish Literature Written in Greek», *Early Judaism: A Comprehensive Overview*, επιμ. John J. Collins, Daniel C. Harlow, Eerdmans, Γκραντ Ράπιντς Μίσιγκαν, ©2010, 2012², σσ. cxxv-cxl.

Blondheim, David S. «Echos du judéo-hellénisme (étude sur l'influence de la Septante et d'akylas sur les versions néo-grecques des Juifs)», *Revue des études juives*, τχ.78, 1924, σσ. 1-14.

Blondheim, D.S. «Les parlers judéo-romans et la *Vetus Latina*», *Romania*, τόμος 50, No 200, 1924, σσ. 541-581. DOI : <https://doi.org/10.3406/roma.1924.4606>

Bonfil, Robert, Irshai, Oded, Stroumsa, Guy G. & Talgam, Rina (επιμ.). *Jews in Byzantium Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Brill, Λάιντεν-Βοστώνη, 2012.

Borovaya, Olga. *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire*. Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολις, 2012.

Borovaya, Olga. *The Beginnings of Ladino Literature: Moses Almosnino and His Readers*. Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολις, 2017.

Boyd-Taylor, Cameron. «Afterlives of the Septuagint: A Christian Witness to the Greek Bible in Byzantine Judaism», *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine*

Empire, επιμ. Aitken, James K. & James Carleton Paget, Cambridge UP, Κέμπριτζ, 2014, σσ. 135-151.

Brewer, Catherine. "The Status of the Jews in Roman Legislation". *European Judaism*, 38.2, σσ. 127-139.

Brisman, Shimeon. *History and Guide to Judaic Dictionaries and Concordances*, Volume Three, Part One of Jewish Research Literature, ΚΤΑΥ, Χόμποκεν Νιου Τζέρσει, 2000.

Bunis, David M. *The historical development of Judezmo orthography : a brief sketch*, Max Weinreich Center for Advanced Jewish Studies of the YIVO Institute for Jewish Research, Νέα Υόρκη, 1974.

Bunis, David M. «A Comparative Linguistic Analysis of Judezmo and Yiddish», *International Journal of the Sociology of Language*, Τόμος 1981, τχ. 30, σσ. 49-72. doi:10.1515/ijsl.1981.30.49

Bunis, David M. *Sephardic Studies: A Research Bibliography: Incorporating Judezmo Language, Literature and Folklore, and Historical Background*, Garland Pub., Νέα Υόρκη, 1981.

Bunis, David M. «Tres formas de ladinar la Biblia en Italia en los siglos XVI-XVII» σε *Introducción a la Biblia de Ferrara : actas del Simposio Internacional sobre la Biblia de Ferrara : Sevilla, 25-28 de noviembre de 1991*, επιμ. Iacob M. Hassán, Angel Berenguer Amador, 1994, Σεβίλλη, σσ. 315-345.

Bunis, David M. *Judezmo : An introduction to the language of the Sephardic Jews of the Ottoman Empire*, Hebrew University· Magnes Press, Ιερουσαλήμ, 1999. (στα εβραϊκά)

Bunis, David M. «Echoes of Yiddishism in Judezmism» *Jews and Slavs, Volume 22*, επιμ. Wolf Moskovich, The Hebrew University of Jerusalem, Ιερουσαλήμ-Κίεβο, 2010, σσ. 232-250.

Bunis, David M. «Judezmo (Ladino)» στο *Handbook of Jewish Languages, Revised and Updated Edition*, επιμ. Lily Kahn & Aaron D. Rubin, Brill Academic Pub, Λάιντεν-Βοστώνη, 2017, σσ. 366-451.

Cohen, Stuart A. & Elazar, Daniel J. *The Jewish Polity: Jewish Political Organization from Biblical Times to the Present*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον, 1985.

Dale, A.W.W. *The Synod of Elvira and Christian Life in the Fourth Century: a historical essay*, Macmillan, Λονδίνο, 1882.

Díaz-Mas, Paloma. *Sephardim: The Jews from Spain*, μτφρ. και επιμ. George K. Zucker, University of Chicago Press, Σικάγο, 1992.

Drettas, George. «Le Corpus judeo-grec et l'etude des vernaculaires medieviaux du grec», στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα: Μνήμη Α. - Φ. Χρηστίδη Πρακτικά της ετήσιας συνάντησης*

του τομέα γλωσσολογίας του τμήματος φιλολογίας της φιλοσοφικής σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: 6-7 Μαΐου 2006, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών· Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη, 2007, σσ. 127-135.

Feldman, Louis. *Jew and Gentile in the Ancient World: Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1993.

Fernández Marcos, Natalio. *The Septuagint in Context: Introduction to the Greek Version of the Bible*, μτφρ. Wilfred G.E. Watson, Brill, Λάιντεν· Βοστώνη· Κολωνία, 2000.

Fernández Marcos, Natalio. «Las primeras traducciones judías al español» σε *Conferencia pronunciada el 12 de noviembre de 2008 en el Centro Cultural Caja de Burgos, dentro del Ciclo de Conferencias de la Fundación Francisco Cantera*, en línea Digital CSIC, 2011.

Ffoulkes, Edmund Salusbury. *A Manual of Ecclesiastical History, from the First to the Twelfth Century Inclusive*, John Henry Parker, Οξφόρδη, 1851.

Field, Frederick. *Oxford, Origenis Hexaplorum que Supersunt*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1875.

Flannery, Edward H. *The Anguish of the Jews: Twenty-Three Centuries of Anti-Semitism, Revised and Updated Edition*, επιμ. Lawrence Boadt et al., Paulist Press, Νιου Τζέρσεϊ, 2004.

Gebhardt, Oscar. (επιμ.) *Graecus Venetus : Pentateuchi, Proverbiorum, Ruth, Cantici, Ecclesiastae, Threnorum, Danielis versio Graeca : ex unico Bibliothecae S. Marci Venetae codice*, Brockhaus, Λειψία, 1895.

Gerber, Jane S. *The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience*, Free Press, Νέα Υόρκη, 1992.

Gkoumas, Panagiotis. *Bibliography on the Romaniote Jewry*, BoD, Νόρντερστεντ, 2016.

Goitein, S.D. *Jews and Arabs: A Concise History of Their Social and Cultural Relations*, Dover Publications, Μινεόλα Νέα Υόρκη, ©1995, 4^η έκδοση, 2005.

Goldschmitt, Daniel. «Judaeo-Greek Bible Translations of the XVI c.», *Kiryat Sefer*, τχ. 33, 1958, σσ. 131-134 (στα εβραϊκά).

Gribetz, Jonathan Marc. *Defining Neighbors: Religion, Race, and the Early Zionist-Arab Encounter*, Princeton University Press, Πρίνστον-Οξφόρδη, 2014.

Harris, Tracy. K. «The state of Ladino today», *European Judaism*, τχ. 44(1), 2011, 51–61.

Hassan, Iacob. «La literatura sefardi culta: sus principales escritiores, obras y generos» στο *Judios, Sefarditas, Conversos*, επιμ. Angel Alcalá. Βαγιαδολίδ, Ambito, 1995, σσ. 319-330.

Hauptmann, O. H. (επιμ.). *Escorial Bible I-j-4. Vol. I. The Pentateuch*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια, 1953.

Hesseling, D.C. *Les cinq livres de la loi (le Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547, transcrite et accompagnée d'une introduction, d'un glossaire et d'un facsimile*, S.C. van Doesburgh, Λάιντεν, 1897.

Hesseling, D.C. «Le livre de Jonas», *Byzantinische Zeitschrift*, τχ. 10, 1901, σσ. 208-217.

Hübner, Emil & Willibald, Ernst *Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Apud G. Reimerum, Βερολίνο, 1869.

Illescas, Gonzalo de. *Historia Pontifical y Catholica, Segunda Parte*, Τόμος 2, Sebastian de Cormellas, Βαρκελώνη, 1606.

Jacoby, D. “The Jewish Community of Constantinople from the Comnenan to the Palaiologan Period”, *Византийский Временник*, Τόμος 55, Hayka, Μόσχα, 1998, σσ. 31-40.

Καραντζόλα, Ελένη. «Μορφολογικές και σημασιολογικές όψεις της ελληνικής επιθηματοποίησης στην πρώιμη νεοελληνική», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, τχ. 24, 2004, σσ. 218-229.

Katz, Solomon. *The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdoms of Spain and Gaul*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Μασαχουσέτη, 1937.

Katz, Steven T. (επιμ.). *The Cambridge History of Judaism*, τόμος IV, Cambridge University Press, Κέμπριτζ· Νέα Υόρκη· Μελβούρνη· Μαδρίτη· Κέιπ Τάουν· Σιγκαπούρη· Σάο Πάολο, 2006.

Kolatch, Yonathan. *Masters of the Word, Traditional Jewish Bible Commentary from the Eleventh Through Thirteen Centuries*, Τόμος II, KTAV, Τζέρσεϊ Σίτι, 2007.

Κριαράς, Εμμανουήλ. *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, 20 τόμοι, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1969-2016, Θεσσαλονίκη.

Κριαράς, Εμμανουήλ & Πηδώνια, Κομνηνή Δ. (επιμ.). *Γεωργίου Χορτάση, Πανώρια*, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά. Αναθεωρημένη με επιμέλεια Κομνηνής Δ. Πηδώνια, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2007.

Krivoruchko Julia G., «The Constantinople Pentateuch within the Context of Septuagint Studies» στο *XIII Congress of the International Organization of Septuagint and Cognate Studies, Ljubljana, 2007*, επιμ. Melvin K. H. Peters, Λιουμπλιάννα, 2007.

Krivoruchko, Julia G. «Η ποιητική των ρωμανιώτικων βιβλικών μεταφράσεων μεταξύ προφορικότητας και εγγραμματοσύνης» στο *Πρώιμη νεοελληνική δημόδης γραμματεία, Πρακτικά του 6^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου NEOGRAECA MEDII AEVI*, επιμ. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, Νίκος Αγιώτης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο, 2012, σσ. 71-86.

Krivoruchko, Julia G. «Judeo-Greek», *Handbook of Jewish Languages, Revised and Updated Edition*, επιμ. Lily Kahn & Aaron D. Rubin, Brill Academic Pub, Λάιντεν-Βοστώνη, 2017, σσ. 194-225.

Lange de, Nicholas. «Sem et Japhet: Les Juifs et la langue grecque», μτφρ. Jean-Christophe Attias, *Pardès*, τχ. 12, 1990, σσ. 90–107.

Lange de, Lange. *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, J.C.B. Mohr, Γερμανία, 1996.

Lange de, Nicholas, Krivoruchko, Julia G. & Boyd-Taylor, Cameron *Jewish Reception of Greek Bible Versions: Studies in Their Use in Late Antiquity and the Middle Ages*, Mohr Siebeck, Τύμπιγκεν, 2009.

Lange de, Nicholas. «The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews», *The Old Testament in Byzantium*, επιμ. Paul Magdalino & Robert Nelson, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον, Π.Κ., 2010, σσ. 39–54.

Lange de, Lange. «Jewish Greek Bible Versions», *The New Cambridge History of The Bible*, επιμ. Richard Marsden & E. Ann Matter, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2012, σσ. 59-68.

Lazar, Moshé. *La Fazienda De Ultra Mar : Biblia Romanceada Et Itinéraire Biblique En Prose Castellane Du XIIIe Siècle*. Universidad De Salamanca, Σαλαμάνκα, 1965.

Lazar, Moshé. *Ladino Pentateuch (Constantinople, 1547)*, Labyrinthos, Καλιφόρνια, 1988.

Lazar, Moshé. *Biblia Ladinada Escorial I.J.3: A Critical Edition with Notes and Commentaries*, δύο τόμοι, HSMS, Madison, 1995.

Lazar, Moshe & Pueyo Mena, Francisco Javier, *The Ladino Scriptures : Constantinople-Salonica (1540-1572)*, Labyrinthos, Λάνκαστερ Καλιφόρνια, 2000.

Legrand, Emile. *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XVe et XVIe siècles*, Τόμοι 4, Παρίσι, 1885-1906.

Lehmann, Matthias B. «Linguistic transformations: Ladino (Judeo-Spanish)» στο *The Cambridge History of Judaism, Volume III, The Early Modern World, 1500-1815*, επιμ. Jonathan Karp Adam Sutcliffe, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2018, σσ. 257-273.

Lindo, E.H. *The History of the Jews of Spain and Portugal*, Λονδίνο, Longman, Brown, Green & Longmans, 1848.

Linder, Amnon. *The Jews in Roman Imperial Legislation*, Wayne State University Press, Ντιτρόιτ Μίτσιγκαν, 1987.

Levine, Lee I. *Judaism and Hellenism in Antiquity: Conflict or Confluence?*, University of Washington Press, ΗΠΑ, 1998.

Littlefield, Mark. *Biblia romanceada I.j.19*, HSMS, Μάντισον, 1992.

Littlefield, Mark. *Escorial Bible Ij.7*, HSMS, Μάντισον, 1996.

Maiden, Martin, Smit, John Charles & Ledgeway, Adam (επιμ.). *The Cambridge History of the Romance Languages*, Cambridge UP, Κέμπριτζ, 2010.

Mann, V et al. *Muslims, and Christians in Medieval Spain*, George Braziller, Νέα Υόρκη, 1992.

Mansoor, Menahem. *Jewish history and thought: an introduction*, KTAV, Χόμποκεν Νιου Τζέρσει, 1991.

Marcus, Simon. «A-t-il existé en Espagne un dialecte judéo-espagnol?», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, Número 1, 22, 1962, σσ. 129–149.

Meri, Josef. *The Routledge Handbook of Muslim–Jewish Relations*, Routledge, Νέα Υόρκη· Λονδίνο, 2016.

Miller, Elaine R. «The Debate over Pre-Expulsion Judeo-Spanish: Status *Quaestionis*» στο *Languages and Literatures of Sephardic and Oriental Jews*, επιμ. David Bunis, Ιερουσαλήμ, 2008, σσ. 167-187.

Μόλχο, Ρένα. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001.

Νεχαμά, Γιοζέφ. *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, 3 τόμοι, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, University Studio Press, 2000.

Nicholls, William. *Christian Antisemitism: A History of Hate*, Rowman & Littlefield Publishers, ΗΠΑ, 1993.

Penny, Ralph. «Dialect contact and social networks in Judeo-Spanish», *Romance Philology* 46, No. 2, 1992, σσ. 125-140.

Penny, Ralph. *History of the Spanish Language*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1991.

Penny, Ralph. *Variation and change in Spanish*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2004.

Pérez, Joseph. *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*, μτφρ. Lysa Hochroth, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο, 2007.

Pueyo Mena, Francisco Javier. *Biblia Romanceada, Biblioteca Nacional de Madrid, Ms. 10.288: estudio, edición y notas* [Spanish-Jewish Texts Series No. 8], επιμ. Moshe Lazar, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, Ltd, Μάντισον, 1996.

Quintana-Rodríguez, Aldina. *Geografía lingüística del judeoespañol. Estudio sincrónico y diacrónico* Vol. Sephardic 3, Peter Lang, Βέρνη, 2006.

Rahlfs, Alfred & Hanhart, Robert. (επιμ.). *Septuaginta, Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Deutsche Bibelgesellschaft, Στουτγκάρδη, 2006.

Ray, Jonathan. *The Sephardic Frontier: The "Reconquista" and the Jewish Community in Medieval Iberia*, Cornell University Press, Ίθακα· Λονδίνο, 2006.

Ray, Jonathan S. *After Expulsion: 1492 and the Making of Sephardic Jewry*, NYU Press, Νέα Υόρκη· Λονδίνο, 2013.

Roth, Norman. *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*, Medieval Iberian Peninsula Texts and Studies, Volume X, Λάιντεν, E. J. Brill, 1994.

Roth, Norman. *Conversos, Inquisition and the Expulsion of the Jews from Spain*, The University of Wisconsin Press, Μάντισον, ©1995, 2002².

Rozen, Minna. *A History of the Jewish Community in Istanbul: the Formative Years; 1453-1566*, Brill, Λάιντεν Βοστώνη, 2010.

Saldarini, Anthony J. *Pharisees, Scribes, and Sadducees in Palestinian Society. A Sociological Approach*, William B. Eerdmans Publishing Company, Γκραντ Ράπιντς, 1988.

Sanders, Jack T. «Wisdom Ben Sira», *Reader's Guide to Judaism*, επιμ. Michael Terry, Fitzroy Dearborn, Σικάγο· Λονδίνο, 2000.

Scheindlin, Raymond P. «Hebrew Poetry in Medieval Iberia», *Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in medieval Spain*, ed. V. Mann, Thomas F. Glick, Jerrilynn D. Dodds, G. Braziller in association with the Jewish Museum, Νέα Υόρκη, 1992.

Schiffman, Lawrence H. *From Text to Tradition, A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, Κtav, Χόμποκεν ΝιουΤζέρσεϊ, 1991.

Schwarzwald, Ora (Rodrigue). *Seder Nashim: A 16th century prayer book for women in Ladino, Saloniki (Sidur para mujeres en Ladino, Salonica, siglo XVI)*, Ben Zvi Institute, Ιερουσαλήμ, 2012.

Sephiha, Haim Vidal. *Le Ladino, judéo-espagnol calque, Deutéronome, versions de Constantinople, (1547) et de Ferrare, (1553): édition, étude linguistique et lexicque*, Centre de recherches hispaniques, Παρίσι, 1973.

Sharf, Andrew. *Jews and other Minorities in Byzantium*, Bar Ilan University Press, Ιερουσαλήμ, 1995.

Simon, Rachel. «The Contribution of Hebrew Printing Houses and Printers in Istanbul to Ladino Culture and Scholarship», *Judaica Librarianship* 16, 2011, σσ. 125-135.

Simon, Richard. *Histoire critique du Vieux Testament*, Reinier Leers, Ρότερνταμ, 1685.

Singer, Isidore, *The Jewish Encyclopedia*, 12 τόμοι, Funk and Wagnalls, Νέα Υόρκη, 1901-1906.

Smelik, Willem F. *Rabbis, Language and Translation in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2013.

Shmuelevitz, Aryeh. *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries : administrative, economic, legal, and social relations as reflected in the responsa*, E.J. Brill, Λάιντεν, 1984.

Soyer, François. *The Persecution of the Jews and Muslims of Portugal: King Manuel I and the End of Religious Tolerance (1496–7)*, Λάιντεν, Brill, 2007.

Spolsky, Bernard. *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2014.

Starr, Joshua. “A Fragment of a Greek Mishnaic Glossary.” *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, τόμος 6, 1934, σσ. 353–367.

Starr, Joshua. *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204* (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechische Philologie 30), Αθήνα, 1939.

Steinberg, S. H., *Five Hundred Years of Printing: with a Foreword by Beatrice Warde*, Dover Publications, Inc., Μινεόλα· Νέα Υόρκη, 2017.

Stillman, Norman A. *The Jews of Arab Lands*, Jewish Publication Society, Φιλαδέλφεια, 1979.

Stillman, Norman A. (επιμ.). *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, 5 Τόμοι, Brill, Λάιντεν, 2010.

Swete, Henry, Barclay. *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge University Press, Λονδίνο, 1900.

Sznol, Shifra. “יהודית-יהודית מימיי הביניים: ביבליוגרפיה לתקופות ולגלוסריות / שפרה שנול. / MEDIEVAL JUDEO-GREEK BIBLIOGRAPHY TEXTS AND VOCABULARIES.” *Jewish Studies / עמך תורת*, Τόμος. 39, 1999, σσ. 107*-132*.

Sznol, Shifra. «Greek and Latin Words in Late Midrashim and Judeo-Greek Vocabularies», *Erythreia*, τχ. 26, 2007, σσ. 87-103.

Tcheridover, Victor. *Hellenistic Civilization and the Jews*, μτφρ. S. Applebaum, The Jewish Publication Society of America, Φιλαδέλφεια, 1959.

Tolan, John, Nemo-Pekelman, Capucine, De Lange, Nicolas & Foschia, Laurence (επιμ.). *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th–11th Centuries*, Brepols, Τύρνχαουτ, 2014.

Tonnet, Henri. «Η καταγραφή της νέας ελληνικής με εβραϊκούς χαρακτήρες στην Πεντάτευχο της Κωνσταντινούπολης (1547)», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα*, επιμ. Χρήστος Κλαίρης, 1992, σσ. 209-214.

Tov, Emanuel. *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Fortress Press, Μινεάπολις· Van Gorcum, Άσεν· Μάαστριχτ, 1992.

Tov, Emanuel. «Early Bible translations into Greek and Renderings Derived from them», *Übersetzung - Translation - Traduction., Teilband*, Τόμος 3, επιμ. Harald Kittel et al., Walter de Gruyter, Βερολίνο· Βοστώνη, 2011, σσ. 2351-2354.

Weinreich, M. «Prehistory and Early History of Yiddish: Facts and Conceptual Framework», *The Field of Yiddish*, επιμ. U. Weinreich, Linguistic Circle of New York, Νέα Υόρκη, 1954, σσ. 73– 101.

Weinreich, Max. *History of the Yiddish Language*, τόμοι 2, Yale University Press, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο, 2008.

Wevers, John William & Quast, Udo, (επιμ.). *Septuaginta Vetus Testamentum Graecum, Exodus*, Vol. II, 1, Vandenhoeck & Ruprecht, Γκέτιγκεν, 1991.

Wexler, P. *Explorations in Judeo-Slavic Linguistics (Contributions to the Sociology of Jewish Language, Vol. 2*, E.J. Brill, Λάιντεν, 1987.

Διαδικτυακές πηγές

<http://bibliamedieval.es/index.php/e19>

<http://bibliamedieval.es/index.php/e7-e5>

<http://corpus.bibliamedieval.es/>

<http://kehillatisrael.net/docs/learning/img-a/11-0300Jewish-world.jpg>

<http://kehillatisrael.net/docs/learning/img-a/17-0600Jewish-world.jpg>

<http://kehillatisrael.net/docs/learning/img-a/28-1000Byzantium.jpg>

<http://kehillatisrael.net/docs/learning/sephardim.html>

<http://portal.unesco.org/en/ev.php->

URL_ID=4311&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

http://users.sch.gr/aiasgr/Palaia_Diathikh/Makkabaiwn_A/Makkabaiwn_A_kef.13-16.htm#kef.15

http://users.sch.gr/aiasgr/Palaia_Diathikh/Sofia_Solomwntos/Sofia_Solomwntos.html

<http://www.attalus.org/greek/aristeas1.html>

http://www.enciclopedia-dacica.ro/?operatie=subiect&locatie=izvoare_elene&fisier=Strabon_-_Geographia-7
http://www.geschichteinchronologie.com/byzanz/EncJud_juden-in-Konstantinopel-ENGL.html
http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/em_kriaras/bibliography.html?start=0&g=1&show=1
http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html
<http://www.harvestherald.com/sop/eot.html>
<http://www.kolsefardim.net/will-electronic-dictionaries-have-the-last-word>
http://www.orbilat.com/Maps/Iberia/Iberia_1300.gif
<https://archive.org/details/graecusvenetusp00marcgoog>
<https://archive.org/details/origenhexapla01unknuoft>
<https://archive.org/details/origenhexapla01unknuoft/page/n6>
<https://digital.csic.es/handle/10261/35689>
<https://ia800308.us.archive.org/15/items/byzantinischeze07krumgoog/byzantinischeze07krumgoog.pdf>
<https://jewishreviewofbooks.com/articles/2417/memory-and-desecration-in-salonica>
<https://marciana.venezia.sbn.it/eventi/aldo-manuzio-e-la-stampa-con-caratteri-ebraici>
<https://sourcebooks.fordham.edu/source/novel146.asp>
<https://www.bensira.org>
<https://www.britannica.com/biography/Menelaus-Jewish-high-priest>
<https://www.britannica.com/topic/Judaism#ref35193>
<https://www.britannica.com/topic/Mozarabic-language>
https://www.chabad.gr/templates/articlecco_cdo/aid/669857
https://www.chabad.org/parshah/in-depth/default_cdo/aid/52771/jewish/Devarim-In-Depth.htm
<https://www.christies.com/lotfinder/Lot/bible-in-hebrew-pentateuch-humash-or-1369103-details.aspx>
<https://www.encyclopedia.com/literature-and-arts/language-linguistics-and-literary-terms/language-and-linguistics/ladino>
https://www.gbbj.org/texts/T2_a.html

<https://www.haaretz.com/world-news/europe/embracing-its-jewish-heritage-spain-recognizes-ladino-1.5844585>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/byzantine-empire>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/judah-halevi>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/judah-halevi>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/spain-virtual-jewish-history-tour>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/spain-virtual-jewish-history-tour>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-great-assembly>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-spanish-expulsion-1492>

<https://www.library.yale.edu/judaica/site/collection/16imprints.php>

https://www.lifo.gr/uploads/image/627094/Sepharadic_Migrations.jpg

<https://www.myjewishlearning.com/article/midrash-101>

https://www.sefaria.org/Kedushat_Levi%2C_Deuteronomy%2C_Devarim

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα: Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.